

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

**Збірник наукових
праць**

Випуск 21

ЛУГАНСЬК – 2009

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 21

Засновано у 2004 році

Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК №8 2004 р.), в яких можуть
публікуватися результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Бодрухин В.М., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біолог. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 21. – Луганськ, 2009. – 211 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 6 від “27” лютого 2009 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2009
© East Ukrainian National University
named after Vladimir Dal, 2009

СТАТТІ

УДК: 930.1:94(477)

Абакумова В.І.

**ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ
1985-1991 рр.: ПІДХОДИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Здійснена спроба скласти загальну картину стану наукової розробки питання участі і ролі творчої інтелігенції України у суспільно-політичних трансформаційних процесах 1985-1991 рр. шляхом виокремлення особливостей історіографії періоду 1985 – 1991 рр. у ракурсі проблеми.

Народження у 1991 р. вільної України зумовило неабиякий інтерес серед науковців та широкого кола шанувальників вітчизняної історії до періоду, протягом якого визріли передумови для здобуття державної незалежності. Як наслідок, швидкими темпами зростає кількість публікацій, присвячених цьому періоду нашої історії, який активно вивчають як історики, так і політологи. Він єдиний з усієї радянської доби, який не дістав висвітлення з позицій класовості, партійності, оскільки його наукове вивчення почалося вже після зникнення цих принципів з наукової арени.

Здійснюючи процес наукового осмислення місця і ролі творчої інтелігенції України як соціальної і професійної групи у суспільно-політичних трансформаційних процесах 1985 – 1991 рр. в українській історіографії, насамперед зазначимо, що буття і діяльність творчої інтелігенції досі не ставали предметом окремого дослідження. Однак, творча інтелігенція, як рушійна сила суспільно-політичних процесів доби перебудови і провідний фігурант боротьби за незалежність України на останньому етапі національно-визвольної боротьби українського народу, часто включається в орбіту наукових досліджень цих процесів. Це знайшло втілення як у працях, що узагальнюють досвід цього періоду, так і у дослідженнях того чи іншого аспекту суспільно-політичних трансформацій в Україні 1985-1991 рр. Вважаючи це головною ознакою історіографічного доробку, спробуємо, із використанням здебільшого розпорошених даних, скласти загальну картину стану наукової розробки названої проблеми шляхом виокремлення особливостей історіографії періоду 1985 – 1991 рр. у руслі нашого дослідження.

Перше, що одразу впадає в око, – науковці, вивчаючи цей період, головним чином акцентують увагу на політичній історії України. Ілюстрацією цього є назви наукових праць, які можна вважати концептуальними – такими, де автори виробили історіософську схему проблеми: «Політична арена України: Дійові особи та виконавці» (К., 1994) В. Литвина, «Україна у 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку» (К., 2002) О. Бойка, «Політична історія України. ХХ століття» (К., 2003), у якій цікавими для нас є розділи шостого тому «Нове мислення» О.Бойка, В.Литвина та «Від республіки до держави» авторів О. Гараня, Л. Шкляра, В. Литвина [1]. Високий науковий рівень цих досліджень, аналіз подій на основі багатого фактологічного матеріалу якісно заповнюють історіографічну прогалину щодо суто політичної

діяльності творчої інтелігенції: її сприяння створенню Народного Руху за перебудову, небайдужість в період зародження багатопартійності, відносини з владою під час перших альтернативних виборів до вищих законодавчих органів влади: союзного і республіканського (1989 та 1990 рр.), участь в першій політичній опозиції у Верховній Раді тощо.

Опрацювання монографій О. Гараня «Від створення Руху до багатопартійності» (К., 1992), «Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України)» (К., 1993), Я. Грицака «Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.» (К., 1996), Г. Гончарука «Народний Рух України. Історія (Одеса, 1997), А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1960-х – початок 1990-х рр.» (К., 1998) [2], переконує про недоцільність виокремлення при вивченні політичної діяльності творчої інтелігенції її виокремлення, відрив від усієї соціальної бази українського опозиційного руху, чи поза таких політичних формувань як Народний Рух України або Народна Рада. Цей висновок усуває необхідність нашого зосередження на дослідженні у суто політичному аспекті діяльності творчої інтелігенції.

Разом з тим, не дивлячись на те, що питання розвитку політичної самоорганізації суспільства, зокрема, утворення неформальних об'єднань, роль в цьому процесі творчої інтелігенції були широко репрезентовані у низці вже перелічених вище праць, а також у таких монографіях як «Історія України» В. Литвина (К., 2005) [3], навчальних посібниках «Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.)» (К., 2000) Ю. Алексєєва, С. Кульчицького та А. Слюсаренка, «Новітня історія України (1900-2000)» (К., 2000) А. Слюсаренка, В. Гусєва, В. Дрожжина та ін., «Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.)» (К., 2004) О. Бойка, у статті цього ж автора «Неформальні організації у добу перебудови: характерні риси та особливості розвитку (з історії ТУМ, «Меморіалу» та «Зеленого світу» тощо [4; 5; 6; 7]. Увага до цього аспекту у нашому дослідженні є логічною. Адже йдеться про невід'ємний компонент вивчення політизації просвітництва творчої інтелігенції, яка й донині не дістала комплексного опрацювання. Тут же зазначимо, що прогалиною в історіографії є й питання національного піднесення вітчизняної культури, що, в чималій мірі, прислужилося у боротьбі за свідомість українського суспільства.

Другою особливістю історіографічного доробку досліджуваного періоду є незначна кількість праць, в яких узагальнення дістав увесь спектр суспільних змін – економічних, соціальних, духовних тощо, або ж детального висвітлення набув один з цих аспектів.

В деякій мірі синтетичними є колективна праця вітчизняних учених В. Барана і В. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)» (К., 1999) [8], монографія В. Литвина «Історія України» (К., 2005) [3], низка змістовних навчальних посібників – Ю. Алексєєва, С. Кульчицького та А. Слюсаренка «Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.)» (К., 2000), «Історія України» під керівництвом Ю. Зайцева (Львів, 1996), А. Слюсаренка, В. Гусєва, В. Дрожжина та ін. «Новітня історія

України (1900-2000) (К., 2000), О. Бойка «Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.)» (К., 2004) [4; 9; 5; 6]. Матеріал названих праць дає змогу виявити ознаки соціально-економічного розвитку країни. Це той фон, куди ми прагнемо вписати соціальний розвиток фахово-творчих верств населення в ході трансформаційних змін, здобутки і втрати митців на шляху переходу функціональних механізмів управління від адміністрування до ринку, еволюцію духовних цінностей тощо.

Однак, опрацювання названих праць створює широке поле для запитань і найголовніші серед них: професійно-освітній рівень, суспільний статус, динаміка рівня життя творчої інтелігенції, суспільні інструменти стимулювання творчості, або ж як в рамках трансформаційних змін розвивалась її професійна сфера, зокрема, особливості і наслідки впровадження нових умов господарювання в діяльності закладів культури, децентралізації і демократизації організаційних засад творчої праці тощо.

Не відповідають безпосередньо на ці питання, але доповнюють загальну картину соціально-економічного розвитку країни у період перебудови праці С. Падалки «Україна в 60-90-х рр. ХХ ст.» (К., 2000), Л. Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.)» [10]. Цій же меті слугує робота російського дослідника Д. Маслова «Нарастание кризиса советской партийно-государственной системы (1985 – 1991)» [11]. В ній автор дослідив важливі процеси реформування радянського суспільства, зокрема, в галузі економіки, визрівання масово-стихійного процесу гласності, динаміку кризи центральної влади. Увагу привертає праця українського дослідника Я. Дзісяка «Соціально-економічні процеси в Україні наприкінці 80-х – на поч. 90-х років ХХ ст.» [12]. В ній автор зосередився на аналізі історичних передумов кризи адміністративно-командної економіки, чинниках соціально-економічних перетворень в Україні, соціальній сфері в контексті суспільних трансформацій.

Ще менш дослідженими залишаються процеси, пов'язані із духовним, культурним розвитком суспільства, особливо у сфері мистецтва. Проте дослідження питання місця творчої інтелігенції в цих процесах не виокремлювалося. В цьому контексті помітною є праця В. Барана і В. Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)» [8]. В ній проаналізовані окремі тенденції культурного життя республіки на рубежі 90-х рр. – вивільнення української літератури і мистецтва від комуністичної ідеології, вплитання культурного потенціалу української діаспори в систему національних культурних цінностей. Чільну увагу динаміці національно-культурного відродження, зростанню самосвідомості і духовності народу, зокрема, відродженню історичної пам'яті, поверненню забутих імен діячів культури і мистецтва приділено у підручнику колективу львівських авторів «Історія України» під керівництвом Ю. Зайцева [9]. Багатий фактологічний матеріал у цьому навчальному посібнику заслуговує на увагу.

Втім цілиною для істориків духовного розвитку суспільства та історії вітчизняної культури залишаються питання еволюції творчого процесу в умовах обмеження ідеологічного тиску й цензури, виходу українського мистецтва на світову арену

як самостійного самобутнього явища в новому зовнішньополітичному курсі держави. Нерозробленою залишається роль особистісної ініціативи митців у поверненні вітчизняної культури до загальнолюдських цінностей, творчого засвоєння кращих досягнень сучасної цивілізації, збагачення творчої скарбниці здобутками національної творчості тощо.

У певній мірі відповіддю на них зараджують праці фахівця театральної сфери І. Безгина «Театральное искусство: Организация и творчество: Очерки истории отечественного театрального дела» (К., 1986), «Организационные проблемы театра» (К., 1993) [13], які є корисними при дослідженні розвитку театральної справи. Особливості гендерного аспекту культурного простору України, зокрема, на зламі 80–90-х рр. у монографії «Жінки в історії української культури другої половини ХХ ст.» (Донецьк, 2002) [14] вирішує дослідниця О. Стяжкіна. Суголосними нашим є висновки дослідниці Л. Гонтової, яка у праці «Українське мистецтво. II половина ХХ ст.» (К., 2005) вірно підмітила, що в період трансформаційних перемін другої половини 80-х рр. відбулося нове осмислення національних джерел, витоків українського мистецтва, повернення забутих імен, створення панорами українського мистецтва, активне освоєння міжнародної культурної спадщини [15, с.5]. Багатьох проблем розвитку вітчизняного мистецтва торкнулися автори збірників «Мистецтво і життя: Проблеми сучасного українського мистецтва» (К., 1987), «Мистецтво і перебудова» (К., 1989) [16]. Проте через незначний обсяг статей ці розвідки не більше, ніж інформація для роздумів.

Отже, як особливість історіографії періоду 1985-1991 рр. маємо визнати перевагу в наукових інтересах дослідників на користь політичної історії. Актуальність її для нинішніх дослідників зберігають причини, що призвели до кризи і зламу системи тоталітаризму в СРСР, появи нових незалежних держав на їх теренах; національно-визвольний рух як найвагоміша сила і причина української незалежності тощо. Між тим інші трансформаційні процеси – економічні, духовні, соціальні – не менш доленосні, як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, залишаються майже недослідженими.

Завершуючи огляд стану наукової розробки питання місця і ролі творчої інтелігенції в період суспільно-політичних трансформаційних процесів 1985-1991 рр. зазначимо, що увага дослідників якщо й зверталася до такої соціальної групи як творча інтелігенція, та її досліджували лише як рушійну силу суспільно-політичних явищ, яка відіграла певну роль у здобутті незалежності української держави. Проте це упереджена позиція. Вона заздалегідь примушує дослідника діяти в означеному руслі.

Однак, ще у 1970-80-ті рр. європейська історична наука поповнилася дослідженнями соціальної психології, культурної та соціальної антропології. Тобто людину в історії почали досліджувати в її зв'язку з малими і великими соціальними групами, включаючи її світогляд, культурні традиції соціуму, ментальність, соціальне поведіння, колективні уявлення, ідеали, стереотипи. Серед безлічі підходів і методик історичного дослідження, які з'явилися протягом ХХ ст., домінантою стало визнання того факту, що центром історичного знання має стати людина з усім комплексом притаманних їй поглядів, смаків, картин світу, уподобань та стратегій життя. Саме такий підхід

має зумовити завдання для дослідника, який розпочинає вивчення питання творчої інтелігенції в суспільно-політичних процесах 1985-1991 рр.

Література

1. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В.М.Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с., іл.; Бойко О. Україна у 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О.Бойко. – К., 2002; Політична історія України. ХХ століття: У 6т. / редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945 - 2002) / О.М.Майборода, Ю.І.Шаповал, О.В.Гарань та ін. – 2003. – 696с.
2. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності / О.В.Гарань. — К.: Видавництво товариства "Знання" України, 1992; Гарань О.В. Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України) / О.В.Гарань. - К.: Либідь, 1993; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я.Й.Грицак — К.: Генеза, 1996; Гончарук Г. Народний Рух України. Історія / Г.Гончарук. — Одеса: Астропринт, 1997; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1960-х-початок 1990-х рр. / А.М.Русначенко – К., 1998.
3. Литвин В.М. Історія України: У 3 т. Т.3 Новітній час (1914-2004). Кн. 2 / В.М.Литвин; Відп. Ред. В.А.Смолій. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2005. – 640 с.
4. Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.): Навч. посібник / Ю.М. Алексєєв, С.В. Кульчицький, А.Г. Слюсаренко. – К.: «ЕксОб», 2000. – 296с.
5. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000.
6. Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.): Навч. посібник. – К.: Кондор, 2004. – 357с.
7. Бойко О.Д. Неформальні організації у добу перебудови: характерні риси та особливості розвитку (з історії ТУМ, «Меморіалу» та «Зеленого світу») / О.Бойко // Сіверянський літопис. – 2000. №5. – С.43-47.
8. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко // Україна крізь віки: У 15-ти т. / Под ред. В.А.Смолія. – Т.13. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.
9. Історія України / Керів. авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
10. Падалка С.С. Україна в 60-90-х рр. ХХ ст. / С.С.Падалка. – К., 2000; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В.Ковпак. – К., 2003. – 250 с.
11. Маслов Д.В. Нарастание кризиса советской партийно-государственной системы (1985 - 1991). - Автореф. дисс. ...канд. ист. Наук / Д.В.Маслов. - М., 2000.
12. Дзісяк Я.І. Соціально-економічні процеси в Україні наприкінці 80-х – на поч. 90-х років ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01. / Я.І.Дзісяк — Чернівці, 2006.
13. Безгин И.Д., Орлов Ю.М. Театральное искусство: Организация и творчество: Очерки истории отечественного театрального дела / И.Д. Безгин, Ю.М. Орлов. – К.: Мистецтво, 1986. – 149 с; Безгин Н.Д. Организационные проблемы театра: Монография / Н.Д. Безгин. – К.: Изд-е Киевской консерватории им. П.И.Чайковского, 1993. – 423с.
14. Стяжкина О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ ст.: Монографія / О.В. Стяжкина. – Донецьк: «Східний видавничий дім», 2002. – 270с.
15. Гонтова Л. Українське мистецтво. II половина ХХ ст. / Л. Гонтова – К.: Редакція загально педагогічної газети, 2005. – 112 с.
16. Мистецтво і життя: Проблеми сучасного українського мистецтва: 3б. ст. / Київ. держ. худож. ін.-т. – К.: Мистецтво, 1987. – 146 с; Мистецтво і перебудова: 3б. наук. праць. – К.: УМК ВО, 1989. – 119 с.

Предпринята попытка составить общую картину состояния научной разработки вопроса участия и роли творческой интеллигенции Украины в общественно-политических трансформационных процессах 1985-1991 гг. путем выделения особенности историографии периода 1985 – 1991 гг. в ракурсе проблемы.

Realization is an attempt to make the general picture of the state of scientific development of question of participation and role of creative intelligentsia of Ukraine in social and political transformation processes 1985-1991 by a selection the feature of historiography of period 1985 – 1991 in foreshortening of problem.

УДК 930.2 = 411.21 «08/09»

Анікєєв Д.О.

**СЕМАНТИКА ОЗНАЧЕНЬ ЛАНГОБАРДІВ У ТВОРАХ ВЧЕНИХ-ГЕОГРАФІВ
АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ-Х СТОЛІТЬ**

Запропоноване дослідження є текстологічним аналізом щодо визначення семантики означень лангобардів у творах географів Арабського халіфату ІХ–Х ст. Була простежена зміна назв цього етноніму в арабській писемній традиції доби раннього середньовіччя. Виявлено, що семантика досліджуваних термінів в окремих випадках є контамінацією інформації про угрів та лангобардів. Сюжетною складовою цих арабських історичних документів є відомості про побут, релігійні вірування та відмітні особливості характеру суспільно-політичного ладу згаданої етнічної спільності.

На нинішній час в історичній науці актуальною є проблема дослідження початкових етапів формування етносів Центральної та Східної Європи, які залюднювали протягом доби раннього середньовіччя землі, прилеглі до степової смуги Європейського континенту. В умовах недостатньої кількості європейських писемних джерел з цієї проблематики, на нашу думку, доцільним є залучення до наукового обігу комплексу творів учених-географів Арабського халіфату ІХ – першої половини Х ст., які містять інформацію про ті етнокультурні та соціальні зміни, які відбувалися в середовищі кочівників під час їхніх міграцій у означену історичну добу степами Північного Причорномор'я до Центральної Європи. У зв'язку з цим ми вважаємо за необхідне виявлення означень різних кочових етнічних спільностей у творах арабських географів ІХ–Х ст. задля того, щоб у подальшому простежити процеси їхнього етногенезу протягом згаданої доби європейської історії.

Особливо складним уявляється визначення семантики самоназв мадярів та лангобардів через наявність контамінації, що містить у собі інформацію про них, наведену в арабських писемних документах доби раннього середньовіччя. Тому важливим є текстологічний аналіз даних термінів окремо у кожному конкретному випадку. На нинішній час дана проблематика залишається недостатньо опрацьованою в європейській орієнталістиці. Зокрема, ідентифікації арабських термінів були присвячені наукові праці австрійського орієнталіста А. Кремера [1], російського семітолога А. Гаркаві [2], а також українських сходознавців В. Бейліса [3], О. Пріцака [4] та В. Крюкова [5]. Проте, спеціальне дослідження семантики самоназви лангобардів через текстологічний аналіз окремих творів арабської писемної традиції означеної доби не відбулося. Саме тому у якості мети пропонованого дослідження ми

визначаємо виявлення семантики етнічного найменування лангобардів у творах учених-географів Арабського халіфату IX – першої половини X ст.

Етнічна самоназва лангобардів, що заселяли в другій половині VI ст. Північну Італію, вперше простежується у творі “Книга шляхів й царств” / كِتَابُ / الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / географа другої половини IX ст. Абу ал-Касима ‘Убайдаллаха ібн ‘Абдаллаха ібн Хурдазбіха, який був написаний близько 272–885 / 886 року. В даному повідомленні цей термін міститься в описі Середземноморського торговельного шляху, який сполучав Кордовський амірат з областями Близького Сходу, а саме в переліку етнічної належності європейських невільників, які постачалися із Європи до Багдада [6, с.153–155]. Зокрема, окрім "ал-Лугубардіййун" / اللغبرديون / в цьому переліку згадані слов'яни / الصقالبية /, візантійці / الروم / та франки / الافرج / [7, с.68]. Дана обставина дозволяє ідентифікувати перший із названих етнонімів саме з германською людністю лангобардів.

Учений-адіб середини X ст. Абу ал-Хасан Алі ал-Масуді у творі “Золоті луки і родовища коштовностей” / مروج الذهب و معادن الجواهر / згадує про лангобардів / النوكبرد / у переліку північних народів – нащадків Йафета, та серед тих людностей, з якими воює франкський правитель / ملك الافرج / [8, с.66]. Окрім цих фрагментарних згадок у названому творі є "Розповідь про ан-Нукубард та їхніх царів", що містить відомості про розселення цієї людності, її столиці, та взаємовідносини із сусідніми етнічними спільнотами. У творі називається ім'я правителів лангобардів, а саме "Адакіс" / اداكيس /, що є множиною від титулу "dux", тобто "герцог". Отже йдеться про лангобардські герцогства на західному узбережжі Південної Італії. Однак, згадка ал-Масуді про те, що місця мешкання франків, галісійців, слов'ян та лангобардів знаходяться поблизу один до одного, а більша частина цих людностей воює з мусульманською Іспанією, вказує саме на Ломбардію [8, с.77–78]. Слід зазначити, що досліджуваний джерельний матеріал є контамінацією відомостей про лангобардів та угрів. Це пов'язано зі схожістю звукового ладу етноніму "ан-Нукубард" / النوكبرد / й "ал-Ункард" / النوكرد /, тобто угри. Можливо відомості про цю етнічну спільність були запозичені ал-Масуді з різних джерел.

У творі представника класичної школи арабських географів другої половини X ст. Абу ал-Касима Ібн Хаукала "Книга картини Землі" / كِتَابُ صُورَةِ / الْأَرْضِ / етнонім "ал-Анкубарда" / الانكبردة / міститься в описанні Середземного моря і розташованих на його узбережжі областей, а також у розповіді про захоплення полонених іспанськими мусульманами, та у відомостях про гасконців [9 с.43]. Головну увагу названий вчений приділив описанню географічного положення та міст "ал-Анкубарди". Згідно з Ібн Хаукалом, "ал-Анкубарда" розташована на узбережжі Середземного моря напроти Магрибу, за Константинополем, Афінами, областями Пелопоннесу й Адріатичним морем. Вона знаходиться поблизу від Риму та Франкської держави, й прилягає до землі Неаполя. "Земля Анкубарда" складається з декількох областей, серед яких Ібн Хаукаль виокремив землю Салерно та область Амальфи [9 с.135].

Отже, арабський дослідник позначив етнонімом "ал-Анкубарда" лангобардські герцогства Південної Італії. Але його згадка про те, що "гасконці

– рід з числа Анкубарди" свідчить про більш широке значення цього етноніму у досліджуваного автора, ніж позначені герцогства [9 с.43]. Повідомлення про саме ці державні утворення досить обмежені. Згадується, що місто Амальфі – найкраще, найбільше за положенням та грошима. Згадка про грошові багатства Амальфи свідчать про те, що Ібн Хаукал мав уявлення про масштаби торгівлі цього міста.

Слід зазначити, що відомості про "ал-Анкубарда" відсутні у іншого представника "класичної школи" арабської географії доби раннього середньовіччя Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, який відомий твором "Книга шляхів царств" / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ* /. Адже певна частина відомостей цього автора про людності Європи були запозичені Ібн Хаукалем [10]. У деяких випадках Ібн Хаукал при переробці тексту ал-Істахрі вніс відомості про "ал-Анкубарда" у запозичені ним фрагменти твору останнього. Тому можна припустити, що відомості про "ал-Анкубарда" Ібн Хаукал запозичив не з відомих ал-Істахрі джерел, і вони від часів життя самого Ібн Хаукала та є результатом його особистого знайомства з областями Південної Італії.

В анонімному творі першої половини X ст. "Звістки часу й дивини країн" / *كتاب اخبار الزمان عجائب البلدان* / опису лангобардів присвячений окремий розділ "Розповідь про ал-Іхтарда". Текст розповіді про "ал-Іхтарда" / *الاهتردة* / починається з описання біблейської генеалогії цієї етнічної спільності. Ми вважаємо, що у даному випадку даний термін є спотвореною формою написання етноніму "ал-Анкубарда" / *الانكبردة* /. Належить припустити, що літера "ха" /*ه*/ являє собою сполучення двох літер, а саме "нун" / *ن* / і "каф" / *ك* / при відсутності діакритичних крапок. Отже, виявляється, що даний етнонім " *الاهتردة* " є арабською передачею грецької назви "λογοῦβάρδοι", яка у візантійських писемних джерелах означала людність лангобардів. Свідченням того, що у даному випадку йдеться про суто європейський етнос, є звістки про сусідні з лангобардами етнічні спільності, та згадки про географічне розташування країни лангобардів. Зокрема, в даному історичному писемному документі повідомляється, що "ал-Іхтарда поселилися поміж франками та візантійцями" [11, с.72]. Дійсно, захоплені лангобардами північноіталійські землі межували у Центральній та в Південній Італії з володіннями Візантійської імперії, а на заході – з Франкською державою [12, с.201]. Відомості про те, що "більшість з них нині є християни" дозволяє нам припустити, що досліджувані події могли відбуватися не раніше 680 року, адже саме у цей час Лангобардське королівство перетворилось на католицьку державу [13, с.49]. Згадка про те, що "вони воюють з франками і слов'янами, які мешкають по сусідству з ними й тиснуть їх", та про те, що "у їхньої держави високе положення, і у них є багаточисельні міста", вказує на лангобардів періоду до 773-774 рр., тобто до того часу, коли Лангобардське королівство припинило своє існування під тиском військ Карла Великого [14, с.73].

Таким чином, здійснений аналіз повідомлень вчених Арабського халіфату IX–X ст. про лангобардів, виявив, що інформація про дану етнічну спільність є вірогідною. Вона містить відомості про територію їхнього мешкання, релігійні вірування та спосіб життя. Семантика досліджуваного етноніму являє собою

контамінацію відомостей про лангобардів та мадярів, а тому особливого значення набуває у кожному випадку виокремлення тієї частини інформації, в якій йдеться саме про лангобардів.

На нашу думку, досягнуті результати нашого дослідження можуть бути використані для активізації наукових пошуків щодо створення ґрунтового й докладного зводу повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя про територію й населення Європи. Подальший розвиток даної наукової проблематики є перспективний з точки зору дослідження пересувань кочівників, а також спричинених цими пересуваннями етно-соціальних змін, що відбувалися у степовій смузі Східної та Центральної Європи.

Література

1. Kremer A. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. – Wien, 1850. – Band 4. – 432 s.
2. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р.Х.). – СПб., 1870. – IX, 308 с.
3. Omeljan Pritsak. At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine. New York, 1988-1989.
4. Бейлис В.М. К вопросу о конъектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX – XIII веков о Восточной Европе // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Москва, 1989. – Вып. I. – С. 52 – 66.
5. Крюков В.Г. Сообщение анонимного автора “Ахбар аз-Заман” (“Мухтасар ал-‘аджа’иб”) о народах Европы. – В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Сб. статей. М., 1981. – С. 194 – 208.
6. Kitāb al-Masālik wa'l Mamālik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kāsim Obaidallāh ibn Abdallāh ibn Khordādbeh et Excerpta e Kitāb al-Kharādj auctore Kodāma ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum. – Leiden, 1889. – Pars VI. – 308 p.
7. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki / ; [Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcją Gerarda Labudy]. – Wrocław; Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – T. I. – 1956. – 383 s.
8. Macoudi. Les Prairies d'or: Tome I-IX. – Paris : Imprimé par autorisation de l'empereur a l'imprimerie impériale, 1864-1877. – T. III. – 1864. – 464, [6] s.
9. Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim Ibn Haukal // Bibliotheca geographorum arabicorum. – Pars I – II. – Leiden, 1873. – VIII, XXII, 406 p.
10. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al- Fariṣī al-Istahrī // Bibliotheca geographorum arabicorum. – Pars I. – Leiden, 1870. – VIII, 328 p.
11. أَخْبَارُ الزَّمَانِ وَمَنْ أَبَادَهُ الْجَدَّتَانِ عَجَائِبُ الْبُلْدَانِ... تَصْنِيفُ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَسْغُودِيِّ... مَطْبَعَةُ عَبْدِ الْحَمِيدِ أَحْمَدَ حَنَفِيٍّ. – الْقَاهِرَةُ، 1348 / 1938 م.
12. Крюков В.Г. Сообщение анонимного автора “Ахбар аз-Заман” (“Мухтасар ал-‘аджа’иб”) о народах Европы. – В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Сб. статей. М., 1981. – С. 194 – 208.
13. История Италии: В 3-х т. / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – Т. I. – М., 1970. – 576 с.
14. أَخْبَارُ الزَّمَانِ وَمَنْ أَبَادَهُ الْجَدَّتَانِ عَجَائِبُ الْبُلْدَانِ... تَصْنِيفُ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ الْمَسْغُودِيِّ... مَطْبَعَةُ عَبْدِ الْحَمِيدِ أَحْمَدَ حَنَفِيٍّ. – الْقَاهِرَةُ، 1348 / 1938 م.

Предложенное исследование представляет собой текстологический анализ по выявлению семантики названий лангобардов в сочинениях географов Арабского халифата IX–X ст. Было прослежено изменение названий данного этнонима в арабской письменной

традиции периода раннего средневековья. Обнаружено, что семантика исследуемых терминов в отдельных случаях представляет собой контаминацию информации о венграх и лангобардах. Сюжетную основу этих арабских исторических документов составляют сведения о быте, религиозных верованиях и отличительных особенностях характера общественно-политического строя упомянутой этнической общности.

The offered research represents the textual analysis on identification of the semantics of the names of the Lombards in the compositions of geographers of the IX–Xth centuries under the Abbassides. The changes of the names of the given term have been retraced in the Arabic written tradition of the early Middle ages. It has been revealed that in some cases the semantics of the investigated ethnic name is the contamination of the information about the Lombards and Hungarians. The plot line of these historical documents includes the data about the mode of life, religious beliefs and distinguishing characteristics of social and political order of the mentioned ethnic group.

УДК 930+94

Арнаутова В.В., Захарків М.Р.

РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД ЯК ФАКТОР САМОУСВІДОМЛЕННЯ ЛЮДИНИ В СУСПІЛЬСТВІ

Показано основи діалектичної сутності людини. З філософської точки зору розглядається значення релігії як світоглядної основи самоусвідомлення людини в суспільстві, взаємозв'язок формування релігійного світогляду та накопичення духовних цінностей особистості, визначається місце духовності у формуванні ціннісних орієнтирів особистості.

В історії людства релігія посідає надважливе місце. Вона постає засобом будівництва ціннісно-сміслової картини світу для особи, виконує функцію комунікації між людьми та взагалі, має багато аспектів. Фактор релігійності вже традиційно посідає важливе місце в житті українського соціуму. Тому проблема усвідомлення сутності релігії та пов'язаного з нею світорозуміння має сьогодні незаперечну актуальність і потребує зваженого, неупередженого вирішення.

Обов'язковою умовою соціально-економічного та духовно-морального прогресу українського соціуму є створення високодуховного середовища в суспільстві, формування у людей високої моральної культури. Процес відродження незалежної демократичної України з її прагненням увійти повноправним членом у світове співтовариство передбачає всебічне втілення в суспільне та індивідуальне життя, насамперед, культурних принципів життєвого устрою на засадах загальнолюдських цінностей та духовних, моральних і культурних основ життя українського народу. Для досягнення зазначеної мети актуальним стає досконале вивчення всіх складових духовності людини, філософського сприйняття дійсності, з урахуванням багаторівневої внутрішньої структури людини. Однією з таких складових – є релігійне розуміння всесвіту.

Відомо, що релігія є феноменом людства, який у повному обсязі не підлягає сприйняттю на чуттєвому рівні. Для проникнення в сутність цього феномену людина користується певними абстрактними категоріями, які

сприймаються на рівні припущення, а згодом на рівні віри у дійсність цих припущень. Більшість із цих категорій належать до сфери ідеального, тому загальне пояснення феномену релігії значною мірою залежить від того, як тлумачиться ідеальне. Початком наукового підходу до розв'язання зазначеної проблематики були праці А.Тайлора, У.Джеймса, Г.Гегеля Ф.Енгельса, Б.Малиновського, Дж.Фрезера, М.Вебера, Д.Белла, А.Бергсона, Б.Рассела, Е.Дюркгейма, В.Франкла, Е.Фромма та ін. [1].

Прирошенню наукового знання про проблему, що розглядається, значною мірою сприяють дослідження російських та українських релігієзнавців В.Гараджі, Ю.Кімелева, А.Красникова, І.Яблокова, Д.Угриновича, В.Бондаренко, О.Бучми, В.Єленського, Б.Лобовика, А.Колодного, В.Лубського, П.Яроцького та ін., які становлять значну наукову цінність, оскільки містять глибокий аналітичний, а також багатий конкретний матеріал [2].

Більшість сучасних філософсько-антропологічних розробок виходять із наявності у об'єкті їхнього вивчення – людині – декількох сутностей, насамперед: природної і розумної, або цивілізованої та культурної, фізичної і духовної. Сьогодні філософія розглядає людину, насамперед, як носія свідомості і самосвідомості. Особистість, якщо вона прагне жити у ладі з собою та оточуючими, зобов'язана контролювати свої прагнення переважати над собі подібними, та повинна враховувати не тільки власні фізіологічні інстинкти й плотські бажання. Пошуки можливості такого ставлення починаються із вивчення духовної складової кожної особистості. Саме завдяки розуму людина здатна вивчати закономірності навколишнього середовища, моральні, ціннісні, творчі можливості людства. Така можливість людей мислити не тільки на конкретно-чуттєвому рівні (як тварини), але й на абстрактному, дозволяє розрізняти такі явища як добро і зло, усвідомлювати конечність власного існування, пам'ятати про минуле і міркувати про майбутнє. Такий вихід свідомості людини за межі власного фізичного існування і зумовлює можливість виникнення й функціонування віри в існування потойбічного світу і трансцендентних сил.

Зрозуміло, що всі люди живуть в одному світі, але цей світ має дуже складну структуру. Одна з особливостей цієї структури полягає у тому, що кожна людина живе одночасно і у просторі цивілізації, і у просторі культури, або у природі і у розумі. Тобто людина у своє буття усвідомлює як у природі, так і у розумі. Людина не задовольняється лише наявним буттям, а з допомогою інтелекту творить нове, відмінне. Людина сама своїми діями, своєю цілеспрямованою діяльністю створює, змінює та використовує і перший і другий простір. Виходячи з цього, можна твердити, що особистість формує власне буття в кожному із цих просторів, але в межах буття загального. Отож, сутність людини визначається її місцем у загальній системі буття. Як зазначає М. Каган «Система ця створюється історично, виникаючи на природній основі – цій першій формі буття – і на новій надприродній її формі – людському суспільстві, яке радикально відрізняється від біологічного рівня життя природи тим, що втратило генетичний спосіб передачі поведінської інформації, взамін цього механізму спадкоємності програм поведінки в суспільстві склався другий

спосіб спадкування – культура, яка передає накопичений досвід діяльності людей від покоління до покоління і від виду до індивіда» [3, 54].

Таким чином, людина є живим уособленням закону діалектики про єдність та боротьбу протилежностей. Людина діалектична за своєю сутністю. З одного боку, вона є частиною фізичного світу і, відповідно, змушена підкорятись його закономірностям. Але з іншого – вона духовна. Тому, для досягнення гармонійного існування, людина змушена пристосовуватись до природних умов, і при цьому, маючи духовні потреби, задовольняти їх.

Основною проблемою буття є питання гармонії людства й всесвіту, але у межах нашого дослідження постає аспект місця релігії та релігійного світогляду у здійсненні цієї гармонії. Для індивіда «проблеми буття починаються тільки там, де починається людське в людині, ... коли сенс буття заключається для людини вже не в самому бутті, а в наданні йому сенсу» [4, 30]. За таких умов завжди існує індивідуальна й суспільна потреба розв'язання суперечності діалектичного існування людини. На нашу думку однією із таких світоглядних форм вирішення цієї проблеми виступає саме релігія, «... релігія у своєму онтологічному смислі є «занурення» в проблему буття (в буття, яке стало проблемою для людини) і певне її вирішення» [5, 64]. Релігія в багатьох випадках виступає світоглядно-змістовною основою формування суспільного буття людини, оскільки запроваджує людське, через підвищення духовних якостей.

Загальновідомо, що світогляд це результат духовного осягнення всесвіту, але безперечним є той факт, що світогляд, формуючи духовні установки, впливає через них і на практичну діяльність людини. Відомий дослідник в цій сфері В.Шинкарук з цього приводу зазначив, що світогляд «є не що інше, як спосіб духовно-практичного засвоєння світу» [6, 16]. З цього виходить, що саме через світогляд людині відкривається всесвіт, вірніше його бачення. Так, світогляд це сукупність поглядів людини на природній та штучний (створений людиною) світи, на місце самої людини у цих світах, оцінювання людиною різноманітних процесів, які насичують всесвіт; це сукупність розумінь того, як розв'язується питання взаємовідносин людства та всесвіту.

Як було зазначено, світогляд виконує важливу регулятивну функцію, оскільки відповідно орієнтує і направляє свідомість людини. Як зазначив В.Хмелько «... світогляд містить найбільш загальні цілі діяльності людини, тобто, ... вирішення питання сенсу життя і на цій основі регулює процес будівництва ієрархій часткових цілей діяльності...» [7, 30]. Отже, в контексті світогляду виникає і вирішується проблема сенсу існування людини. При цьому варто вказати на те, що об'єктивно це питання було поставлено проблемою кінченності життя людини. Усвідомлення наявності смерті, страх перед нею змушує людину шукати засобів її уникнення. І оскільки уникнути смерті в реальному житті не вдалося нікому, то пошук вимушено був перенесений в іншу сферу – потойбічну. В такій ситуації саме релігія і постає специфічними засобом подолання фізичної смерті, оскільки пропонує (в більшості конфесій) вічне духовне життя особистості вже в іншому світі – трансцендентному. Таке становище надає будь-якій релігії можливість виконувати у суспільстві важливі

соціально-етичні функції. Релігійний досвід дозволяє людині легко та природно спрямовувати свою практичну діяльність та духовні пошуки у площину культури, з її моральною компонентою.

Проте, релігія не тільки дає людині можливість визначити або знайти сенс буття, але релігія скріплює людей воедино. У контексті світогляду, релігія надає індивіду розуміння сенсу життя, і тим самим виконує смислоутворюючу функцію. На практиці вона реалізується засобом утворення і утвердження системи релігійних ціннісних орієнтацій людини. Цінності, які відображені тим чи іншим світоглядом, стають духовними орієнтирами, які зумовлюють діяльність людини. Виступаючи однією із складових духовного засвоєння дійсності, оцінка є досить суттєвим моментом в процесі цілепокладання. Адже людина ставить перед собою мету і для досягнення її змушена переорієнтовувати власну діяльність, яка направлена на реалізацію цілі згідно з зумовленим світоглядом розумінням цінностей життя. Система духовних цінностей є невід'ємною частиною буття людини, а у кожній системі є основа, центр, навколо якого і будується ця система. Як би ми не роздивлялись релігію: функціонально, структурно, матеріалістично, або ідеалістично, ми неодмінно прийдемо до абсолютних цінностей. У релігійному розумінні – до Бога [8, 86 – 87].

Система духовних цінностей індивіда, зумовлена тим чи іншим конкретно-історичним типом світогляду, в історичному плані найбільш вивченими формами світогляду є міфологічний та релігійний.

Розуміння сутності релігійного світогляду у повному обсязі не можливе без знання попереднього йому світогляду – міфологічного. Релігійний світогляд виник із міфологічного, а тому вони мають певні схожі принципи функціонування та реалізації. Міфологічний світогляд сформувався в умовах первісного суспільства і відображав стан, коли людина фактично відокремилась від природи, але на теоретичному рівні ще не дійшла до розуміння власної протилежності природі, тобто не виступала суб'єктом. Тому вона переносила всі існуючі соціальні риси на природні сили, тобто ототожнювала спосіб дії природних сил зі способом власної життєдіяльності. «У міфологічному світогляді, – зазначає Л.Кривега, – відсутні чіткі розмежування світу та людини, ідеального і матеріального, об'єктивного і суб'єктивного» [9, 4]. Таке світорозуміння надавало пояснення багатьом явищам через одухотворення, залюднення світу природи. Олюднення природи було результатом нерозмежованості у свідомості первісної людини наявного їй буття на суб'єкт і об'єкт [10, 17 – 18].

Але на певному історичному етапі розвитку людства, внаслідок усвідомлення людиною власної індивідуальності та протиставлення себе навколишньому світові, міфологічний світогляд поступово, став втрачати здатність задовольняти нові духовні запити особистості, а тому переставав бути дієвою силою. Отже, об'єктивно формувалася суспільна і індивідуальна потреба у зміні світоглядних орієнтацій суспільства. Тому головною причиною заміни міфологічного світогляду на релігійний є «...вичерпаність у соціальній

буттєвості одних способів людської самореалізації й гостра потреба їх замінити на інші, перспективніші з погляду історичного часу» [11, 67].

Релігійний світогляд є значно пізнішою історичною формою світорозуміння, тому він, порівняно з міфологічним, досліджений значно ґрунтовніше. Релігія, як і міфологія, також виступає засобом осягнення буття людини, але в ній цей процес реалізується на принципово іншому рівні, оскільки в релігійній свідомості долається характерна для міфу невідокремленість людини від природи. А це свідчить про усвідомлення принципової різниці між суб'єктом і об'єктом діяльності. Відтепер головним засобом осягнення буття вже виступає віра в реальне існування об'єктів надприродного світу. І якщо для міфу головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом (собі подібному), то для релігії – показ шляхів досягнення єдності з надприродним об'єктом (Богом) як втіленням абсолютної цінності.

Варто вказати на те, що виникнення і розвиток релігійного світогляду поклало початок новому типу духовності людини. З цього часу найвищим критерієм земної реальності виступає саме духовність. Людина, наприклад, у християнстві, на відміну від міфології, розглядається не як нижче створіння, а як створена «за образом та подобою» [12] Бога. Тому рішення всіх, у тому числі і нагальних проблем людини переноситься в іншу сферу – сферу духу. Людина вже має не тільки смертне тіло, а, що саме найголовніше – безсмертну душу. Відтепер людина це вже, насамперед, «духовна» за своєю сутністю істота. Відповідно до цього переглядається та переосмислюється роль і значення фізичної та духовної діяльності людини на базі кардинальних змін уявлень про сутність життя і смерті, сенс людського існування, зміст добра і зла, гріха і покарання за нього, винагороди за добрі вчинки в цьому чи потойбічному світі. Тобто конфігурація духовності зумовлює поведінку людини у світі. Така конфігурація передбачає побудову культурного простору, в основі якого лежить релігія з новими цінностями. Нові релігійно-духовно-культурні цінності із сфери буденного піднімаються до загальнолюдських, універсальних цінностей, які базуються на віковому народному досвіді, на кращих досягненнях світових культурних традицій людства. Це стало можливим в результаті абстрагування змісту конкретних чуттєво-предметних уявлень про добро і зло, гріх. Відтепер ці категорії вже носять всезагальний характер. Тому «...релігія завжди має справу з надчасовими і безкінечними істинами, які, ніби «зверху» відкриваються конечній людській свідомості, причому, як правило, являються в живому земному образі...» [13, 126].

У релігійній світоглядній картині особливе місце посідає питання про існування двох світів: земного, в якому живе людина і потойбічного, трансцендентного. За допомогою цього, релігія в доступній формі давала індивіду відповіді на дуже складні питання суперечливого людського буття. До них, в першу чергу, необхідно віднести проблеми сенсу і мети людського життя, діяльності особистості. Це також і проблеми, які пов'язані з походженням Всесвіту, Землі, суспільства, суті самої людини, її цінностей, потреб і т.д. Тому, за висловом К.Маркса, релігія виступала як «загальна теорія цього світу, його енциклопедичний компендіум, його логіка в популярній

формі, його спіритуалістичне питання честі, його ентузіазм, його моральна санкція, його урочисте доповнення, його загальна основа для вирішення і виправдання» [14, 384].

Релігія, розкриваючи особистості сенс життя за вказаними принципами, зумовлює її відповідне відношення до інших людей, до світу, «дає віруючій людині певний набір символів, понять, категорій в межах яких вона виражає своє ставлення до світу» [15, 2]. Тому в історії людства виникнення релігії не є випадковістю або певною аномалією його духовного життя, як це намагаються довести її опоненти [16, 14]. Виникнення та розвиток релігії був сам по собі закономірним процесом і зумовлювався потребами духовного становлення самої людини, усвідомленням й утвердженням її суспільного буття.

Саме релігія, оскільки вона виражає те, що в людині є щось надлюдське, яке підносить її над насущними проблемами існування і формує світ вищої реальності, джерело якого в суспільній суті самої людини, виступає світоглядно-змістовною основою утвердження суспільного буття людини. Тому її не можна ототожнювати лише з релігійними ідеями, ритуалами, церковними інституціями, оскільки вони є тільки формами її зовнішнього вираження. Даючи відповідь на одне з основних світоглядних питань про сенс і мету життя, релігія виводить людину за межу простого біологічного існування, тобто природного буття, виводячи буття людини на вищий рівень. Сама людина постає «не як окрема істота перед реалією нескінченного, а як щось більше від людського, як внутрішній елемент і учасник вселенського буття» [15, 14].

Цей якісно новий підхід до розуміння основних світоглядних проблем, дозволяє подолати людині внутрішню суперечливість її буття. Буття, в якому співіснують неспівмірні складові: тваринне (біологічне) і духовне начало. Релігія наголошує саме на тому, що створена творцем (Богом) людина насамперед має безсмертну душу, а потім обмежене часом і простором фізичне тіло. Тому віруюча людина переносить центр свого життя за межі власного суто емпіричного існування. Як зазначив В.Соловйов: «Ми тим самим, проявляємо і здійснюємо свою власну істину, своє безумовне значення, яке, власне, і полягає в здатності переходити за межі свого фактичного феноменального буття, в здатності жити не лише в собі, а й в іншому» [17, 407].

Досвід побудови соціуму, в основі якого лежить заперечення релігії, показує, що «суспільство без релігії – це суспільство, в якому культура розсипається, стає лише засобом для цивілізації» [18, 70]. Тому релігія дає людині можливість дивитися на культуру саме з боку духовності. Не випадково стверджують А.Кураєв, що «всі світові культурні цінності створені віруючими людьми», та Дж. Фрезер «вся культура воістину із храму» [8, 90].

Таким чином, можна стверджувати, що релігія була першим історичним типом світогляду, який відобразив цілісну картину всесвіту, показав особливе місце людини у світі речей природних та штучних. На певному історичному етапі релігійний світогляд став основою адаптації особистості в суспільстві. Феноменологічно релігія, спираючись на особистісний духовний досвід, роздивляється сутність людини і як істоту тваринного світу, і як носія вищої трансцендентної частки. Тому релігія як світоглядна система, через особистісне

спілкування з Абсолютом, компенсує людині невирішеність нагальних соціальних і психологічних проблем. Спираючись на певні спільні релігійні уявлення і схожий релігійний досвід, певним чином адаптує людину до суспільного життя, і навіть, поєднує деякі групи соціуму. До того ж, релігія розуміє людину як носія надчуттєвої сутності – душі, яка є невід’ємною частиною особи, і надає можливість людині як матеріальну основу – тіло, так і ідеальну – душу. При тому вдосконалення духовної сутності у більшості релігій має пріоритет над вдосконаленням тіла, і досягається за допомогою підвищення моральних якостей та культурних надбань. В цьому контексті вона виступає засобом подолання конечності людського життя і самоусвідомлення особистості як безпосереднього учасника вселенського буття.

Література

1. Белла Р. Религия как символическая модель, формирующая человеческий опыт // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткович. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – С. 190-197.; Бергсон А. Два источника морали и религии / Пер. с фр., послесловие и примечание А.В.Гофмана. – М.: “Канон”, 1994. – 384 с.; Гегель Г.В. Философия религии. В двух томах. Т. 2. Общ. ред. А.В. Гулыги. Пер. с нем. П.П. Гайденко и др. – М.: Мысль, 1977. – 573 с.; Дюркгейм Э. Социология религии и теория познания // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 111-145.; Вебер М. Избранные произведения. – М.: Мысль, 1990. – 805 с.; Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / Пер. с англ. – М.: Наука, 1993. – 432 с.; Енгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: В 30-ти т. – К., 1985. – Т. 20. – С. 5-338.; Малиновский Б. Магия, наука, религия. – М.: Рефл-бук, 1998. – 304 с.; Тайлор Э. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.; Франк С.Л. Человек в поисках смысла. – М.: Республика, 1992. – 511 с.; Фрэзер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.; Фромм Э. Типы религии и религиозного опыта // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 364-375.

2. Бондаренко В. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – № 14. – С. 34-39.; Бучма О. Людина, суспільство, релігія: духовні трансформації на зламі тисячоліть // Українське релігієзнавство: Бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – 1998. – № 8. – С. 9-14.; Гараджа В.И. Социология религии: Учебное пособие для высших учебных заведений. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 239 с.; Сленський В.Є. Релігія після комунізму (Україна в центрально-східноєвропейському контексті). – К.: Національний пелагічний університет ім. М.Драгоманова, 2002. – 420 с.; Кимелев Ю.А. Философия религии: систематический очерк. – М.: Издательский дом “Nota Bene”, 1998. – 424 с.; Колодний А.М. Феномен релігії. – К.: Світ знань, 1999. – 52 с.; Красников А.Н. Современная феноменология религии // Вестн. Моск. ун-та: Сер. 7: Философия. – 1999. – № 6. – С. 36-47.; Лобовик Б.А. Религиозное сознание и его особенность. – К.: Наукова думка, 1986. – 246 с.; Лубський В.І. Козленко В.М., Горбаченко Т.Г. Соціологія релігії. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 204 с.; Угринович Д.М. Психология религии. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.; Яроцький П.Л. Релігієзнавство: Навч. посібник. – К.: Кондор. – 2004. – 308 с.; Яблоков И.Н. Религия: сущность и явление. – М.: Знание, 1982. – 64 с.

3. Каган М.С. И вновь о сущности человека // Отчуждение человека в перспективе глобализации мира. Сб. статей. – Вып.1. / Под ред. Маркова А.Б., Солонина Ю.Н., Парцвания В.В. – СПб., 2001. – С. 59-68.
4. Мировоззренческая культура личности. – К.: Политиздат Украины, 1986. – 245 с.
5. Пролеев С.В. Духовность и бытие человека / Отв. ред. Е.К. Быстрицкий, – К.: Наук. думка, 1992. – 108 с.
6. Шинкарук В.І. Категоріальна структура наукового світогляду // Філософська думка. – 1980. – № 2. – С. 16-25.
7. Хмелько В.Є. Світогляд особи: психологічна структура і функції // Філософська думка. – 1977. – № 3. – С. 30-38.
8. Исаев В.Д. Человек в пространстве цивилизации и культуры. – Луганск: Світлиця, 2003. – 188 с.
9. Кривега Л.Д. Світоглядні орієнтації в умовах трансформації суспільства. / Автореф. дис... докт. філос. наук: Спец. 09.00.03. – Харків, 1999. – 46 с.
10. Чанышев А.Н. Философия древнего мира. – М.: Высшая школа, 2001. – 703 с.
11. Терещенко Ю. Релігія освіти – не мода на релігію // Віче. – 2003. – № 8. – С. 67-72.
12. Див.: Бут. 1; 26.
13. Иванов А.В., Фатиева И.В., Шишкин М.Ю. Духовно-экологическая цивилизация: устои и перспектива. Монография. – Барнаул: Изд-во Алтайского госуниверситета, 2001. – 239 с.
14. Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ // Маркс К., Енгельс Ф. Твори: В 30-ти т. – К., 1985. – Т.1. – С. 314-429.
15. Колодний А.М. Феномен релігії. – К.: Світ знань, 1999. – 52 с.
16. Виговський Л.А. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен. Автореф. дис... докт. філос. наук: Спец. 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2005. – 33 с.
17. Соловьев В.С. Смысл любви // Соч.: В двух томах. – М., 1990. – Т. 2. – 470 с.
18. Исаев В.Д. Реальність людини: навчальний посібник. – Луганськ: Глобус, 2006. – 136 с.

Показаны основы диалектической сущности человека. С философской точки зрения рассматривается значение религии как мировоззренческой основы самоосознания человека в обществе, взаимосвязь формирования религиозного мировоззрения и накопления духовных ценностей личности, определяется место духовности в формировании ценностных ориентиров личности.

Bases of dialectical essence of man are rotined. From the philosophical point of view the value of religion is examined as world view basis of consciousness of man in society, intercommunication of forming of religious world view and accumulation of spiritual values of personality, the location of spirituality is determined in forming of valued orientation of personality.

ББК 86.29(4Укр)

Баранова Н.В.

МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА

**ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО НА ПОСАДІ ПОЧЕСНОГО ГОЛОВИ
КИЇВСЬКОГО СВЯТО-ВОЛОДИМИРСЬКОГО БРАТСТВА**

У даній статті вперше зроблено спробу проаналізувати основні етапи місіонерської діяльності Київського митрополита Платона Городецького як почесного голови Київського Свято-Володимирського братства, яка сприяла підвищенню місіонерської активності як духовенства Київської єпархії, так і простих віруючих, що в свою чергу стало однією з причин падіння рівня сектантства в Київській єпархії.

Історія церкви в Україні являє собою досить значний пласт історичних фактів і подій. І ми маємо на сьогоднішній час велику кількість публікацій і досліджень у цьому напрямку. Історики вивчають найрізноманітніші аспекти – політичні, економічні, соціальні, національно-культурні, в яких висвітлюється роль церкви в історії суспільства. Чимало місця в цих роботах відводиться і діяльності окремих особистостей і їх ставленню до тих чи інших інституцій, в основу діяльності яких були покладені перш за все місіонерські цілі. Однак період кінця XIX ст., якщо розглядати його з позиції вивчення діяльності Київських митрополитів, особливо в контексті їх ставлення до такого важливого осередку місіонерства, як Свято-Володимирське братство, залишається найменш дослідженим. Особливо це стосується періоду головування у братстві митрополита Платона Городецького (1882 – 1891), чия різнобічна місіонерська діяльність сприяла підвищенню місіонерської активності як духовенства Київської єпархії, так і простих віруючих, що в свою чергу стало однією з причин падіння рівня сектантства в Київській єпархії.

Зазначимо, що до сьогоднішнього часу дана проблема не привертала увагу науковців, і якщо місце та роль, яку зіграло Свято-Володимирське братство у системі місіонерства, була гідно відзначена і представлена у вітчизняній історіографії, то діяльність митрополита Платона на посаді почесного голови вищезазначеної інституції не знайшла свого відображення в жодній з праць, що на даний момент перебувають у науковому обігу, що зайвий раз доводить актуальність даної проблеми і доцільність її подальшої розробки.

Митрополит Платон, беручи активну участь у діяльності як окремо взятих представників православного духовенства, так і в різних місіонерських організаціях, тим не менш вважав саме православні братства одними з кращих установ, які б сприяли падінню рівня сектантства. Маючи багатий досвід співробітництва із православними братствами під час свого управління в інших єпархіях, він, ставши митрополитом Київським, продовжує його із місцевими православними братствами, головним із яких було Київське Свято-Володимирське при Софійському соборі.

Зазначимо, що відносини митрополита Платона із вищезгаданим братством беруть свій початок з самого моменту його заснування – 15 липня 1864 року. Будучи в цей час архієпископом Ризьким і Митавським, митрополит Платон жертвує 25 руб. на потреби братства [3]. Ставши архієпископом Донським та Новочеркаським, митрополит Платон продовжує залишатися його щедрим жертводавцем. Своїм відношенням від 13 серпня 1868 року за № 667

він вислав для внесення в казну братства 25 руб. сріблом, за що отримав подяку від голови ради братства протоієрея Назарія Фаворова [20].

Отримавши призначення на кафедру архієпископа Херсонського і Одеського, митрополит Платон не залишає своєю увагою Київське Свято-Володимирське братство, про що свідчить його постійне листування із радою братства. Так, наприклад, у листі голови ради від 9 квітня 1881 року за № 121 було висловлено прохання до архієпископа про сприяння в спорудженні братського будинку для розміщення в ньому притулку іновірців, що навертаються в православ'я, і училища для дітей найбільш вразливих мешканців Києва. Архієпископ Платон у відповідь на це звернувся до мешканців єпархії з проханням жертвувати на потреби вищезазначеного братства і при цьому здійснив пожертву в Раду 150 руб. із власних коштів, із яких 100 руб. просив спрямувати на спорудження притулку для іновірців і 50 руб. на спорудження такого ж будинку для сліпих воїнів [9].

Ставши митрополитом Київським, Платон нарешті отримав можливість брати безпосередню участь в діяльності Свято-Володимирського братства. Після смерті митрополита Філофея, він, згідно зі статутом Братства, прийняв на себе звання його почесного Голови, висловивши при цьому найтепліше співчуття до його діяльності і виявив готовність бути опікуном і керівником цієї установи [7, 375].

Митрополит Платон ніколи не нехтував своїми обов'язками почесного голови і опікуна, незмінно був присутній на всіх як загальних, так і річних зборах братства, що проходили в митрополичій резиденції при Києво-Софійському соборі, дозволяючи собі пропускати збори тільки за станом здоров'я (як це було 8 жовтня 1889 року). Тоді митрополит Платон, позбавлений можливості бути присутнім на зборах, доручив головування Ієреніму, єпископу Чигиринському [6, 714]. До обов'язків митрополита Платона належало також внесення кандидатури на місце голови ради братства. Так, 21 жовтня 1889 на місце преосвященного Ієроніма єпископа Чигиринського, переміщеного на самостійну кафедру до Тамбова, за пропозицією митрополита Платона був обраний преосвящений Анатолій єпископ Уманський [2, 678].

Визнаючи важливість всіх аспектів діяльності братства, які полягали в сприянні освіті святохрещених євреїв, а також воз'єднанню із православною церквою католиків, лютеран, магометян, митрополит Платон все ж таки, враховуючи зростання сектантства в Київській єпархії, вбачав основне завдання братства «в протидії штундизму шляхом придбання і розповсюдження в народі книг, брошур, листків релігійно-етичного змісту» [15, 680].

Будучи почесним головою і опікуном Свято-Володимирського братства, митрополит Платон, на рівних з головою Ради і почесними членами, брав участь у виборі книг і брошур протиштундистського спрямування, рекомендованих для видання в Київській єпархії. Так, із звіту Київського Свято-Володимирського братства за 25 років його існування (з 15 липня 1864 року по 15 липня 1889 року) вбачається, що за час головування у братстві митрополита Платона було надруковано життя святих «Іоанна Дамаськіна»,

«Святого Тарасія архієпископа Константинопольського», «Преподобного Стефана, який постраждав за шанування ікон» і «Преподобного Федора Студіта» – по 1200 екземплярів кожної, «Бесіда православного із штундистами» – 2400 экз., «Листи для народного читання, протиштундистського спрямування» – 14000 экз., «Повчання про штундизм священника Кемірського» – 500 экз., «Бесіда православного із штундистами про шанування хреста Господня» – 1200 экз. і ін. [13, 70].

Зазначимо, що з цих книг, зважаючи на прохання настоятелів приходів, де розповсюджувався штундизм, адресованих найчастіше на ім'я Платона, згідно з його клопотанням перед Радою братства в ці приходи були вислані такі книги: в 1885 році – «Листи мирянина до мирянина з приводу штундистських оман», «Віровчення малоросійських штундистів» [1, 44], в 1886 році – «Бесіди до народу про предмети християнської віри» – 50 экз., «Про найважливіші істини християнської православної церкви» – 20 экз., «Голос мирянина» – 400 экз.; житія святих «Іоанна Дамаського», «Святого Тарасія архієпископа Константинопольського», «Преподобного Стефана, який постраждав за шанування ікон» і «Преподобного Федора Студіта» – 3000 экз. [15, 683].

В 1890 р., зважаючи на заяву кафедрального протоієрея Петра Лебединцева, в якій наголошується доцільність повторного надрукування брошур протиштундистського спрямування «Бесіди про предмети православної християнської віри» і «Бесіди православного зі штундистом про шанування ікон», оскільки вони «розійшлися все», митрополит Платон, відзначаючи, що «пойменовані книги, вельми придатні за своїм змістом для боротьби із штундою, розійшлися швидко і принесли безперечну користь», запропонував, а Рада ухвалила: «надрукувати пойменовані брошури за кошти братства в кількості 2000 экз. ту та іншу» [16, 686].

В тому ж 1890 р., Радою братства було спроваджено в Консисторію для безкоштовної роздачі в приходи, де мешкала велика кількість штундистів, 500 экз. брошури «Бесіди православного із штундистом про шанування хреста Господня» і 2100 экз. Троїцьких листків на суму 21 руб., пожертвуваних Високопреосвященним Платоном, митрополитом Київським і Галицьким [16, 685].

Зазначимо, що із звіту Київського Свято-Володимирського братства за 25 років його існування (з 15 липня 1864 року по 15 липня 1889 року) вбачається, що на період 1889 року на складі братства знаходилися книги 27 найменувань, більшість із яких мала протистундистський характер [13, 71 – 72]. Згідно з ухвалою Ради Київського Свято-Володимирського братства, затвердженою до виконання Його Високопреосвященством Преосвященним Платоном, митрополитом Київським і Галицьким [12, 385 – 386], в перелік літератури Центрального єпархіального книжкового складу, який відкрився 10 липня 1889 року, ввійшов відділ книг-творів проти штундизму [4, 72].

Нарівні з питаннями видання і розповсюдження в єпархії протиштундистської літератури, митрополит Платон як почесний голова Київського Свято-Володимирського братства займався питаннями надання всілякої допомоги місіонерам в справі протидії розповсюдженню штундизму.

Так, за його клопотанням, священнику села Веселого Кута Таращанського повіту Григорію Соломоновському було видано єдиноразову допомогу 50 руб. із суми братства «з увагою до корисної діяльності його» [15, 683]. Окрім надання допомоги місіонерам, митрополит Платон клопотав перед Радою братства про надання грошової допомоги штундистам, що повернулися в православ'я, як, наприклад, у випадку селянина села Яхнов Васильківського повіту Мойсея Тодосієнко, якому, за проханням митрополита Платона, була надана допомога «зважаючи на тяжке його становище» [8].

Будучи визнаним одним з найактивніших сподвижників Київського Свято-Володимирського братства за його 25-літню історію існування, митрополит Платон став також одним з найщедріших благодійників – сукупне пожертвування митрополитів Арсенія, Філофея і Платона за 25 років існування братства склало 5525 руб. [11, 1465], причому митрополит Платон з 1882 (початку свого почесного головування в Раді) до 1889 року щорічно жертвував на потреби братства по 300 руб. [14, 99], що значно перевищує пожертвування інших членів.

Митрополит Платон, будучи одним з найщедріших жертводавців братства, разом із тим виявляв турботу про збільшення чисельності членів братства, які могли б стати потенційними жертводавцями на місіонерські потреби єпархії. Особливу надію в цьому питанні митрополит Платон покладав на священнослужителів єпархії і всіляко прагнув залучити їх у число членів Київського Свято-Володимирського братства. Так, наприклад, незважаючи на те, що в компетенцію єпархіальних з'їздів духовенства не входило обговорення питань, що не належать до устрою духовно-навчальних закладів [5, 270], з дозволу Високопреосвященного Платона на засіданні єпархіального з'їзду, що відбувалося 6 жовтня 1882 року, була розглянута доповідна записка голови Київо-Володимирського братства Олексія Андріяшева про запрошення священників єпархії до прийняття на себе звання членів братства. Після її розгляду з'їзд ухвалив постанову, за якою депутати повинні були оповістити на місцях свого проживання усіх священників про необхідність приєднання до такої поважної установи, як Київо-Володимирське братство, «що переслідує цілі, вельми близькі і рідні пастирю» [10].

Після закінчення річних зборів Київського Свято-Володимирського братства 21 жовтня 1890 року митрополит Платон звернувся до членів братства із бесідою, в якій зазначав, в чому повинна полягати діяльність братства, до досягнення яких цілей воно повинне прагнути, зважаючи на сучасні потреби Київської єпархії. Відзначивши, що «потреб цих багато, а засоби братства невеликі», митрополит Платон просив членів останнього «не шкодувати пожертв на ту святу справу, якій слугує Свято-Володимирське братство» і «запрошувати інших в число членів братства». При цьому Владика відзначав, що немає потреби розраховувати тільки на людей заможних, навпаки було вельми корисно б залучити до цієї справи людей бідних і поклопотатися про те, щоб справа Свято-Володимирського братства була загальною справою всіх православних мешканців Київської єпархії [15, 679].

Однак зазначимо, що, незважаючи на всі заходи, зроблені зокрема і Свято-Володимирським братством, зростання штундизму в Київській єпархії продовжувалося. Турбуючись про це, митрополит Платон, поставив мету досягти розширення деяких прав і переваг членів братства і сподівався, що це допоможе більш плідній їх діяльності, яка у свою чергу приведе до падіння рівня штундизму. Саме тому митрополит Платон звернувся до Св. Синоду із представленням від 10 січня 1891 року за № 97. В ньому митрополит, пояснюючи, «що зважаючи на розповсюдження різних псевдовчень як у вищих класах суспільства, так і в його нижчих шарах, а також на те, що в сучасному суспільстві спостерігається падіння стародавніх благочестивих звичаїв і зневага статутів православної церкви», пропонував існуюче з 1864 року в місті Києві при Софійському соборі Свято-Володимирське братство перетворити Свято-Володимирське братство ревнителів православ'я для сприяння духовенству в охороні православної церкви від шкідливих впливів лжевірування [19, 3].

Митрополит Платон клопотав перед Святим Синодом про затвердження проекту цього нового статуту Свято-Володимирського братства, який був представлений ним при донесенні і значно розширював як його діяльність, так і права. Зазначимо, що Святий Синод, обговоривши представлений Його Високопреосвященством проект статуту братства у зв'язку з передбаченою його метою і визнаючи змінений і доповнений проект Статуту Київського Свято-Володимирського Братства ревнителів православ'я «доцільним і згідним із Найвище затвердженими 8 травня 1864 року Основними правилами для установи Православних церковних братств», затвердив своїм указом від 4 квітня 1891 року за № 1394 перетворення Свято-Володимирського братства при Софійському соборі в Свято-Володимирське братство ревнителів православ'я [19, 6]. Підкорюючись вимозі Св. Синоду, висловленій в указі від 4 квітня 1891 року за № 1394, митрополит Платон 10 травня 1891 року затвердив Статут «Київського Свято-Володимирського братства ревнителів православ'я». Згідно з його резолюцією, цей Статут був надрукований в Київських єпархіальних відомостях № 12 1891 року [17, 127 – 132], про що було повідомлено благочинним Київській єпархії указом Київської Духовної Консисторії від 18 вересня 1891 року. Остання приписувала їм «прийняти на себе звання члена Братства ревнителів православ'я і залучати інших відомих за добродійністю людей бути членами цього Братства» [19, 6].

Турбуючись про діяльність основного православного братства Київської єпархії – Київського Свято-Володимирського, митрополит Платон в рамках заходів, що сприяли розширенню місіонерської діяльності, виступав за організацію подібних православних братств в округах і повітах Київської єпархії і вимагав докладних звітів про дії, зроблені в цьому напрямі від благочинних і приходських священників. У відповідь на цю ініціативу митрополита в Київській єпархії стали утворюватися православні братства, в чійх звітах до Платона надавалися не тільки Статуту цих братств, створені на основі Статуту Свято-Володимирського братства ревнителів православ'я, але і списки осіб, що виявили бажання стати його членами. Відзначимо, що цих осіб було немало, як можна углядіти із донесення до митрополита Платона

священника с. Кожанки Васильківського повіту Василя Чеховського, що звернувся до митрополита із проханням про затвердження статуту Свято-Миколаївського братства ревнителів православ'я і благочестивого життя і який надав списки його членів (25 членів) [18, 3].

Отже, зазначимо, що урядування митрополита Платона на посту почесного голови Свято-Володимирського братства, його особиста активна участь у розробці й впровадженні різнобічних заходів сприяла активізації місіонерської діяльності серед мешканців Київської єпархії як духовного, так і світського звання, що в свою чергу призвело до зниження рівня сектантства і стала позитивним прикладом для духовних лідерів сьогодення в питаннях місіонерської теорії і практики.

Література

1. Годичное собрание Киевского Свято-Владимирского братства от 22 октября 1885 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1885. – № 1. – С. 43 – 45.
2. Годичное собрание Киевского Свято-Владимирского братства от 21 октября 1890 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 30. – С. 678.
3. Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. 14 (Киевское Свято-Владимирское братство). – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
4. Епархиальный книжный склад // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 6. – С. 72 – 73.
5. Журнал заседания Киевского епархиального съезда духовенства, утвержденный Его Высокопреосвященнейшим Платоном, митрополитом Киевским и Галицким // Киевские епархиальные ведомости. – 1883. – № 13. – С. 265 – 279.
6. Журнал общего собрания Киевского Свято-Владимирского братства за 8 октября 1889 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1889. – № 43. – С. 714 – 717.
7. Из отчета Киевского Свято-Владимирского братства // Киевские епархиальные ведомости. – 1882. – № 20. – С. 375 – 376.
8. Институт Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ імені В. І. Вернадського). – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1013. – Арк. 2.
9. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174 (Платон Городецкий). – Оп. 1. – Спр. 1251. – Арк. 1.
10. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1252. – Арк. 1.
11. Киевское Свято-Владимирское братство // Прибавление к Церковным Ведомостям, издаваемым при Святейшем Правительственном Синоде. – 1889. – № 49. – С. 1465.
12. Объявление об открытии в г. Киеве при доме Свято-Владимирского братства Центрального Епархиального книжного склада // Киевские епархиальные ведомости. – 1889. – № 24. – С. 385 – 386.
13. Отчет Киевского Свято-Владимирского братства за 25 лет его существования с 15 июля 1864 по 15 июля 1889 года (продолжение) // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 5 – 6. – С. 62 – 72.
14. Отчет Киевского Свято-Владимирского братства за 25 лет его существования с 15 июля 1864 по 15 июля 1889 года (окончание) (Список членов Киевского Свято-Владимирского братства, внесших свои пожертвования в 1888/1889 гг.) // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 8. – С. 92 – 102.
15. Отчет Свято-Владимирского при Киево-Софиевском соборе братства за 23-й год его существования с 15 июля 1886 по 15 июля 1887 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1887. – № 36. – С. 679 – 688.

Випуск 21

16. Отчет Свято-Владимирского при Киево-Софиевском соборе братства за 26-й год его существования с 15 июля 1889 по 15 июля 1890 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – № 29. – С. 681 – 702.

17. Устав Киевского Свято-Владимирского братства ревнителей православия // Киевские епархиальные ведомости. – 1891. – № 12. – С. 127 – 132.

18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 690. – Спр. 1689. – 3 арк.

19. ЦДІАК України. – Ф. 127 (Киевская Духовная консистрия). – Оп. 1050. – Спр.99. – 7 арк.

20. ЦДІАК України. – Ф. 192 (Личный фонд Киевского митрополита Платона Городецкого). – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 9.

В статье рассказывается о миссионерской деятельности Киевского митрополита Платона Городецкого как почетного председателя Киевского Свято-Владимирского братства. Эта деятельность стала примером для духовных лидеров нынешнего времени.

The article tells about missionary activity of the Kiev metropolitan Platon Gorodetskyi as the honoured chairman of Kiev Saint-Volodymyr fraternity. This activity has become an example for the spiritual leaders of the present time.

ББК 4г : 46.91 (4 Укр)

Боднарчук Г.Л.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА СЬОГОДЕННЯ БДЖІЛЬНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті наведено основні етапи розвитку бджільництва на Україні. Особлива увага приділена етапу раціонального бджільництва.

Бджільництво — одна з найважливіших ланок сільськогосподарського виробництва, від успішного розвитку якого в значній мірі залежить підвищення продуктивності землеробства і тваринництва. Його значення у збільшенні врожайності перехреснозасаджених рослин важко переоцінити. А тому не випадково пасіки підвозять до квітучих садів і масивів багатьох продовольчих та кормових сільськогосподарських культур. В народі кажуть, що урожай ентомофільних сільськогосподарських культур лежить на крилі бджоли.

Про цілющі властивості меду відомо з давніх часів. Не тільки народна, але й сучасна наукова медицина користується медом при лікуванні різних хвороб. Він відновлює і надає сили, мобілізує захисні властивості організму. Відомий лікар давнини Гіппократ широко застосовував мед в лікувальній практиці, радив приймати його щоденно. Бджолиний мед, на думку японських медиків, — король натуральних продуктів, які благотворно впливають на здоров'я людини.

Крім меду, еліксиру здоров'я і довголіття, бджоли виробляють віск, який слугує їм будівельним матеріалом, а людина використовує його в більш ніж 50 галузях промисловості, в тому числі в харчовій, фармацевтичній і косметичній. Широке застосування в сучасній медицині знаходить прополіс та квітковий пилок, який називають диво-продуктом.

Бджільництво - один із найдавніших промислів людини. З бджолами зналися майже всі народи. Скажімо, в Індії добували мед 4 тисячі років тому, а

в Єгипті

5—6 тисячоліть від нашого часу вже возили Нілом на торги до сусідніх країн медові вироби. Тут збереглися бджолині продукти, заготовлені комахами ще в третьому тисячолітті до н. е. Не відомо як людина довідалася про мед і коли. Посмакувавши його, вона почала полювати за бджолами. Спершу училась вишукувати бджоляні гнізда, видирати мед, а не дбала про те, щоб забезпечити для себе їх працю.

Про бджільництво на території теперішньої України згадується у творах Геродота (5 ст. до н. е.) та Павзанія (2 ст. н. е.), Ібн Раста (10 ст. н. е.). Протягом віків засоби добування меду та воску мінялися. У своєму розвитку бджільництво пройшло кілька етапів: історично першим було хаотичне, або дике (збирання меду диких бджіл в дуплах дерев). У 10-12 ст. утвердилася нова форма - бортництво, колодне (утримування бджіл у нерозбірних колодах і бортах, прикріплених на деревах) що проіснувало до кінця 18 ст. - періоду масового вирубування лісів. Розвиток винокур енної та цукрової промисловості остаточно ліквідував бортництво. Йому на зміну прийшло рамкове, або раціональне бджільництво.

У небагатьох лісових місцевостях Волині й Полісся бортництво проіснувало до 20 ст. Від 14 ст. з'явилися згадки про пасічництво, коли вулики ставили на пнях на вирубаних ділянках лісів. Бджільництво охоронялося звичаєвим правом, законами «Руської Правди» й Литовським статутом. Продукти бджільництва мали важливе значення у внутрішній та в зовнішній торгівлі України, зокрема у 15-16 ст. були відомі «воскові комори» у Львові, Луцьку, Володимирі, Бересті. За козацької доби 16-17 ст. бджільництво досягає значного розвитку, поширюючись на Слобожанщину і козацькі території. За часів кріпацтва настав занепад, тому наприкінці 18 ст. російські та австрійські уряди звільняють пасічників від податків. Скасування кріпацтва сприяло новому піднесенню бджільництва.

Вагомий внесок у справу раціонального бджільництва зробив відомий український пасічник П. Прокопович, який 1814р. першим у світовій практиці сконструював розбірний рамковий вулик і на його основі розробив систему догляду за бджолиними сім'ями. У 1827р. П. Прокопович заснував першу в Російській імперії школу бджільництва де навчалися навіть іноземці. Значний внесок у розвиток бджільництва в Україні зробили С. Великдан, М.Новлянський, І. Корабльов, М. Боровський (редактор журналу «Український пасічник»), В. Ващенко, О. Андріяшев, В. Шимановський (автор підручника «Методи пасічництва»), П. Білецький-Носенко (автор праці «Пасічник или опытное пчеловодство в южной полосе России», 1818; 1845), В. Різниченко (редактор журналу «Пасічничка старовина»), Є. Архипенко, Ю. Любинецький (засновник школи пасічників у Галичині, 1857), Л. Трещаківський, І. Наумович (засновник першого в Україні Товариства пасічників у Колодії, 1868), М.Михалевич (автор першої книги українською мовою «Пасіка», Л., 1877), О.Покорський-Журавко, І. Марцинків, В. Пилипчук та інші.

У 1896р у Києві засновано Південноросійське товариство бджільництва, відділи пасічництва якого працювали на численних сільськогосподарських

виставках. Виходила пасічницька періодика: в Києві - «Ежегодник пчеловодства» (1896-1901), «Труды Южнорусского общества пчеловодства» (1903), «Листок пчеловода» (1906), «Українське бджільництво» (1906-10); у Катеринославі (нині Дніпропетровськ) - «Пчела» (1908) та «Пчеловодное хозяйство» (1911); в Одесі - «Листок пчеловода» (1909).

У 1910 в українських губерніях Росії налічувалося близько 68 тисяч пасік із 630 600 вуликами. Напередодні 1-ї світової війни бджільництво найбільш розповсюджене на Чернігівщині, в лісостеповій зоні; річна продукція меду досягла 13 тис. т, воску - 1,4 тис. т. Але після першої світової війни та подій 1917р. у Росії знову почався занепад бджільництва.

Запровадження НЕПу дало новий поштовх його розвитку. У 1921 в Україні було близько 54 тисяч вуликів. Від кінця 20-х років спостерігалось певне поживлення в галузі. У 1925 створюється Всеукраїнське бюро бджільництва в Харкові, науково-дослідну пасічну станцію, згодом - зональну станцію Всесоюзного інституту бджільництва, дослідну станцію в м. Умань (нині Черкас, обл.), школу в м. Боярка Київської обл. (потім перетворено на Боярський технікум бджільництва). На західноукраїнських землях у міжвоєнний період також відбулося поживлення. Відновлено діяльність т-ва «Сільський господар» (мало секцію пасічників). На Карпатській Україні навчали й проводили дослідну справу «Союз прикарпатських бджолярів», товариство «Рій» (Ужгород). У 1930 виникла Подільська спілка пасічників у Тернополі.

У 20—30-і рр. в Україні виходило 27 журналів із бджільництва, зокрема «Вісник пасічництва» (Київ), «Голос пасічника» (Житомир), «Пасічник» (1925-31 - Прилуки, Харків), «Пасічнична старовина» (Харків), «Пасічник-колгоспник» (від 1930 у Харкові, від 1936 - «Колгоспне бджільництво»), «Українське пасічництво» (Львів), «Український пасічник» (Тернопіль), «Підкарпатське пчолярство» (згодом «Пчолярство»), «Пчїлка», підручники.

Друга світова війна завдала значної шкоди бджільництву України: якщо 1939 в Україні було близько 1 млн. 300 тис. вуликів, то 1948- лише 50 тис.

Від 1960-х років бджільництво в Україні розвивалося шляхом зміцнення колгоспних та радгоспних пасік, створювалися спеціалізовані пасічницькі радгоспи промислового типу, міжколгоспні пасічні об'єднання, розвивалося індивідуальне пасічництво. Відновлено журнал «Український пасічник», засновано міжвідомчий науковий збірник «Бджільництво».

Україна - одна з провідних країн розвинутого бджільництва, на неї припадає 1/7 світового виробництва меду. У світі нараховується 48 млн. бджолиних сімей, 1/10 з них-У нашій державі. Значна кількість бджолиних сімей - у Польщі, Румунії, Чехії, Словаччині, США, Мексиці, Туреччині, Франції, Канаді, Австралії. У 2002 в Україні вироблено 60 тис. т меду, 2005р. - 71 тис. тон. Кліматична специфіка України сприятлива для продукування меду: бджіл розводять у всіх природно-економічних зонах, причому скрізь мають переважно запилюючи - медозбірний, напрямок. Найбільше бджільництво розвинуте в Лісостепу та Степу (продуктивність пасік - 45-55 кг меду від бджолосім'ї). Природні умови Карпат, регіону (висока вологість, значні

коливання добової температури) зумовлюють дещо нижчу продуктивність пасік - 15-25 кг від бджолосім'ї. В Україні виведено породи медоносних бджіл: укр. степова, карпатська, а також популяцію середньоросійських - поліські бджоли. Згідно з планом породного районування, що передбачає чистопородне розведення бджіл, українська степова популяція розводитиметься у 18-ти областях, карпатська - в 7-ми обл., поліська - в 6-ти. Програмою «Селекція в бджільництві» на 1998-2010 передбачено збільшення числа бджолиних сімей до 6 млн. з метою забезпечення ефективного запилення ентомофільних сільськогосподарських культур. Селекційно - племінну роботу з бджолами проводять науковці *інституту бджільництва ім. П. Прокоповича УААН*, обласних бджолооб'єднань, Спілки пасічників України, племінних господарств. Наукове забезпечення галузі від 1920 здійснює Українська дослідна станція бджільництва (нині Полтавська філія Інституту бджільництва, м. Гадяч). Підготовку спеціалістів проводять Національний аграрний університет (Київ), Львівська академія ветеринарної медицини, Сумський аграрний університет та ін. У технології вирощування ентомофільних культур на частку медоносних бджіл припадає 70-95 %. Серед ентомофільних сільськогосподарських культур найбільші площі займають соняшник - 1,5-2,5-6 млн. га, гречка - 500 тис. га та багаторічні бобові (люцерна, конюшина, еспарцет). Створено національний музей бджільництва. У Харкові відкрито перший в Україні Будинок меду (2002).

У травні 1998 вперше в Україні проведено 12-й, а у 2008 році -17-й міжнародні конгреси Федерації бджолярських організацій країн Центр, та Східної Європи «Апіславія». До Спілки пасічників України входять 500 тис. осіб. Законом України «Про бджільництво» встановлено взаємовідносини між пасічниками та іншими суб'єктами господарської діяльності, забезпечено гарантії дотримання прав, захист інтересів фізичних і юридичних осіб, зайнятих у галузі.

Бджільництво при всіх негараздах в економіці сільського господарства зберегло себе як галузь, успішно трансформувалось в ринкові відносини.

Важливим показником господарської діяльності галузі є виробництво меду. Україна входить в п'ятірку країн - найбільших виробників цього продукту. Давно минули ті часи, коли для того, щоб одержати мед, було достатньо знайти дупло з дикими бджолами, і навіть той період бортництва, коли головною турботою пасічників було утримання бджіл у штучних дуплах, які гарантовано винагороджували свого господаря. Замість пишної дикої рослинності основним краєвидом України став окультурений ландшафт. Використання для бджільництва лише природних медоносів стало недостатнім. Щоб визначити шляхи дальшого розвитку галузі, необхідно тверезо оцінити її сучасний стан, виявити оптимальні напрямки на найближче майбутнє.

Література

1. Витвицкий Н.М. Практическое пчеловодство. - СПб., 1842.
2. Головин Б. Бджільництво України з найдавніших часів // Укр. пасічник. – 2004.
3. Гурков В.С., Терехин С.Ф. Занятие издревле благородное. - Минск, 1987. - 135с. - №2. -

Випуск 21

С. 37-38.

4. Пилипчук В. Практичний підручник пасічництва. - Львів 1930. – 220 с.
5. Розов С.А. Очерки по истории отечественного пчеловодства, - Рязань, 1972, 111 с.
6. Сергієнко О. Нариси з історії бджільництва на Слобожанщині. -Х. 2007. - 106с.
7. Сидоровський Я., Рудка Б. Микола Михайлович Вітвицький // Укр. пасічник. -2000, №7. - С. 42-44.
8. Шабаршов И.А. Русское пчеловодство. Москва: ВО «Агропромиздат», 1990. - 512 с.
9. Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва - Прилуцьке Кооперативне Пасічницьке Т-во, 1926. - 44с.

В статтє поданї основнїє етапї розвитку пчеловодства в У крайнє. Особое внимание уделено етапурационального пчеловодства.

The basic stages of beekeeping development in Ukraine are given in the article. The special attention is spared to rationale beekeeping.

УДК 930+94

Бодрухин В.М.

КИЇВСЬКА РУСЬ: СПІЛЬНІ РИСИ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ

Щодо особливостей процесу поглиблення феодальних відносин у Київській Русі, то скоріше за все можна проводити аналогію з політичним і державним розвитком німецьких земель.

За останні роки значно активізувалися спроби вчених переглянути як окремі положення, пов'язані з історією розвитку вітчизняної державності практично на всіх етапах її існування, так і питання концептуального характеру. Головна мета досліджень, пов'язаних із розвитком української державності, полягає в намаганні поширити хронологічні рамки її існування, довести, що український народ у більшості періодів минулого – не бездержавна нація. Дане положення стосується і так званого удільного періоду (XII – XIV ст.). Проте державність доби феодальної роздробленості ще й досі часто розглядається з точки зору боротьби за єдність країни, якої з розвитком відцентрових процесів вже не існувало.

Вчені намагаються розглянути спільні риси й відмінності в феодальному розвитку Київської Русі й суміжних країн. О.П.Толочко намагається порівнювати державний устрій Київської Русі й Польщі: "Політичний устрій династії П'ястів у Польщі в багатьох деталях співпадає з давньоруською моделлю (система принципату)" [1, с. 134]. С.Грабовський, С.Ставроянї., Л. Шкляр указували, що в Галицько-Волинському князівстві "збережеться периферійно-європейська система влади й управління, тісний зв'язок із середньовічною Європою..." [2, с.15-16]. О.П.Моця взагалі зауважує, що спільні риси давньоруського феодалізму" можна шукати не тільки на Балканах, а й далі на південь, зокрема в середньовічному Єгипті" [3, с.9]. Метою даної праці є розгляд спільних рис у феодальному розвитку Київської Русі і європейських країн.

За думкою Б.Д.Грекова, ще наприкінці XII ст. Київська держава остаточно

розпалася й утворилося кілька незалежних феодальних князівств. Особливо цей процес прискорився після смерті Мстислава. В окремих частках держави почали яскраво проявлятися паростки нового життя, що потребували нових політичних умов для подальшого розвитку. Тому в XII - XIII ст. з'являються нові політичні центри з оригінальною господарською основою і своєрідним співвідношенням класів [4, с.179-182].

Державність Київської Русі після її розпаду надалі існувала у рамках земель-князівств, які були повністю незалежними державами з закріпленими за ними місцевими династіями. Хоча князі й походили з одного дуже розгалуженого роду, однак всі вони насамперед відстоювали інтереси своїх земель. Між усіма землями-князівствами існували суттєві відмінності як в економічному, так і в політичному розвитку, що було значною мірою наслідком різних умов формування цих територій.

Країна розпадалася на князівства-землі, яких було не так вже й багато, і які відрізнялися від князівств-уділів лише їм притаманними державними рисами. По-перше, володар князівства-землі (або "великого княжіння") був "господарем землі". Це означало, що він був найстаршим представником пануючої династії, і головні земельні володіння тримали у своїх руках представники його сім'ї. Одночасно він був сюзереном для більшості власників феодальних володінь князівства. Територіальний князь розпоряджався податками і митами, керував зовнішньою політикою, збирав війська під час особливої небезпеки, а в інших випадках використовував власну дружину, тобто землі-князівства були суверенними державами. Економічно і політично автономна земля (або "земля-князівство") стає державою в мініатюрі. Кожна земля має свою систему уділів, складних васально-ленних відносин, але зверхню владу над всією територією здійснює місцевий династ, маючи права територіального зверхника, поєднані з його доменіальними правами [5].

Звісно, що процес розвитку феодальних відносин у всіх європейських країнах мав багато спільного, однак існували й регіональні відмінності. Тому розглянемо засоби, за допомогою яких представники місцевих династій формували свої суверенні князівства-землі, тобто стверджували територіальну владу. Політичні, юридичні та інші чинники, які використовувалися князями для посилення свого домінуючого положення в окремих землях, в цілому були єдині для різних регіонів країни, однак умови щодо їх вживання суттєво відрізнялися. Останнє залежало в першу чергу від процесу складання феодальних відносин у регіоні, а також від діяльності місцевих династій в попередню добу.

Процес формування територіальної влади в українських землях має багато спільного з подібним процесом у Німеччині. Зазначимо, що німецька історична наука багато зробила для вирішення проблеми формування територіальної влади в різних регіонах країни. До середини XX ст. в історіографії панували так звані монокаузальні концепції, що зводили походження територіальної влади до якогось одного чинника. Такими були: вотчинна влада (вотчинна теорія), наділення королем князів державними повноваженнями (публічно-правова концепція), "округ банна", вища карна юрисдикція, колонізація земель.

Сучасна німецька історична наука відмовилась від пошуку монокаузальних концепцій і зосереджує увагу на дослідженні конкретних шляхів становлення і розвитку окремих територіальних князівств. Вчені дійшли висновку, що треба розглядати не стільки юридичні дефініції, скільки аналізувати конкретну ситуацію [6, с. 12].

У своєму дослідженні ми розглянули конкретні шляхи становлення територіальної влади в Бранденбурзькому маркграфстві. Ними були: концентрація земельної власності, колонізація, встановлення ленної зверхності, міністеріальне управління, підкорення місцевого єпископату і монастирів. Останнє також досягалось шляхом патронату над монастирями, обмеженням церковної юрисдикції і примусовим обміном земельних володінь єпископів [7, с.94].

Шляхи становлення територіальної зверхності в Австрії розглядав Е.В.Петров. Дослідник підкреслює, що Австрійське герцогство з самого початку формувалося не на етнічній, а на територіальній основі, а відома грамота 1156 р. ("Привілегіум мінус") лише закріплювала вже досягнені успіхи. Проте взагалі дані постанови мали виключний характер для Австрії, оскільки жодне з німецьких князівств не мало на той час подібних прав. Щодо успіхів династії Бабенбергів, Є.В.Петров вважає, що їх перетворенню на територіальних князів сприяла відсутність значних конкурентів [8, с. 34].

Таким чином, дослідники головними претендентами на територіальну зверхність в західних країнах вважають насамперед князів і герцогів, а також вищих церковних ієрархів. За думкою М.П.Павлова-Сільванського, такими на Заході були королівські урядовці, які шляхом феодалізації державних посад зібрали до своїх рук королівські регалії, судову владу, поєднавши їх з вотчинним правом. Дослідник підкреслював, що на Русі на відміну від західних країн не відбувалося узурпації влади, оскільки князі її і так мали в повному обсязі. З цим не можна погодитись, оскільки володарі окремих князівств-земель привласнили собі прерогативи великокнязівської влади, які раніше мав лише київський князь. Інша справа, що давньоруським князям зробити це було набагато легше, ніж їхнім європейським колегам.

Далі, на думку М.П.Павлова-Сільванського, головним чинником дроблення влади як у нас, так і на Заході була "...обособленість окремих населених округів, ця географічна і економічна роздробленість країни." Якщо на Заході відбувалося швидке зникнення держави та її розподіл шляхом узурпації влади, то в нас - поступовий процес розподілу влади шляхом династичних княжих розподілів [9, с. 94].

М.П.Павлов-Сільванський зазначав, що процес розвитку феодальних відносин у землях Русі мав багато спільного з Францією. На нашу думку, скоріше можна проводити аналогію з політичним і державним розвитком німецьких земель, ніж французьких. Також суттєву відмінність в розвитку давньоруських земель удільного періоду ми вбачаємо в ролі церкви в державному житті, в процесі формування територіальної влади.

С.В.Юшков звертає увагу на факти, що в Франції великими феодалами

були "...герцоги й графи, що належали до інших родів...", а в нас "...збереглося віче як свого роду "релікт" від часів племінних князівств" [10, с. 309]. В існуванні родового союзеренітету до кінця XI ст. О.В.Назаренко знаходить аналогії розвитку Русі з імперією франків IX ст., Польщею і Чехією XI ст. Головною ознакою такого порівняння, на його думку, є розподіл земель між братами. Дослідник підкреслює, що наділи доби родового союзеренітету і періоду феодальної роздробленості - це "...зовсім різні явища як за походженням, так і за державно-політичною сутністю" [11, с. 154].

А.В.Рукавишников дійшов висновку, що суспільно-політичний устрій Полоцької землі, коли протягом тривалого часу управління здійснювалось без участі князя, має паралелі з Венецією. Фактично влада в Полоцьку належала дуже вузькому колу аристократії [12, с. 122 - 123].

Вчені вважають, що відсутність королівської влади відіграла негативну роль в державотворчому процесі Русі. Чинники цього явища дослідники вбачають в тому, що в Київській Русі "...в давні часи ідея коронації не втрималася. Зрештою, вона виходила від римських пап і не мала підтримки серед населення, перед усім духовенства, що підтримувало в той період тісний зв'язок з Візантією і діяло в її інтересах" [2, с. 31].

Розвиток васально-ленних відносин був пов'язаний зі становленням земельної власності, оскільки земля - головна цінність доби феодалізму. За довічним володінням установилася назва бенефіції, за спадковим - феоди. Можна також зазначити, що дружинні відносини ранньофеодального періоду - це васалітет без лена. М.П.Павлов-Сільванський, якому належить заслуга у встановленні зв'язку між бенефіціями - феодами раннього західноєвропейського середньовіччя і поземельними відносинами давньої Русі, ототожнив бенефіції з маєтками, а феоди - з вотчинами ("служба з маєтку", "служба з вотчини") [10, с. 199].

Іноді дослідники ще в заповіті Ярослава Мудрого вбачають розвиток васально-ленних відносин, проте наприкінці XI ст. вони вже стають нормою. Склалася своєрідна церковна драбина, проте, на відміну від західноєвропейських країн, церковні феодали не відігравали великої ролі в політичному житті. Князі наділяли землею своїх васалів, останні - підвасалів, тобто складалася феодальна драбина. За володіння Києвом відбувалася жорстока боротьба. Успіх в неї забезпечувався підтримкою з боку династій інших земель. Платою за підтримку було надання ленів. Лише за таких умов претендента на київський стіл підтримували союзні князі й "підручники".

В різних регіонах давньоруських земель удільного періоду існував і неоднаковий рівень економічного, соціального і культурного розвитку, а тому і політичні особливості життя окремих земель-князівств проявилися повною мірою. Треба визнати, що в українських землях "ісходна київська модель" розвивалася в напрямку "класичного європейського феодалізму". В наступних працях слід розглянути відмінності в розвитку південних і північно - східних земель.

Таким чином, процес розвитку феодальних відносин у всіх європейських

країнах мав багато спільного, однак існували й регіональні відмінності, розгляд яких – тема окремої праці. Політичні, юридичні та інші чинники, які використовувалися князями в період феодальної роздробленості для посилення свого домінуючого положення в окремих землях, у цілому були єдиними для різних регіонів країни, однак умови щодо їх уживання суттєво відрізнялися.

Література

1. Толочко О.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / АН Украины. – Ин-т истории Украины. Ин-т археологии; Отв. ред. Н.Ф.Котляр. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
2. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
3. Моця О.П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів // Український історичний журнал. – 2007. – 7. – С. 4 – 19.
4. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.; Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1950. – 478 с.
5. Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XII – XIV ст.): Монографія. – Луганськ: СХУ ім. В.Даля, 2002. – 304 с.
6. Колесниченко Н.Ф. Проблемы германского средневекового партикуляризма в историографии ФРГ. Научно-аналитический обзор. – М.: ИНИОН АН СССР, 1978. – 55 с.
7. Бодрухин В.Н. Славяне и немцы в истории Бранденбурга /X – XIII вв./: Монографія. – Луганськ: Вид-во СХУ, 2000. – 108 с.
8. Петров Е.В. Возникновение территориальной власти в Австрии (вторая половина XI – начало XIII вв.) // Социальные отношения и политическая борьба в средневековой Германии (XI- XVI вв.). – Вологда: Вологодский гос. пед. ин-т, 1985. – С. 18 – 36.
9. Павлов-Сильванский Н.П. Феодализм в России. – М.Наука, 1988. - С. 5-542.
10. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К.: Наук. думка, 1992.- 352 с.
11. Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью / X – XI вв.// Древние государства на территории СССР. – 1985. – М.: Наука, 1986. – С. 149 – 157.
12. Рукавишников А.В. Об организации власти в Полоцке в конце XII – середине XIII века // Вопросы истории. – 1999. - № 2.- С. 116 – 124.

Относительно особенностей процесса углубления феодальных отношений в Киевской Руси скорее всего можно проводить аналогию с политическим и государственным развитием немецких земель.

The main features of the developmental process of the feudal attitude in Kiev Russ were analogy of the political and sfate development of German Lands.

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ЩОДО ПИТАННЯ
ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ У ЗМІ (1991-2009 рр.)**

У статті висвітлено характер україно-російських відносин щодо питання розподілу ЧФ та статусу м. Севастополь. Дано оцінку та положення головних договорів підписаних у ході тривалих дипломатичних переговорів. Окреслено коло невирішених до сьогоднішнього дня питань з досліджуваної проблеми.

У порівнянні відносин між людьми та державами відразу ж помітна різниця. Якщо у людських стосунках кожна із сторін переслідує лише свої інтереси, то в міжнародній сфері представлено інтереси цілої країни. Отже відносини між двома країнами, особливо тими, що мають спільну історію, є дуже складними і потребують делікатного ведення дипломатії.

Україно-російські взаємини можна вважати незвичайними в контексті історії світу. Нового значення вони набули після проголошення Україною незалежності у 1991 р. Між країнами-сусідами неодноразово починають виникати суперечливі питання у всіх напрямках життя. Одним із найгостріших каменів розбрату є протистояння щодо Чорноморського флоту.

Актуальність цієї проблеми обумовлена багаторічним намаганням досягти компромісу, невирішеністю її на сьогоднішній день та непередбачуваності закінчення конфлікту у майбутньому, радикальною зміною, а точніше ослабленням геополітичних позицій Росії в 90-і рр. ХХ ст. на південному напрямі, де Чорноморському флоту, протягом декількох сторіч, відводилася ключова роль в забезпеченні її зовнішньополітичних інтересів. Тому все те, що відбувалося з Чорноморським флотом після розпаду Радянського Союзу, поза сумнівом, надавало серйозного впливу на процес формування внутрішньої і зовнішньої політики нової Української держави в цілому.

Мета нашої роботи полягає у висвітленні розвитку відносин між Україною та Росією щодо питання Чорноморського флоту за допомогою друкованих засобів масової інформації, адже саме вони відображають настрої спостерігачів і безпосередніх учасників цієї проблеми.

Після розпаду СРСР військово-політична проблема Чорноморського флоту опинилася нерозривно пов'язана з територією його Головної бази - містом Севастополем і потенційно конфліктною етнополітичною ситуацією в Криму, де більшість населення виступали за возз'єднання з Росією. Ця обставина зумовила особливу складність ситуації і пошуку політичних шляхів її рішення. Від вибору політичного шляху вирішення проблеми Чорноморського флоту і Севастополя неабиякою мірою залежать стабільність і міжнаціональна згода в цілому в регіоні Чорного моря і на Кавказі.

Ситуація складалася таким чином: 24 серпня 1991 р. Україна згідно Акту про проголошення незалежності і результатам проведеного всеукраїнського

референдуму почала будувати суверенну незалежну державу, гарантом безпеки і територіальній цілісності якої повинні були стати власні збройні сили. 8 грудня 1991 р. в Біловезькій пущі керівники Росії, України і Білорусії підписали Угоду про Співдружність Незалежних Держав.

Ясність в ситуацію, що склалася, внесла зустріч президентів держав Співдружності яка відбулася 30 грудня 1991 р. в Мінську, в ході якої країни-учасниці СНД підписали ряд документів по військових питаннях відповідно до яких Міністерство оборони колишнього Союзу підлягало ліквідації, а замість нього створювалося Головне командування Збройних сил Співдружності Незалежних Держав. Держави СНД отримали право створювати власні сили на базі частин і підрозділів ВС СРСР, які дислокувалися на території цих держав, за винятком тих з них, які визнавалися «стратегічними силами» і повинні були залишитися під об'єднаним командуванням СНД. Проте подальші події показали, що у лідерів підписавших пакет військових документів не було єдиного уявлення ні про те, що входить в розуміння «стратегічних сил», ні про те, яким повинен бути статус і умови розміщення цих сил на території нових держав. Почалося протистояння, що продовжилося в цілому більше п'яти років, протягом якого сторони кілька разів виявлялися на порозі відкритої конфронтації.

В газетах від 3 грудня 1991 р. вийшло повідомлення про те, що Чорноморське морське пароплавство перейшло у власність України. Але перед цим Президент Росії Б. Єльцин заявив, що 60 кораблів Чорноморського пароплавства забирає Росія [1]. Після цього на прес-конференції у 1992 р. командувач ЧФ адмірал І. Касатонов зробив заяву за якою ЧФ буде й надалі підпорядковуватись лише головнокомандувачу ВМФ РФ адміралу флоту Чернавину. Теж саме проголосив і сам Б. Єльцин [2].

21 травня 1992 р. Державна дума РФ прийняла постанову щодо скасування рішення державної влади РРФСР по передачі Криму Україні [3]. Це рішення було названо актом, що «не має юридичної сили» [4]. 24 липня 1992 р. безрезультатно завершилась робоча зустріч делегацій України і Росії щодо розподілу Чорноморського флоту. Українська делегація наполягала на отриманні 90% флоту і ліквідації баз на своїй території. Позиція російської сторони ґрунтувалась на тому, що місто Севастополь – історично обумовлена база Російського флоту, тобто Україна може претендувати лише на 40% кораблів. Президія Верховної Ради України це засудила як відверту спробу висування територіальних вимог до України, що є грубим порушенням духу та букви ратифікованих раніше домовленостей [5].

Отже на початку 90-х років існувало 2 точки зору щодо розподілу ЧФ. Але в 1993 р. з'являється третя точка зору, яку було зафіксовано газетою «Луганська правда». Офіцери військово-повітряних сил ЧФ виступили за об'єднане керування ЧФ в ім'я інтересів безпеки південних морських кордонів.

Про це було заявлено в резолюції спільного зібрання. А також у звертанні до президентів України і Росії. Але це виявилось марним, так як ніхто не бажав йти на компроміс і лише пропагував свою ортодоксальну точку зору.

Пошук компромісу почався лише після публікації пресою заяви держдепартаменту США де йшлося про те, що за Гельсінською угодою кордони держав є недоторканими, тому Севастополь є частиною України. Після цього відбулась телефонна розмова Л. Кравчука та Б. Єльцина в якій було прийнято рішення доручити урядам обох країн підготувати до розгляду президентами пропозицій щодо конструктивних підходів до прискорення рішення проблем ЧФ.

У 1995 р. ситуація начебто поліпшилася. У січні після тривалих узгоджень обидві сторони організували черговий, шостий по рахунку, раунд російсько-українських переговорів з проблеми Чорноморського флоту. Було підписано угоду між РФ і Україною. Знов було обумовлено, що Росії передається 81,7% кораблів ЧФ, Україні - 18,3% (ту частку кораблів, яка перевищує російські 50%, Москва має намір викупити у України). При цьому російська сторона дала принципову згоду на розміщення підрозділів ВМС України в Севастополі. 8 лютого 1995 р. між Україною і Росією була досягнута остаточна домовленість - Севастополь не буде, як того добивалася раніше російська делегація, «базою ВМФ РФ», а «в Севастополі знаходитиметься лише його основна частина». Сторони також зобов'язалися прискорити процес розділу баз і берегової інфраструктури ЧФ. Був парафований договір про дружбу і співпрацю між Україною і Російською Федерацією.

28 травня 1997г. в ході візиту керівників уряду Росії В. Черномірдіна до Києва і його зустрічей з прем'єр-міністром України П. Лазаренко в рамках підготовки до підписання «Великого» Договору про дружбу і співпрацю між двома країнами були підписані три міжурядові угоди по Чорноморському флоту: «Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Росії на території України», «Про параметри розділу ЧФ», «Про взаєморозрахунки, пов'язані з розділом Чорноморського флоту і перебуванням ЧФ Росії на території України» [6]. Тим самим був формально завершений багаторічний (п'ять з половиною років) «процес визначення долі Чорноморського флоту колишнього СРСР». Але вже 14 лютого 1998 р. преса повідомляє, що україно-російські домовленості по ЧФ, підписані у 1997 р., не мають положень які б унеможливили участь російських військовослужбовців у виборчій компанії України [7].

Наприкінці весни ситуація дещо стабілізується. 27 травня 1998 р. газети вмістили матеріал про спільну прес-конференцію міністрів закордонних справ України й Росії. Серед питань, що обговорювались було й базування російського ЧФ у Криму. Зокрема з'ясувалось, що з проблеми розподілу ЧФ необхідно підписати ще 14 угод. У ході переговорів знову піднімалася болюча

проблема власності колишнього СРСР за кордоном, а саме – питання передачі Україні ряду споруд за кордоном, про що була досягнута домовленість з РФ ще в червні 1992 р. в Дагомисі [8].

Події 1998 р. демонструють деяку стабілізацію у відносинах країн, але розбіжності у питаннях делімітації кордонів, єдиного внутрішнього моря для обох країн знов виходять на перший план.

Не змогло оминати ЧФ і питання газу. 6 квітня 1999 р. в Кабінеті Міністрів України відбулася нарада щодо погашення заборгованості України за отриманий від Росії природний газ. Нарада проходила під керівництвом прем'єр-міністра В. Пустовойтенка та за участю командування Чорноморського флоту РФ. Розглядався перелік і обсяги українських товарів, які передбачено поставити ЧФ в рахунок погашення боргу [9]. Також у цьому році було вирішено питання повітряного простору ЧФ. 23 квітня затверджено проект Угоди між КМ України й урядом РФ про використання силами і засобами Чорноморського флоту РФ повітряного простору України і повітряного простору над акваторією Чорного моря, де згідно з міжнародними угодами відповідальність за безпеку польотів і організацію обслуговування повітряного руху покладено на Україну.

Ратифікація Чорноморських угод дала можливість закінчити юридичне оформлення розділу флоту і перебування його російської частини на території України, надала Україні фінансову можливість здійснити залік сум орендної плати в рахунок зменшення державного боргу України перед Російською Федерацією. Як відомо, на момент підписання угод заборгованість України перед Росією складала \$3 млрд. 74 млн. Угодами також визначається реструктуризація державного боргу України перед Росією на період в 20 років. На думку представників Міністерства фінансів України, це зменшить загальну вартість боргу на 30 %.

Але ряд гострих проблем залишилося невирішеним. Так, загальні документи не містять чіткого визначення правового статусу нерухомості, не закріплюють права власності України на ті об'єкти, які їй передаються. Це дозволяє керівництву ЧФ передавати окремі об'єкти в суборенду комерційним структурам, а також вивозити майно і устаткування.

З іншого боку, відсутні чіткі критерії ставки орендної плати. Коли розроблялися угоди, українською делегацією був запропонований розрахунок по найнижчих ставках орендної плати. У його основу була покладена середня ставка плати за землю поза межами населених пунктів, прийнята як в українському, так і в російському земельному законодавстві, які складає \$22 тис. за 1 га в рік. Іншими словами, російській стороні був запропонований варіант розрахунку оренди, виходячи з її ж національного законодавства, яке з урахуванням оренди землі і водної акваторії складало біля \$ 420 млн. Але російська делегація на чолі з прем'єр-міністром РФ В. Черномірдіним на

переговорах в Києві відкинула такий підхід, ймовірно, порахувавши цю суму дуже завищеною. До речі, ця сума досить близька до світових ставок орендної плати. Так США, орендуючи у Філіппін військово-морську базу Субік-бей, яка не має такої розвиненої міської інфраструктури, як Севастополь або Феодосія, платили за 1 га території по \$25 тис. в рік. Відповідно, при такій ставці орендної плати Росії довелося б платити Україні щорічно \$471 млн. [10].

Останнім часом у питанні щодо перебування Чорноморського флоту РФ в Криму не має єдиної думки навіть серед представників української влади. На думку депутата від фракції «Наша Україна – Народна Самооборона» А. Гриценка (екс-міністра оборони України) Чорне море це не той регіон де потрібно тримати таке за кількістю угруповання воєнних сил. І тому, згідно з домовленостями 1997 р., Чорноморський флот РФ має бути виведеним із Криму до 28 травня 2017 р. [11]. На думку голови Верховної Ради України В. Литвина Чорноморський флот РФ має стати гарантом безпеки України. Він вважає за доцільне підписати «документ про гарантії безпеки України», відповідно до якого «Чорноморський флот Росії повинен виконувати функції захисту українських водних рубежів, виступати одним з гарантів безпеки України» [12].

Отже, україно-російським відносинам з питання Чорноморського флоту можливо дати оцінку, як неспокійним, мінливим. Головним негативним фактором цього питання є невирішеність до сьогодні базування ЧФ Росії у Криму, а також питання власності майна та розмірів оплати за перебування. Зокрема саме проблема ЧФ є однією з причин розподілу українського суспільства. Але обов'язково потрібно встановлювати лише дружні, мирні відносини. Вкрай необхідно всебічно розвивати україно-російське співробітництво, але на рівноправній основі та взаємоповазі.

Література

1. Время.– Харків, 1991. – № 210.
2. Ділова Україна. – К., 1992. – № 34. – С. 64.
3. Кримська правда. – Сімферополь, 1992 – № 52. – С. 26.
4. Слово. – Одеса, 1992. – № 21. – С. 39.
5. Моряк. – Одеса, 1992. – № 41. – С. 36.
6. Федоровых А.П. Черноморский флот в 1991-2000 гг. (история раздела). – Самара: издательство СГУ, 2007. – С. 113.
7. Кримська світлиця. – Сімферополь, 1998. – № 23. – С. 15.
8. Україна і світ сьогодні. – К., 1998. – № 97. – С. 383.
9. Освіта України. – К., 1999. – № 64. – С. 48.
10. Григорий Перепелица. Флотский узел. Проблема ЧФ в Украинано-Российских отношениях // <http://www.defense-ua.com/rus/news/?id=9605>
11. Экс-министр обороны Украины: ЧФ не место в Черном море // <http://www.rosbalt.ru/2009/04/06/631462.html>
12. Литвин: ЧФ РФ должен стать гарантом безопасности Украины // <http://www.rosbalt.ru/2009/04/05/631384.html>

Випуск 21

В статье отражен характер украинно-российских отношений по вопросу распределения ЧФ и статуса г. Севастополь. Дана оценка и положения основных договоров подписанных в ходе длительных дипломатических переговоров. Очерчен круг нерешенных на данный момент вопросов по исследуемой проблеме.

In the article, character of the Ukrainian-Russian relations is reflected through question of distributing of CHF and status Sevastopol. Estimation and positions of principal contracts is Given signed during the protracted diplomatic negotiations. The circle of open now questions are outlined on investigated issue.

УДК 330.8:339.5.01

Власов В.І.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ

В статті обговорені історичні аспекти глобалізації міжнародної торгівлі XIX-XXI століть.

Нині цілком реально виділити три хвилі глобалізації світової торгівлі, як катализатора розвитку світової економіки, перша з яких фактично відбулася в період між 1870 роком і Першою світовою війною. Хоча Ю. Шишков вважає, що в ті часи завдяки виключно сприятливим економічним і політичним умовам лише почали формуватися окремі передумови глобалізації [1]. Погодитися з ним можна тільки в тому випадку, якщо він в цьому контексті має на увазі узагальнене поняття глобалізації, в складі якої світова торгівля є тільки одним із її елементів. Щодо безпосередньої торгівлі, то в цьому випадку цілком слушно вести мову про першу хвилю глобалізації, тим більше, що сам Ю.Шишков, посилаючись на західних дослідників, наводить досить переконливі докази цього. Так, за оцінками відомого дослідника економічної історії А. Едісона, у 1913 році експортна квота сягнула 9%, тобто товарний експорт складав 9% світового ВВП, а за даними не менш відомого у цій сфері П. Байрона, в розвинутих (вже й на той час) країнах Заходу – у Західній Європі, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та Японії – частка товарного експорту в їх ВВП складала 12,9%.

Непереборним фактом того періоду, на нашу думку, є те, що ні керівництво країн – головних гравців на світовій арені, ні керівники компаній ще не розуміли значення міжнародної торгівлі як двигуна розвитку світової економіки, що приведе світ до глобалізації. Тому країни, за даними Ю.Шишкова, стояли на захисті внутрішніх ринків, на позиціях протекціонізму, про що свідчать рівні імпорتنих тарифів, які у 1913 році в Німеччині складали 12-17%, США – 16, Франції і Австро-Угорщині – 18-24, Італії – 17-25, Іспанії – 37, а в Росії – навіть 73% [2].

Друга хвиля глобалізації торгівлі розпочалася після Другої світової війни, коли зусиллями 23 розвинутих країн була підписана Генеральна Угода по торгівлі і тарифам (ГАТТ), яка сприяла стрімкому зростанню її обсягів (рис.1.)

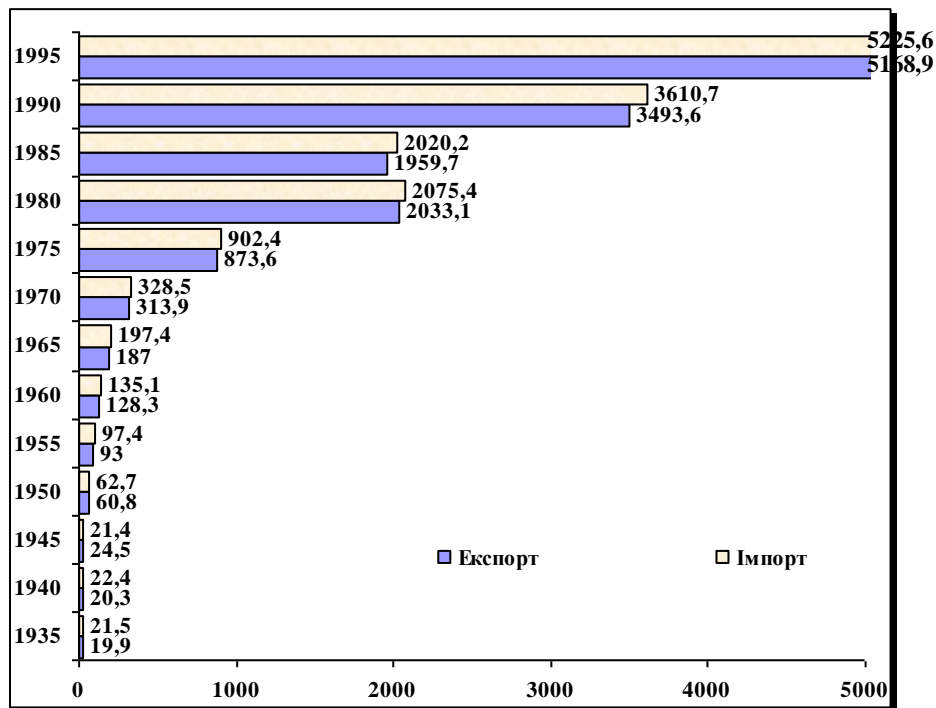

Рис. 1. Обсяги світової торгівлі, млрд дол. США

- Джерело: 1. Statistical Yearbook, 1951. – New York: UN, 1951. – 617 p.
 2. Yearbook of International Trade Statistics, 1960. – New York: UN, 1962. – 604 p.
 3. Yearbook of International Trade Statistics, 1980. – New York: UN, 1981. – 1235 p.
 4. Commodity Yearbook, 2003. – New York, Geneva: UN, 2003. – V.1. – 273 p.
 5. UNCTAD. Handbook of Statistics. – New York: UN, 2005. – 454 p.

Із наведеного, напередодні Другої світової війни світові обсяги експортної торгівлі ледве сягали 20 млрд. дол. США. Війна, природно, зруйнувала торгівлю на Європейському континенті. Якщо обсяги експорту європейських країн у 1935 році (у 1940 р. на континенті вже йшли бойові дії) становили 9,4 млрд. дол., або понад 47% світових, то у 1945 р. вони зменшилися до 4,1 млрд. дол., або до 16,7%.

Так, якщо через п'ять років після війни на початку дій Генеральної Угоди по торгівлі і тарифам вони зросли більше, ніж у два рази, через 10 років більше ніж подвоїлись і ще через 10 років знову більше ніж подвоїлись, то після 1970 року розпочалася дія мультиплікативного ефекту, яка сприяла майже вибуховому зростанню обсягів світової торгівлі з 313,9 млрд. дол. у 1970 році до 2033,1 млрд. дол. у 1980 році, або більше у шість разів.

На початку дій домовленостей, що були досягнуті протягом Уругвайського раунду переговорів по створенню СОТ, обсяги світової торгівлі у 1995 році перевищили обсяги 1945 році більше, ніж у 200 разів.

Багато в чому цьому “вибуху” торгівлі сприяв безпрецедентний розвиток транспортної інфраструктури – авіаційний, автомобільний, залізничний і водний транспорти, а також трубопроводів. Достатньо згадати мережу газопроводів Західний Сибір – Західна Європа. При цьому різко зменшилися ціни транспортування товарів. Так, за даними Ю. Шишкова, реальна вартість морських вантажоперевезень знизилась майже на три чверті.

У теперішній час ми є свідками дії третьої хвилі глобалізації світової торгівлі, що розпочалася фактично з 1.01.1995 року, коли вступили в дію правила СОТ – організації, що є правонаступницею ГАТТ, підписані у місті Маракеш у 1994 році. Її створенню передували довгострокові переговори, що отримали назву Уругвайського раунду переговорів, а більш-менш повне зведення усіх раундів переговорів щодо узгодження правил торгівлі між країнами наведено в таблиці 1. Створення цієї всесвітньої організації було зумовлено тим, що основною особливістю сучасної економіки є неможливість її розвитку тільки в межах національних кордонів. Більше того, основою національної політики кожної держави, незалежно від її розміру та рівня економічного розвитку, стало орієнтування на необхідність функціонування національних економік з урахуванням розвитку і потреб світового господарства.

Таблиця 1

Зведена таблиця раундів торговельних переговорів [3]

Місце проведення	Роки	Основні питання, що обговорювалися	Домовленості
Женева, Швейцарія	1947	Тарифи по всіх видах товарів за принципом “позиція за позицію”	Знижені тарифи по 45000 позицій
Аннесі, Франція	1949	Тарифи по всіх видах товарів за принципом “позиція за позицію”	Знижені тарифи по 5000 позицій
Торкі, Велика Британія	1951	Тарифи по всіх видах товарів за принципом “позиція за позицію”	Знижені тарифи по 8700 позиціях
Женева, Швейцарія		Тарифи по всіх видах товарів за принципом “позиція за позицію”	Незначне зниження тарифів
Раунд Діллона: Женева, Швейцарія	1960-1961	Обговорення тарифів за зазначеним вище принципом у зв’язку із створенням Європейського Економічного Союзу (ЄЕС)	Домовлено по 4400 позиціях при відхиленні пропозицій ЄЕС щодо 20% зниження тарифів на промислові товари
Раунд Кеннеді: Женева, Швейцарія	1964-1967	Обговорення лінійного зниження тарифів за зазначеним вище принципом та нетарифних заходів	Зменшення середнього рівня тарифів на 35%; зв’язано 33000 тарифних ліній; підписані угоди щодо антидемпінгу та митної оцінки товарів
Токійський раунд; Женева, Швейцарія	1973-1979	Продовження переговорів щодо лінійного зниження тарифів, антидемпінгового розслідування, митна оцінка товарів, субсидування експорту та державні закупівлі, ліцензування імпорту, стандарти, спеціальний режим торгівлі для бідних країн	Знизили середній рівень тарифів на третину, на імпорт промислових товарів ОЕСД до 6% та узгодили добровільні кодекси поведінки, крім захисних заходів щодо всіх нетарифних питань
Уругвайський раунд: Пунтадель-Еста – Уругвай, Маракеш,	1986-1994	Продовження переговорів щодо лінійного зниження тарифів, усіх питань Токійського раунду, а також питання торгівлі послугами, інтелектуальна власність,	Створили СОТ і підписали нові угоди щодо торгівлі послугами та інтелектуальною власністю. Знизили середній рівень тарифів ще

Марокко		а також передзавантажувальної інспекції товарів	на третину, врегулювали питання торгівлі текстилем та одягом з бідних країн, а також сільськогосподарською продукцією
Місце проведення	Роки	Основні питання, що обговорювалися	Домовленості
Доха раунд, Доха, Катар – продовжується	2001 -	На початку раунду, названого „раундом розвитку” ЄС запропонувало обговорити конкурентну політику, сприяння розвитку торгівлі та інвестицій (так звані “Сінгапурські питання”). Країни, що розвиваються, відхилили цей порядок денний *** Відстежування нами повідомлень в Інтернеті та ЗМІ показало, що протягом 2004-2007 років основними питаннями переговорів були зміни в аграрній політиці у сфері підтримки фермерів та експортних субсидій розвинутими країнами	Лібералізація торгівлі глобальними телекомунікаційними послугами, відміна імпортного мита на продукцію інформаційних технологій, відкриття ринків фінансових послуг *** Наприкінці липня 2006 року переговори були призупинені, оскільки шість ключових членів ВТО – ЄС, США, Японія, Бразилія, Індія та Австралія не змогли домовитися відносно порядку денного переговорів внаслідок розбіжностей між розвиненими і бідними країнами щодо державної підтримки сільського господарства і лібералізації торгівлі товарами АПК У лютому 2007 р. в Женеві було відновлено багатосторонні торговельні переговори, де головним питанням знову стали проблеми підтримки аграрного виробництва в розвинутих країнах та експорту їх аграрної продукції. Але у червні 2007 р. переговори знову були призупинені внаслідок відсутності консенсусу. Нині експерти все частіше висловлюються, що Доха раунд зайшов у глухий кут і що існує реальна загроза масового переходу країн на двосторонні угоди.

Створення СОТ показало потужний поштовх подальшому розвитку міжнародної торгівлі, який особливо посилювався в цьому столітті. Так, якщо з 1995 по 2000 роки обсяги експорту зростали на 1269 млрд. дол. США, або в середньому на 250 млн. доларів за рік, то після 2000 року загальне зростання за

7 років становило понад 6285 млн. дол., або майже по 900 млн. доларів в середньому за ці роки.

Література

1. Шишков Ю. Внешнеэкономические связи в XX в. – от упадка к глобализации // МЭИМО, 2001. – №8. – С.14 – 21.
2. Ibidem
3. Дюмулен И.И. Всемирная торговая организация. – М.: Экономика, 2003. – 271 с.

В статье обсуждены исторические аспекты глобализации международной торговли за период XIX-XXI века.

In the article the historical aspects of the globalization of the international trade during XIX-XXI centuries are discussed.

ББК 63.3(4Укр)53

Гаухман М.В.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1905-1914 рр.)

Стаття присвячена українському питанню в соціальному просторі Російської імперії, трансформованій Першою Російською революцією 1905–1907 рр. Автор описує зв'язки та відношення між російською імперською, російською національною, українською національною та українською етнічною ідентичностями в контексті процесів модернізації та націотворення в Російській імперії на початку XX ст.

Перша Російська революція 1905–1907 рр. відіграла в соціальній дійсності Російської імперії роль, аналогічну ролі "Весни народів", Революції 1848–1849 рр., в історії Центрально-Східної Європи. Обидві революції стали поворотними моментами історії європейських націй на сході від Рейну. Хоча революції й не досягли своїх цілей – ліквідації старорежимних монархій, – вони висунули на порядок денний ключові питання громадського життя модерної епохи: питання демократизації політичного ладу й прийняття конституції, аграрне й робітниче питання, і найбільш конфліктне питання – національне. Важливість національного питання пояснювалося тим, що національні рухи загрожували якщо не перекроїти державні кордони, то принаймні змінити систему державного управління й порядок формування бюрократичного апарату. Адже врахування національного принципу в роботі регіональної адміністрації вимагало набору чиновників з місцевого населення й зі знанням місцевої мови. Перелічені питання модерної епохи набували вибухонебезпечного характеру тоді, коли об'єднувалися в єдину комплексну проблему.

У сучасній українській науці, на наш погляд, бракує праць комплексного характеру, які б досліджували національне питання в контексті соціальних трансформацій модерної епохи. В українській історіографії такою працею є монографія Г. Касьянова, присвячена аналізу західних та українських концепцій нації й націоналізму [8]. Також відзначимо навчальний посібник Я. Грицака, захищений як докторська дисертація, що являє собою синтетичне дослідження з історії українського націотворення [4]. Значний доробок

іноземної історіографії питань теорії та історії процесів націотворення варто розділити на дві групи. Перша група – узагальнювальні праці з теорії та історії націй і націоналізму. До цієї групи належать праці Б. Андерсона, який обґрунтував "конструктивістську" концепцію нації (нація як проект), Е. Гелнера про взаємозв'язок процесів модернізації й націотворення, А. Граціозі про процеси модернізації й націотворення в Центрально-Східній Європі початку – середини ХХ ст. [2; 5; 6]. Друга група – праці, присвячені національному питанню в Російській імперії та українському питанню зокрема. До цієї групи належать праці А. Капеллера про місце українців в Російській імперії, О. Міллера, присвячені національному питанню в Росії початку ХХ ст., І. Міхутиної про український національний рух наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. та Р. Шпорлюка про український національний проект [7; 11; 12; 22].

Соціальний простір модерного часу утворюється численними спільнотами – етнонаціональними, класовими, гендерними тощо, які взаємно перетинаються. Поняття "соціального простору" в цій статті вживатиметься для позначення площини колективних дій за аналогією з поняттям "соціального часу" як ритму колективних дій [10, 114]. Постійні колективні дії визначаються ідентичностями спільноти як її орієнтирами в соціальному просторі. Соціальні ідентичності сполучують людство в спільноти, у яких відбувається соціалізація особистості та здійснюється її соціальна активність [14, 300].

Під українським питанням розуміється проблематизація української ідентичності в модерну епоху. Українська ідентичність стала національною, а український етнос ступив на шлях перетворення на модерну націю. Водночас, українці Наддніпрянщини залишалися підданими Російської імперії – "старорежимної" держави, що не ґрунтувалася на національному принципі. Проте входження Росії в "епоху націоналізму" перетворювало її на арену суперництва між національними рухами. На початку ХХ ст. постав російський націоналістичний рух, одним із центрів якого була саме Наддніпрянська Україна. Але російський націоналізм не суперечив імперській політиці, хоча сповідував інші політичні принципи. Відносини різноманітних ідентичностей, поширених у Наддніпрянській Україні, особливо української національної та російської національної ідентичностей, мало висвітлені в сучасній українській історіографії.

Мета нашої статті – визначити зв'язки та відносини політичних ідентичностей етнічних українців у соціальному просторі Російської імперії в контексті процесів модернізації та націотворення (1905–1914 рр.).

Українська ідентичність домодерної епохи була етнічною. Українці зберігали самобутню культуру й народну мову, а також історичну пам'ять про Українську революцію (1648–1676 рр.) та епоху Гетьманщини. Самобутність українців не заважала їм брати участь в імперському будівництві. Сутність домодерної (етнічної) української ідентичності характеризувалася опозицією: "імперія (Росія/Австрія) – провінція (Україна-Малоросія)".

"Націоналізація" української ідентичності відбулася шляхом вивищення української ідеї й українських інтересів. Статус України в сприйнятті українців як національної спільноти змінився зі статусу провінції на статус національного

простору, у якому здійснюються події національної історії. Зауважимо, що протиставлення українських ідентичностей – етнічною й національною – є певним спрощенням. Адже неможливо розділити етнічну й національну ідентичності. У цій статті під поняттям етнічної ідентичності розумітиметься неполітизована етнічність, якою вона була в домодерну епоху та залишалася на ранніх стадіях модернізації.

Відносини між імперським центром, провінційним статусом України та українським національним рухом як точками тяжіння в соціального простору особистості були взаємозалежними, бо здійснювалися в єдиному імперському культурно-політичному просторі. Позаяк Росія була поліційною державою, активісти українського національного руху, *народники*, розглядали державні інституції під кутом зору поліційного характеру імперської державності. Унаслідок генералізації російських політичних реалій, постулатом народництва (або українського народницького націоналізму) стала негативна оцінка державних інституцій, що унеможливлювало боротьбу за українську державність. Наприклад, Микола Костомаров писав в автобіографії: *"...Держава була більш випадковим наслідком завоювань, аніж необхідним вислідом географічних та етнографічних особливостей народного життя. Через те майже завжди держава складалась не з одної народності: сильніша гнітила слабших, бажала підбити, або й асимілювати їх, вважала своїм право влади – освячене давністю; дозволяла собі насильства, а всякі силкування самовизначення з боку їх (слабших) вважала злочином. Одначе, життя розвивалось своєю дорогою далі і держави зіставались тільки зовнішньою формою об'єднуючої поліційної власті...[курсив наш. – М. Г.]"* [14, XLII]. Вочевидь, у наведеній цитаті в якості типової держави характеризується саме Російська імперія, особливо в своєму ставленні до національних рухів. Отже, український народницький націоналізм був елементом культурно-політичного простору Російської імперії в епоху модернізації.

Новим явищем громадського життя Російської імперії став російський націоналізм. Останній як політичний рух сформувався на початку ХХ ст. з метою захисту імперської державності від національних рухів. Національне майбутнє Росії вбачалося російськими націоналістами в створенні політичної нації, яка стала б ядром модернізованої імперії. До кола російської нації автоматично зараховувалися росіян (великоросів), українців (малоросів) і білорусів. Зауважимо, що російський націоналізм сповідували політики різних політичних напрямків – від консервативних захисників самодержавства до правого крила кадетів-лібералів. Праворадикальні націоналісти ввійшли в історію під назвою "чорносотенців". Вони послідовно обстоювали націоналістичні ідеї, прагнучи створити російську націю, подібну до західноєвропейських політичних націй [16, 11–12]. Зазначимо, що в цій статті поняття "російські націоналісти" застосовуватиметься винятково до чорносотенців як інституалізованого націоналістичного руху, який, до речі, послуговувався терміном "націоналізм".

Соціальною базою радикальних націоналістичних організацій були поміщики, чиновники та інтелігенція. До чорносотенців належали й особи

українського походження, які навіть говорили про себе, що вони "також малороси". Провідними центрами чорносотенства були українські міста, особливо Київ, де базувалися "Клуб російських націоналістів" і "Союз Михайла Архангела", та Одеса, один із головних осередків "Союзу російського народу", почесним головою якого був сам Микола II. Першим "хрещенням" російського націоналізму був Кишинівський погром 1903 р., а інституалізація політичного руху відбулася після хвилі єврейських погромів у жовтні 1905 р. Єврейські погроми, здійснені чорносотенцями, спрямовувалися також і проти російської та української інтелігенції. Російські націоналісти вважали Україну за російський регіон, позбавлений національної самобутності, а український рух вони затаврували як "політичний сепаратизм" нечисленної інтелігенції, яка нібито стала об'єктом "польською інтриги" та фінансувалася з німецької державної скарбниці. Натомість чимала кількість чорносотенців в Україні мали українське походження [3; 9; 15].

"Націоналізація" Російської імперії передбачала асиміляцію *іногородців* – народів імперії, які не належали до *триєдиного російського народу*, утвореного росіянами, українцями та білорусами. Дві російські ідентичності – імперська й національна – не конфліктували між собою. Адже російський націоналізм, будучи націоналізмом державної нації, ставив на перше місце посилення імперії. Щоправда, шляхом створення російської політичної нації, незважаючи на багатонаціональний склад населення Росії. Зрештою, для російських націоналістів національна різноманітність імперських підданих була лише тимчасовим явищем. Тому співвідношення російської імперською, російською національною та українською етнічною (властивою "також малоросам") ідентичностями мало ієрархічний характер: українська етнічність уважалася за регіональну особливість російської нації, для якої "імперія понад усе".

Український і російський націоналістичний рухи однозначно конфліктували між собою. Боротьба не обмежувалася шпальтами преси. Завдяки високим посадам у бюрократичному апараті, чорносотенці спрямовували репресії губернської адміністрації проти українського руху. Наприклад, у 1909–1910 р. російські націоналісти спричинилися до урядової кампанії по перевірці діяльності та закриттю українських культурницьких товариств, у т. ч. київської "Просвіти" [19, арк. 21–28 зв.; 21, 79–81]. А в 1914 р. чорносотенці зініціювали адміністративну заборону святкувати сторіччя Тараса Шевченка [20, 381–382; 13, арк. 9–10 зв.]. Зауважимо, що зв'язок між діяльністю чорносотенців і національною політикою уряду П. Столипіна, спрямованого на створення російської політичної нації, заслуговує окремого дослідження [1, 130–179; 18].

Позаяк український і російський націоналістичні рухи були конкурентами, постає питання про їх відносну силу. Якщо абстрагуватися від потенційної соціальної бази обох рухів, то український націоналізм поступався російському в комунікативних засобах й організаційних можливостях. Однак український народницький націоналізм, хоч і був представлений інтелігенцією, орієнтувався на українське селянство як національне коріння. Російський націоналізм був рухом регіональної еліти, належної до імперської ієрархії, – поміщиків,

чиновників, рекрутованих з поміщиків, та дворянської інтелігенції. Український націоналізм загрожував місцевій еліті втратою панівного становища. Український рух спрямовувався не стільки проти імперської могутності, скільки проти принципу формування бюрократичного апарату старорежимної монархії та російської національної ідентичності. Саме це стало причиною створення єдиного фронту регіональної влади й російського націоналізму проти українського руху.

Таким чином, громадське життя Наддніпрянської України являло собою перехрестя різноманітних ідентичностей. Українське питання полягало у формуванні в модерну епоху української національної ідентичності. Водночас, формувалася російська національна ідентичність, що в Україні мала характер відповіді модернізованої імперської еліти на українське питання. Російський націоналізм убачав в українському русі місцевий сепаратизм, а в українському питанні – спробу розвалити Російську імперію через розірвання триєдиного російського народу. Однак чотири ідентичності українського населення Наддніпрянщини – російська імперська й російська національна, українська етнічна й українська національна – так чи інакше співіснували в рамках єдиного культурно-політичного простору Російської імперії.

Подальші перспективні напрямки досліджень убачаємо в комплексному вивченні національного питання в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст., що передбачає, по-перше, проведення порівняльного аналізу українського та російського націоналізму, по-друге, висвітлення місця національних питань – українського, польського та єврейського – та відповідних етнонаціональних ідентичностей у культурно-політичному просторі Російської імперії, а по-третє, вивчення взаємовідносин між національними рухами – українським, польським та єврейським.

Література

1. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / Арон Яковлевич Аврех. — М.: Политиздат, 1991. — 286 с.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / [пер. з англ. В. Морозов]; Бенедикт Андерсон. — К.: Критика, 2001. — 272 с.
3. Волковинський В. М. Організація великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 63–74.
4. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ століть: [навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Ярослав Йосипович Грицак. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.
5. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм / [пер. з англ. Г. Касьянов]; Ернест Гелнер — К.: Таксон, 2003. — 300 с. — (Ex professo).
6. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр./ [пер. з іт. М. Прокопович; передм. А. Граціозі] / Андреа Граціозі. — К.: Основи, 2005. — 350 с.
7. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / Андреас Каппелер // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 8–20.
8. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Георгій Володимирович Касьянов. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
9. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. — 1996. — № 2 — С. 55–65.

10. Мертон Р. К. Социальное время: опыт методологического и функционального анализа / Р. К. Мертон, П. А. Сорокин // Социологические исследования. – 2004. – № 6. – С. 112–119.
11. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / Алексей Ильич Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
12. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / Ирина Владимировна Михутина. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 288 с.
13. Миллюков П. Н. Воспоминания / Павел Николаевич Миллюков. – М.: Политиздат, 1991. – 528 с.
14. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / Омелян Прицак // Грушевський М. С.: Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]; Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 1991. – С. XL–LXXXIII.
15. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90–98.
16. Сборник Клуба русских националистов. Выпуск 3. Отчет о деятельности клуба за время с 6 апреля 1910 года по 6 апреля 1911 года / [сост. Е. А. Дворжицкий]. – К.: Б. н., 1911. – 162 с.
17. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов; пер. с англ.]; Питирим Александрович Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
18. Стрілюк О. Б. Національна політика П. А. Столипіна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 "Всесвітня історія" / Олена Борисівна Стрілюк. – Чернівці, 2008. – 19 с.
19. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). – Ф. 442 (Київський, подільський і волинський генерал-губернатор). – Оп. 639. – Спр. 797.
20. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). – Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). – Оп. 1. – Спр. 3322.
21. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т.: документально-художнє видання / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
22. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / [пер. с англ.]; Роман Шпорлюк // Сучасність. – 1996 – № 11. – С. 74–87; № 12. – С. 53–65.

Стаття посвячена українському вопросу в соціальному просторі Російської імперії, трансформованій Першою Російською революцією 1905–1907 рр. Автор описує зв'язки і відносини між російською імперською, російською національною, українською національною і українською етнічними ідентичностями в контексті процесів модернізації і будівництва націй в Російській імперії в початку XX століття.

This article is about Ukrainian question in social space of Russian empire, which was transformed by First Russian revolution 1905–1907. The author describes connections and relations of Russian empire's, Russian national, Ukrainian national and Ukrainian ethnical identities in the context of modernization's and nation-making processes in Russian empire in the beginning of XX century.

**З ІСТОРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ҐРУНТІВ У ВІТЧИЗНЯНОМУ
ҐРУНТОЗНАВСТВІ ТА ҐРУНТОЗНАВСТВІ США**

У статті розглядаються деякі аспекти з історії становлення та розвитку класифікації ґрунтів у вітчизняному ґрунтознавстві та ґрунтознавстві США.

На сьогоднішній день, коли обов'язковою умовою підвищення ефективності вітчизняної науки є «вбудова» її в світовий науковий процес, можуть бути цікавими і корисними відомості про еволюційний розвиток різних національних шкіл у ґрунтознавстві. Ґрунтознавство Сполучених Штатів Америки є одним з найбільш сильних та самобутніх у світовій науці про ґрунти. Завдання статті полягає в розгляді деяких аспектів історії становлення й розвитку класифікації ґрунтів у вітчизняному ґрунтознавстві та ґрунтознавстві США.

Вітчизняна і американська школи ґрунтознавства є одними з провідних у сучасній науці про ґрунти. Вони різняться цілим рядом специфічних рис і, у багатьох відношеннях, знаходяться на різних методологічних засадах. Разом з тим, становлення цих шкіл відбувалося завдяки взаємопроникненню ідей, які могли асимілюватися або відкидатися, але у будь-якому випадку стимулювали розвиток кожною із сторін. Особливо показова в цьому сенсі проблема класифікації ґрунтів. Впродовж останнього сторіччя вітчизняні й американські ґрунтознавці неодноразово "стикалися" в рамках цієї проблеми і кожного разу результатом цього був рух вперед наукової думки [1].

Перші спроби класифікації ґрунтів були зроблені в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Концептуальні основи перших національних класифікацій ґрунтів помітно різнилися між собою. У Сполучених Штатах Америки впроваджувався інвентаризаційний підхід, при якому враховувалися лише властивості ґрунту як фізичного тіла. У вітчизняному ж ґрунтознавстві ґрунт окрім того розглядався і як природно історичне утворення, в генетичному аспекті, з акцентом на виявлення зв'язків між властивостями ґрунтів, чинниками ґрунтоутворення і ґрунтоутворювальними процесами.

Відмінності в підходах до ґрунтових класифікацій пояснювалися також і особливостями історичного розвитку науки. Ґрунтові дослідження ХІХ століття в Російській імперії і західних країнах (ранній технічний період в США і агрогеологічний в Європі) мали свої характерні риси. Європейські традиції детального вивчення льодовикових і перигляціальних відкладень у поєднанні з успіхами агрохімії й агротехніки не могли не вплинути на спрямованість перших американських досліджень в галузі ґрунтознавства. "Технічний", за визначенням Боула з співавторами, період в Америці був часом накопичення даних з фізичної географії, геоморфології, складу відкладень, що зіграло істотну роль у створенні основ перших американських ґрунтово-класифікаційних систем [13]. У Росії вирішальною передумовою виявилось соціальне замовлення суспільства на розробку засобів запобігання деградації ґрунтів і створення адекватної теорії ґрунтознавства [1].

У США роботи з інвентаризації ґрунтів розпочалися в 1899 році, причому відомості про вже завершені до цього часу аналогічні роботи в Росії не були відомі [15]. Перші ґрунтові зйомки в Америці проводилися на основі трирівневої системи М. Уїтні, яка, на думку Саймонсона [17], ніколи не вважалася класифікацією. Її верхній рівень відповідав геоморфологічним провінціям, на другому рівні виділялися серії ґрунтів, потім – типи. У США виділялося декілька десятків і сотень ґрунтових серій. Надалі в процесі нових ґрунтових зйомок ці вельми широкі об'єднання різнорідних ґрунтів почали інтенсивно поділятися на безліч самостійних серій, що призвело на сьогоднішній день до існування 20.000 серій ґрунтів.

В кінці XIX ст. в Росії вже були завершені перші ґрунтові зйомки, ініційовані В.В. Докучаєвим, а в 1886-1900 рр. з'явилися перші класифікації ґрунтів. Комплексний характер вітчизняних ґрунтових зйомок, проведених соратниками й учнями В.В. Докучаєва, багато в чому сприяв формуванню властивій вітчизняній школі "факторно-генетичної" філософії ґрунтових досліджень. Прикладами таких робіт можуть бути широко відомі результати Нижегородської (1882-1886) і Полтавської (1888-1894 рр) ґрунтових експедицій [1].

Перші вітчизняні класифікації ґрунтів Докучаєва, 1900 р. [7] і Сибірцева, 1896 р. [11], були дуже близькі, мали практично однакові за вмістом таксонів вищі рівні системи й різко виражену факторно-процесно-генетичну спрямованість. Їх смисловим центром, "ядром" був розподіл ґрунтів на зональні, інтразональні й азональні, а також підкреслення відповідності зональних ґрунтів певним комбінаціям чинників ґрунтоутворення. Межею обох класифікацій було звернення до ґрунтоутворювальних процесів. Цей підхід отримав своє найбільш яскраве втілення в "Опыте классификации почвообразовательных процессов в связи с генезисом почв" С.С. Неуструєва [10]. У докучаєвській класифікаційній системі "зональний тип ґрунтів" детально характеризувався з позицій чинників ґрунтоутворення (пануючі ґрунти, клімат, рослинність, фауна, рельєф), але тут також були охарактеризовані й найголовніші особливості процесів ґрунтоутворення. На нижчих таксономічних рівнях в рамках місцевих класифікацій розділення ґрунтів проводилося В.В.Докучаєвим, головним чином, на основі ґрунтових властивостей (вміст гумусу, глини тощо) [7].

Слід зазначити, що майже всі ранні вітчизняні класифікаційні системи будувалися зверху "вниз", тобто починаючись з виділення найвищих таксонів. Такими є системи В.В. Докучаєва і М.М. Сибірцева, процесні схеми К.Д. Глінки і С.С. Неуструєва, фізико-хімічна схема К.К. Гедройца. Навпаки, американські ґрунтознавці "раннього періоду" починали будувати свої системи "знизу" – від рівня серій. Ґрунтові серії, таким чином, розглядалися як початковий матеріал для розвитку різних класифікацій, не тільки природних, але й утилітарних .

Перед другою Світовою війною в СРСР продовжувала розвиватися ґрунтово-зональна концепція (праці Л.І. Прасолова, К.Д. Глінки, С.А. Захарова, І.П. Герасимова), що реалізовується при складанні дрібномасштабних і

оглядових ґрунтових карт країни й світу. Класифікаційно вона була представлена в схемі Герасимова-Завалішина-Іванової 1939 р. [5]. В цей час ідеї зональності стали вже достатньо відомі на Заході й знайшли багато прихильників. Найбільш яскравим прикладом ухвалення зональних підходів американськими ґрунтознавцями можуть слугувати відомі схеми Марбута [14] і Болдуїна, Келлога і Торпа [12], з трьома класами зональних, інтразональних і азональних ґрунтів на вищих рівнях і ландшафтними назвами ґрунтів на другому й третьому рівнях, де виділялося декілька десятків великих ґрунтових груп", які були аналогами вітчизняних типів ґрунтів. Значення впливу робіт вітчизняних ґрунтознавців на формування філософії американського ґрунтознавства "середнього періоду" можна проілюструвати навіть назвою самого цього періоду, як "періоду Марбута" – центральної фігури того часу, ученого, вельми захопленого російськими ідеями, перекладача праці К.Д. Глінки [13].

В середині 40-х років Ч. Келлогг, який у той час був керівником Служби охорони ґрунтів Міністерства сільського господарства США, поставив за мету поліпшити визначення великих ґрунтових груп і розробити для них кількісні критерії. Поступово зусилля американських ґрунтознавців почали набувати характеру фундаментального перегляду основних принципів виділення таксонів високих ієрархічних рівнів. Почала вимальовуватися абсолютно нова філософія всієї класифікаційної системи. У 1960 році з'явилося відоме "7-е Наближення", яке американські ґрунтознавці вважали більш менш готовою системою і на Міжнародному конгресі ґрунтознавців (м. Медісон, штат Вісконсін, США) довели до відома світової спільноти. "7-е Наближення" можна вважати явним протестом проти зонально-генетичних концепцій, які домінували в США в "середній період Марбутівський". Американські ґрунтознавці інтенсивно розвивають свою нову систему, удосконалюють субстантивно-кількісну діагностику порядків, підпорядків, великих ґрунтових груп і підгруп ґрунтів; прагнуть розподілити по вищим таксонам багато тисяч ґрунтових серій і сімейств. В цей же час у Радянському Союзі активізується робота по складанню "Вказівок по класифікації ґрунтів" і у 1977 році, як підсумок, виходить в світ "Класифікація і діагностика ґрунтів СРСР". Ця система повністю базується на факторно-генетичних принципах, які отримують свій розвиток у вигляді класифікаційного обґрунтування фаціальних підтипів ґрунтів, що виділяються по теплових ґрунтових режимах з використанням характеристик атмосферного клімату [8].

У радянських виданнях в цей період з'являється багато публікацій, що критично оцінюють американське "7-е Наближення", оскільки в ньому вбачається ревізія докучаєвських класифікаційних підходів. Воно звинувачується у формалізмі й штучності конструкцій, ігноруванні генетичного обґрунтування таксонів, в дуалізмі при виділенні одиниць вищого (порядки, підпорядки тощо) і нижчого (серій) рівнів, в нарочитій химерності номенклатури.

З 70-х років (умовно можна вважати з моменту публікації в 1975 році чергового наближення нової американської ґрунтової класифікації "Таксономії

грунтів") виявляються певні ознаки зближення позицій американських і радянських ґрунтознавців в ґрунтово-класифікаційній галузі. В "Таксономії ґрунтів" у порівнянні з "7-м Наближенням" помітно збільшується частка "факторних" критеріїв при виділенні порядків, підпорядків і великих ґрунтових груп. В описах таксонів вищих рівнів з'являються міркування про їх генезис і географічне середовище; визначається деяка реабілітація факторно-генетичного підходу [3].

В СРСР теж відбувається певний поворот в класифікаційному мисленні ґрунтознавців. Недооцінка ґрунтових характеристик в класифікаційних побудовах почала відчуватися багатьма вітчизняними фахівцями, що запропонували свої системи виділення вищих класифікаційних груп. Як найбільш істотні параметри для цього були використані окислювально-відновні й лужно-кислотні умови, будова профілю [6], елементарні ґрунтові процеси [4], енергетико-біогеохімічні й стадійно-еволюційні особливості ґрунтів [9] тощо.

Отже, протягом більш ніж столітньої історії формування класифікаційних систем у вітчизняному та американському ґрунтознавстві в кожній із країн зберігався вплив основних принципів, які склались по-різному під впливом різних чинників. Для розвитку класифікацій на їх ранніх етапах велике значення мали цільові установки, спільна філософія наукових досліджень свого часу, а також завдання й засоби проведення перших ґрунтових зйомок. Оскільки усі ці умови були різними, ранні американські й вітчизняні класифікації ґрунтів сильно відрізнялись між собою, причому вітчизняна система була більш прогресивною для того часу. На жаль, американські ґрунтознавці не знали про перші успіхи вітчизняних ґрунтознавців. В 20-ті роки ХХ ст. американські ґрунтознавці в особі свого лідера К.Ф. Марбута активно асимілювали «зональні» факторні концепції першого покоління «докучаєвців». Цей період змінився в 60-70-ті роки протистоянням національних шкіл, яке підтримувалось в колишньому СРСР в той період ідеологічно. З 80-х років почали з'являтися ознаки наближення, все більш відчутні поміри розвитку міжнародних наукових контактів.

Подальший взаємно корисний обмін інформацією й науковими ідеями повинен сприяти тому, щоб вітчизняне ґрунтознавство з його традиціями в галузі класифікації ґрунтів і надалі інтенсивно розвивалось та посіло гідне місце на світовій науковій арені.

Література

1. Геннадиев А.Н., Герасимова М.И. Эволюция подходов к классификации почв в России и США: этапы дивергенции и конвергенции // Почвоведение. – 1994. – № 6. – С.34-40.
2. Геннадиев А.Н. Географо-генетическое почвоведение в США: приоритеты развития // Почвоведение. 1990. – № 4. – С. 28-37.
3. Геннадиев А.Н., Герасимова М.И. О некоторых тенденциях в развитии классификации почв в США // Почвоведение. 1980. – № 9. – С. 3-12.
4. Герасимов И.П. Элементарные почвенные процессы как основа для генетической диагностики почв // Почвоведение. 1968. – № 7. – С. 147-165.
5. Герасимов И.П., Завалишин А.А., Иванова Е.Н. Новая схема общей классификации почв СССР // Почвоведение. 1939. – № 7. – С.10-44.
6. Глазовская М.А. Почвы мира. Т. 1. – М., 1972. – 230 с.
7. Докучаев В.В. Избранные труды. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – 643 с.

Випуск 21

8. Классификация и диагностика почв СССР. – М.: Колос, 1977. – 222 с.
9. Ковда В Л. Основы учения о почвах. Кн.2. – М., 1973. – 230 с.
10. Неуструев С.С. Опыт классификации почвообразовательных процессов в связи с генезисом почв // Изв. Геогр. ин-та. – Л., 1926. – Вып. 6. – 47 с.
11. Сибирцев Н.М. Классификация почв России. – СПб., 1896. – 211 с.
12. Baldwin M., Kellogg Ch., Thorp J. Soil Classification // Soil and Man. USDA. Yearbook of Agriculture. 1938. P. 979-1001.
13. Buol S.W., Hole F.D., McCracken R.J. Soil Genesis and Classification. Iowa State Univ. Press, 1973. 410 p.
14. Marbut C.F. Soils of the United States // USDA. Atlas of American Agriculture. 1935. Part III, Wash. D. C. P. 11 - 14.
15. Simonson R.W. Historical Aspects of Soil Survey and Soil Classification. Madison, 1987. 130 p.
16. Soil Survey of Door county. Wisconsin. Madison, W., 1919.
17. Whitney M. Soils of the United States. USDA Bur. Soils Bull. 1909. № 55.

В статье рассматриваются некоторые аспекты истории становления и развития классификации почв в отечественном почвоведении и почвоведении США.

In the article some aspects of history of becoming and development of classification of soils are examined in domestic soil science and soil science of the USA.

ББК 4г : 72.4(2) (4 Укр)

Грищенко Т.Р.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ НАУКОВИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ 1924-1925 рр. У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М.М. ВОЛЬФА

У статті розглядається діяльність Сільськогосподарського наукового комітету України 1924-1925 рр. під керівництвом М.М. Вольфа.

На початку ХХ століття аграрна наука, еволюціонуючи від показових і дослідних полів, станцій, почала організовуватися у більш вузькоспеціалізовані структури у вигляді інститутів. До подій 1917 року на Україні не існувало єдиного координаційного центру, необхідність якого доводили вчені та практики [1, с. 5]. У роки Української держави скоріш за прототипом Сільськогосподарського вченого комітету, що існував у Петрограді, було створено перший головний осередок сільськогосподарської науки в Україні – Сільськогосподарський вчений комітет України – за наказом міністра земельних справ Ч. 162 від 1 листопада 1918 року [2]. Створення та становлення Комітету припало на складний період у житті українського суспільства, пов'язаний із першими сподіваннями власної державності.

Незважаючи на несприятливі зовнішні обставини для розвитку сільськогосподарської науки в Україні, вдалося зберегти ідею щодо організації структури, яка б консолідувала науковий потенціал в аграрному секторі держави. Слід відзначити роль академіка В.І. Вернадського у становленні Комітету, що стало надзвичайно важливим об'єднуючим фактором у той час, коли суспільство фактично розколося на різні політичні партії та фракції [1, с. 5]. Попри те, непересічні особистості не тільки розуміли, але й дбали про майбутнє України, тому що без аграрної науки неможливо вести ефективне

сільське господарство, спроможне забезпечити продовольством населення країни, а промисловість – сировиною.

Вивчаючи творчу спадщину вченого-агронома, державотворця М.М. Вольфа, вдалося виявити, що він, певний час, у 1924-1925 роках, очолював Сільськогосподарський науковий комітет України (СГНКУ). Таким чином, фактично він керував галузевою наукою України.

Інтерес до особистості вченого підвищився лише на початку ХХІ століття. У 2007 році сучасний історик аграрної науки та освіти професор В.А. Вергунов присвятив постаті вченого ґрунтовну статтю “М.М. Вольф (1880-1933) – державний діяч, учений і один з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні” [3]. На прикладі М.М. Вольфа започатковано спробу показати багатогранні та суперечливі процеси, що відбувалися того часу.

Архівні документи свідчать, що в «київський» період існування СГНКУ (до 1923 р. включно) М.М. Вольф не мав прямого відношення до його керівництва, хоча у справі вченого зберігається наказ по СГНКУ № 4/43 від 29.12.1923 року про його призначення членом Секції рільництва згідно з рішенням її Президії. Ситуація змінилася після переїзду Комітету до Харкова, особливо з розгортанням його повноцінної діяльності у 1919-1923 роках. У цей складний час Колегія Наркомзему прийняла рішення реорганізувати його керівну структуру та бюро секцій, яких на той час налічувалося 13: економічна, з дослідної справи, метеорологічна, ґрунтознавства, сільськогосподарської ботаніки, боротьби з шкідниками, технічна, зоотехнічна, ветеринарна, рільництва і луківництва, садівництва і городництва, лісова, меліораційна, сільськогосподарської освіти, популяризації і видавництва [4].

З 21 червня 1924 року приступила до виконання своїх обов'язків нова (тимчасова) Президія Комітету в такому складі: голова – М. Вольф, заступник – О. Яната і члени Президії: проф. Є. Оппоків, П. Попов, М. Різників та К. Тараненко. Крім того, М.М. Вольф очолив економічну секцію СГНКУ, що складалася з 4 штатних працівників [5]. Протягом 1924 року вчений надрукував уже в якості чільника галузевої науки три досить оригінальні за спектром та змістом статті [6-8].

Як свідчать архівні документи, М.М. Вольф мав відношення також до становлення та розгортання діяльності предтечі двох сучасних Національних наукових центрів: «Інституту землеробства» та «Інституту агрохімії та ґрунтознавства ім. О.Н. Соколовського» УААН – Науково-дослідної (дослідчої) кафедри (катедри) ґрунтознавства НКО УРСР при Харківському інституті сільського господарства та лісівництва ім. Х. Раковського. Так, 24 листопада 1924 р. її завідувач – професор О.Н. Соколовський офіційно звертається до М.М. Вольфа з проханням «...затвердити такий склад організації кафедри: Секції: 1. динаміки ґрунтів – проф. О.Н. Соколовський, 2. морфології та географії – Г.Г. Махов, 3. геоботаніки – Д.Г. Віленський» [9]. Учений не тільки погодився з запропонованою структурою, а й дав 2 січня 1925 року досить змістовний висновок до Головнауки Наркомпросу про перспективи цієї структурної одиниці галузевої науки для майбутнього України з елементами історії та еволюції теоретико-практичних підходів до ґрунтознавства. Він

зазначив, що «почвоведение, как специальная наука оформилась, главным образом, под влиянием работ русских ученых, при чем последние работали в б. Ин-те в Н.-Александррии, откуда приведен был Ин-т в Харькове. В б. Н.-А. ин-те фактически существовал такой центр научн. почвенных исследований. Другие центры имелись в Москве и Ленинграде» [10]. Такий висновок для М.М. Вольфа був не випадковим, адже він сам навчався два роки в Ново-Олександрійському інституті сільського господарства і лісівництва.

Не менш цікавою є ще одна дискусійна думка М.М. Вольфа як голови СГНКУ про Україну: «Украина пока не имеет ни одной исслед. кафедры почвоведения. Поскольку Украина, главным образом, обслуживалась б. Н.-А. Ин-том, мы сейчас полностью лишены научного центра, откуда исходили бы новые идеи в области почвоведения». Можна вважати, що як державний діяч Мойсей Михайлович дає свою оцінку нового та перспективного: «Несмотря на прежние успехи почвоведения, как науки, в нашей стране, нельзя топтаться на старых позициях. В частности нельзя сводить все почвоведение к морфологии и географии почв. В этом отношении почвоведы сделали очень много, но почти себя исчерпали. Необходимо направить внимание на изучение динамики почв, процессов связи между почвой и растением». Не випадково, що наприкінці свого звернення до Керівника Головнауки НКО УСРР Яворського, він стверджував: «Эти проблемы были выдвинуты в Харькове, как актуальные, с самого начала прихода Соввласти, в связи с работой опытных учреждений...», «... но только при наличии такой научно-исследовательской кафедры возможно планомерно готовить научных деятелей, которые затем на опытных станциях широко повели исследования в данном направлении» [10].

Згідно з дорученням Наркомзему основним завданням, пов'язаним з керівництвом М.М. Вольфом СГНКУ, був пошук шляхів його реорганізації для потреб практики. Уперше своє бачення змін учений виклав у доповіді на 3-й Всеукраїнській нараді діячів з захисту рослин при НКЗ УСРР у Харкові 12-15 лютого 1925 року. Його основні тези ввійшли до Постанови зібрання, яку надрукував журнал «Захист рослин» [11].

Знайдені відомості, що 20 лютого 1925 року Колегія НКЗС знову повернулася до питання реорганізації СГНКУ на підставі пропозиції Мойсея Михайловича про зміцнення складу Президії науковими діячами. Було затверджено нову Президію на чолі з М.М. Вольфом та заступником голови проф. О.Н. Соколовським. Членами Президії стали: проф. Є. Оппоків, Б. Рожественський, проф. М. Кулішов, Г. Помаленький, проф. Іванов (у разі його переїзду з Москви) і представник від Науково-технічної секції Всеробітземлісу – Мазуркевич. Від виконання обов'язків членів Президії Комітету Колегією НКЗС були звільнені П. Попов, М. Різників та К. Тараненко [13].

Із доступних нині матеріалів, в яких згадується про керівництво М.М. Вольфом СГНКУ, є його виступ 21 лютого 1925 року на Спільному зібранні співробітників Наркомзему і Харківського губземуправління, присвяченого 5-річчю безперервного існування Народного Комісаріату землеробства УСРР. За доповіддю вченого була прийнята спеціальна резолюція

[14]. Цей виступ вийшов окремою статтею вченого [15]. У ній він доводив, що офіційна організація Планової Комісії галузевого наркомату відноситься до весни 1922 року, але «в действительности же плановый подход к работе начался ... осенью 1920 г.» [15, с. 36]. Крім того, автор також стверджував, що «в противоположность своей политике 1917-1919 гг. советская власть на Украине в 1920 г. ... отказалась от своих широких планов организовывать в крупном масштабе советские хозяйства и делать ставку на немедленную коллективизацию». Зокрема, «Украинский Наркомзем, только-только завершив первый этап революционной ликвидации помещицкого земледелия и приступив к вопросу о восстановлении сельского хозяйства, начал с резкой критики московского плана административного регулирования сельского хозяйства», та «...Наркомзем ... решительно выступил против господствующих тогда общественно-передельческих настроений и канонизации общины» [15, с. 37]. Здається, що за всіма цими заявами стояв передусім – М.М. Вольф. Теж саме стосується і наступного вислову: «... осенью 1920 г. за полгода до НЕПа в противоположность идее Московского Наркомзема об административном регулировании сельского хозяйства, НКЗ Украины видит выход в разрыве рутинных форм крестьянского землепользования и создании новых общественных связей в форме кооперации» [15, с. 38]. Ще одним важливим моментом із цієї публікації вченого є висновок, що стосується пріоритетів у планах роботи НКЗ України: «...окончание разработки планов восстановления лесостепового хозяйства рассчитанного на семь лет» і «с окончанием этого проекта плановую работу НКЗ нужно будет считать вчерне законченной» [15, с. 43]. У статті М.М. Вольфа наведений аналіз досить важливої для історії галузі дає підстави говорити, що, завдячуючи Наркомзему та його державній політиці, плановість ведення господарства змогла на достойному рівні поширитися й на інші складові економіки України.

У 1925 році побачили світ ще дві статті М.М. Вольфа, присвячені питанням плановості в роботі державних галузевих органів в Україні [16, 17]. Як відомо, учений був ініціатором часткових змін у назві видання, де вони були опубліковані. 25 січня 1925 року «Бюлетень Наркомземсправ» було перейменовано у «Вісник НКЗС УСРР».

До речі, вдалося довести, що М.М. Вольф державотворчо суміщав дві керівні посади одночасно: у СГНКУ та відділі сільського господарства НКЗС УСРР [12].

М.М. Вольф став основоположником, теоретиком та практиком упровадження плановості в розвиток сільського господарства УСРР. Безперечно, зроблене цим державним діячем та вченим для процвітання держави потребує переосмислення та глибокого історико-наукового аналізу. Однак уже сьогодні можна стверджувати, що цілий ряд питань, розроблених М.М. Вольфом, є знаковим для організації економіки країни, а також плановості її провідного сектору – сільського господарства та його наукового забезпечення.

Література

1. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918-1927 рр.): збірник документів і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад.: В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника; наук. ред. В.А. Вергунов. – К., 2006. – 518 с.; порт., фото – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 14).
2. ЦДАВО України. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Од.зб. 32. – Арк. 202.
3. Вергунов В.А. М.М. Вольф (1880-1933) – державний діяч, учений і один з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні / В. А. Вергунов // Селекція і насінництво : Межвід. темат. наук. зб. / УААН Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. – Х., 2007. – Вип.. 94. – С. 273-298.
4. Хроника работ Наркомзема. В Коллегии // Бюл. Нар. Комиссариата земледелия УСРР. – 1924. – № 50. – С. 32.
5. Яната О. Коротке справоздання про діяльність Сільсько-господарського Наукового Комітету України за 1923-1924 операц. рік / О. Яната, Я. Петренко . // Вісн. с.-г. науки. – 1924. – Ч. 7-9. – С. 1-31.
6. Вольф М. В чем суть плановой работы / М. Вольф // Бюл. Нар. Комиссариата земледелия УСРР. – 1924. – № 42. – С. 4-10.
7. Вольф М. Об урожае (бессильны ли мы в борьбе с засухой) / М. Вольф // Бюл. Нар. Комиссариата земледелия УСРР. – 1924. – № 47-48. – С. 1-5.
8. Вольф М. Задачи сельскохозяйственной политики в связи с итогами сельскохозяйственного года / М. Вольф // Бюл. Нар. Комиссариата земледелия УСРР. – 1924. – № 49. – С. 4-14.
9. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 742. – Арк. 23-24.
10. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 742. – Арк. 15-16.
11. Постановление по докладам, заслушанным на 3-м Всеукраинском совещании деятелей по защите растений при НКЗ УСРР в Харькове 12-15 февраля 1925 г. // Захист рослин. – 1925. – № 3-4. – С. 29.
12. В Коллегии Наркомзема // Вісн. НКЗС УСРР. – 1925. – № 5-6. – С. 37-38.
13. Хроніка робіт НКЗС. У Колегії НКЗС // Вісн. НКЗС УСРР. – 1925. – № 5-6. – С. 37-38.
14. К пятилетию Наркомзема // Вісн. НКЗС УСРР. – 1925. – № 5-6. – С. 36-37.
15. Вольф М. Плановая работа Наркомзема и вехи сельскохозяйственной политики на протяжении пяти лет его работы / М. Вольф // Вісн. НКЗС УСРР. – 1925. – № 3-4. – С. 36-44.
16. Вольф М. Ще раз про планову роботу ОЗУ (про роботу земорганів у наступному році) / М. Вольф // Вісн. НКЗС УСРР. – 1925. – № 13-14. – С. 1-5.
17. Вольф М. Реорганізація степового господарства / М. Вольф // Вісн. НКЗС УСРР. – 1925. – № 23-24. – С. 1-6.

В статье рассматривается деятельность Сельскохозяйственного научного комитета Украины в 1924-1925 гг. под руководством М.М. Вольфа.

The activity of Agricultural Scientific Committee of Ukraine in 1924-1925s under the direct leadership of M.M. Wolf is examined in the article.

ПЕРША ВІТЧИЗНЯНА ШКОЛА БДЖІЛЬНИЦТВА

Прежде познаний нужно образовывать взгляд
на явления и приобучать руки к делу

П.І.Прокопович

Стаття присвячена діяльності першої у Російській імперії народної школи бджільництва, заснованій видатним вченим-практиком і педагогом П.І.Прокоповичем, що проіснувала з 1828 по 1879 рр. у Чернігівській губернії.

Історія розвитку світової наукової думки у бджільництві тісно пов'язана з іменем П.І.Прокоповича, який багато нового вніс у цю галузь: був поборником озеленення садіб та доріг фруктовими деревами, визначив засоби боротьби з найнебезпечнішою хворобою бджіл – гнильцем, вивчав ефективність медоносів і, нарешті, вперше у світі винайшов рамковий вулик, який дав можливість збирати чистий мед без домішок, не знищуючи крилатих трудівниць. Та не менш важливою є надзвичайно оригінальна, талановита педагогічна діяльність П.І.Прокоповича.

Актуальність публікації зумовлена, насамперед, великим громадським і науковим значенням вітчизняної школи бджільництва, заснованої П.І.Прокоповичем, її впливом на подальший розвиток світової бджолярської освіти і науки, а також відсутністю цілісного дослідження про її діяльність.

Серед сучасних дослідників педагогічної діяльності П.І.Прокоповича: М.Даниленко, Л.Раковський, О.Семенюк, В.Черемис, В.Задко, С.Половнікова, М.Яременко, С.Слесарів, М.Гурець, С.Ільченко, В.Зуй, Б.Рудка, В.Скуратівський, Т.Писаренко та ін. Всі автори визнають організацію навчального, виховного і трудового процесів у школі як таку, що може і повинна слугувати зразком для сьогоденної сільськогосподарської освіти. Але ця тема вивчалась дослідниками лише фрагментарно.

Метою даної статті є здійснення комплексного дослідження діяльності бджолярської школи П.І.Прокоповича, заснованої в 1828 році. Мету можна здійснити, виконавши наступні завдання:

- проаналізувати стан наукової розробки питання на основі літературних джерел,

- виявити невідомі широкому загалу факти науково-педагогічної та просвітницької діяльності П.І.Прокоповича на основі першоджерел і дати їм історико-наукову характеристику.

Бажаючи передати свій багатющий, більш ніж 25-річний досвід з вивчення бджіл якомога ширшому колу людей, П.І.Прокопович, при підтримці Імператорського Московського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості і військового губернатора Малоросії князя Рєпніна, у своєму маєтку в с.Митченки Конотопського повіту Чернігівської губернії, поблизу Батурина відкрив першу в Російській імперії бджолярську школу. Школа запрацювала з 1827 року, розпочавши навчання для

20-и чоловік. Хоча офіційний дозвіл на її відкриття було отримано тільки через рік – у 1828 році.

Ця творча лабораторія П.І.Прокоповича представляла собою ціле підприємство в його господарстві. До нього входили приміщення для навчання, казарма для проживання учнів, велика майстерня з верстатами, кімната для роботи з медом, воскобійня, склад для зберігання меду, воску і рамок, п'ять зимівників, їдальня.

На урочистому відкритті школи було зачитано «Статут» школи та прийнята «Обітниця» учнів. Переглянувши «Статут», стає зрозумілим, що на перше місце в школі ставились моральні принципи: «Утримувати учнів так, щоб вони були морально добрими, виконували християнські звичаї і обряди; прищеплювати їм слухняність до хазяїна, старанність до роботи, до знань різних господарських справ і особливо, щоб вони були в усьому відвертими і щиро відданими..., викорінювали буд-який вид лукавства і хижацтва» [1].

В «Обітниці» учнів, зокрема, в Статті 4-й, вказувалось «Зобов'язуюсь трубки не палити, тютюну не нюхати, горілки не пити і не буду по вулиці волочитися, бо усе це є зайвим, непотрібним і поганим» [2].

Всі документи школи, що дійшли до сьогодні, свідчать про неперевершений педагогічний талант нашого земляка. У Прокоповича був свій глибоко філософський підхід до системи навчання і освіти взагалі. «Прежде познаний нужно образовывать взгляд на явления и приобретать руки к делу» - переконливо говорив фундатор закладу [3].

Оскільки більша частина учнів була зовсім безграмотною (учнями Прокоповича були діти селян - кріпаків), навчання починалось з опанування грамоти: вчилися писати і рахувати. Родичі учнів приємно дивувались, коли ті через два місяці навчання прислали додому власноруч написані листи. Такі успіхи в навчанні досягались, в першу чергу, завдячуючи застосуванню методики Ланкастена, використовуючи яку Прокопович дозволяв найбільш успішним учням займатися з відстаючими. (Ланкастерські школи виникли в Англії на поч. ХІХ ст., в них здійснювалась система взаємного навчання, коли старші учні навчали молодших. В Росію ця система була завезена офіцерами-декабристами після поразки Наполеона).

В царській Росії не було подібної школи, в якій би всього за два роки безграмотного селянина вчили читання, письму і спеціальності.

Член Імператорського Московського товариства сільського господарства Незделюкін звертав увагу на «разючі зміни в натурі і поведінці учнів». Він послав на навчання «суперечливого за характером» юнака, а в школі Прокоповича той перетворився «у людину зразкової поведінки», став слухняним «привченим до порядку в усьому» [4].

В школі утверджувались найвищі моральні цінності – працелюбність, справедливість. Прокопович дивився на освіту очима просвітника і гуманіста. Добропорядність цінувалась ним вище за професійні якості [5].

В звіті про роботу «Школи» за 1830 рік її керівник писав: «В школі один іншого... виправляє, удосконалює, будь-який прояв ворожнечі і озлобленості я всіма силами стараюсь між ними викоринити, а сію веселу доброзичливість між

собою; запальні тут пом'якшуються і байдуже зобов'язані приймати жарти товаришів, а шибеники урівноважуються, пізнавши свою дурість, різнохарактерність навичок і їх дивацтва в короткий час врівноважуються; доброму надається повага, а поганому не дається ходу. Ось і є істинне життя моєї школи» [6].

Учням - початківцям керівник наголошував, що ніяка недобра справа не повинна мати місце в його школі, що пасічниками можуть бути лише особливі люди : розумні від природи, які б відрізнялися від інших добротою, кмітливістю, старанністю, невтомністю і природною схильністю до бджіл.

Головним предметом у школі було ж, звичайно, бджільництво, яке викладав сам П.І.Прокопович відповідно до пори року. Навчання проходило восени і взимку, коли люди були вільні від роботи на землі [7].

Предмети, які викладались у школі, Прокопович називав науками, а саме: «1. Наука про осінні й зимові роботи з бджолами; 2. Наука про різні види вуликів, їхні зручності й незручності та про найкращий втулковий вулик; 3. Наука про бджіл із зимівників» та ін. [8].

Спочатку кожний предмет пояснювався на словах, потім на практиці і, нарешті, надавали можливість самим вихованцям пояснити чи виконати все те, чому їх навчили. Заняття у класах продовжувались не більше однієї чи двох годин, після чого учні виконували якісь практичні роботи. Теоретичні заняття завжди чергувались з роботами по господарству: на пасіці, в садку. Керівник школи спостерігав, щоб учні весь час були чимось зайняті і не перебували в «праздности». Сучасники Прокоповича розповідали, що його учні все робили самі: і варили і пекли, як на Запорізькій Січі.

У школі розглядались тогочасні новітні способи бджільництва і в той же час велика увага приділялась вивченню історії і системам бджільництва у єгиптян, греків, римлян, німців і французів. У школі досліджувалось все, що стосувалось життя бджіл: вулики, омшаники, медоносні рослини, годівля бджіл, їх лікування. Прокопович стверджував, що види літання, сидіння і дзижчання бджіл описати неможливо. Їх треба показувати безпосередньо на пасіці біля вуликів і засвоювати у процесі практичного навчання. І тому Прокопович для занять школи виділяє аж 1500 вуликів. Щоб вивчити рівень медоносності окремих рослин, у різних місцях встановлювались «контрольні вулики». Територія пасіки учнями засаджувалась рослинами з урахуванням їх медоносності так, щоб протягом всього літа бджоли мали з чого збирати нектар. Пасіка на 150 десятин була засаджена вербою, липою, кленом, малиною, агрусом, фіалками та іншими травами [9].

Про те на якому високому рівні проводились дослідження в його школі, свідчить ретельність підготовки і проведення кожного досліду. Для цього достатньо навести лише один приклад – проведення дослідження про пізнавання кількості меду, що з'їдалась бджолами за добу в різні пори року: «Для досліду було виділено 12 сімей бджіл і кожна з вуликом була поставлена на свої ваги. Зміни у вулику записувались кожену годину, при цьому позначався тиск атмосфери і температура повітря, а також стан погоди (вітер, дощ, інше). Для проведення цього досліду були виділені найдібніші учні – кріпосні

Морозов і Каретников, яким була надана форма розграфлених листів, учні змінювались кожні три години...» [10].

Прокопович, навчаючи учнів із кріпосних селян переконувався, що «прості люди» дуже швидко з великою старанністю опановують невідомими для них знаннями. У звіті до Міністерства про діяльність школи за 1830 рік, він писав: «Між тим я чую вигуки: і є ж у нього бажання займатися з підлістю. Цим крикунам, котрі підносяться над людською природою, я відповідаю: моїм завданням є розповсюдження справжніх знань про бджіл... Для розуміння цього необхідно навчити людей з того стану, яке надто несправедливо і образливо називають «підлим», підлими повинні вважатися дармоїди, а не люди, які складають багатство і силу держави» [11].

Дуже швидко школа набула доброї слави і учнів стали направляти з усіх регіонів Росії. Так, у 1838 році (в десятій рік існування школи) в ній перебувало 74 учнів. Вони були направлені з губерній в такій кількості : з Вороніжської -3, Гроднянської – 1; Грузії – 1 ; Єкатеринославської - 1; Землі війська Донського - 2; Казанської – 1; Калужської - 1 ; Київської - 1; Курської - 5; Московської – 2; Могилевської - 2; Нижньогородської -1; Оренбуржської із башкирів - 12(!), Орловської – 3; Пензенської - 8, Полтавської – 7; Псковської – 3; Рязанської – 4; Смоленської – 3; Тамбовської – 5; Тверської – 1; Харківської - 2; Чернігівської – 5 [12].

Школа П.І.Прокоповича офіційно була підпорядкована Міністерству державних маєтностей, набір учнів відбувався виключно через міністерство. Відповідно до спеціальної інструкції Департаменту сільського господарства, кожного року в губернії країни розсилались квоти прийому юнаків до школи в залежності від стану бджільництва. Переваги надавались дітям-сиротам державних селян. При цьому особлива увага зверталась на «благонадійність» юнаків. Вік учнів міг бути від 16 до 30 років. Дякуючи Прокоповичу бджільництво набрало державної ваги. Наприклад, з 1842 року учні його школи звільнялись на три роки від рекрутської повинності. Випускники, які працювали за фахом, виводились навіть з рекрутських списків [13].

Після закінчення навчання учні отримували «Свідоцтво Школи бджільництва», в 20-и пунктах якого переліковувались ті знання та навички, котрі набув учень за час навчання. Наприклад, 3-й пункт «Про прикмети» вказує за якими ознаками випускник школи може зрозуміти «стан благополуччя чи неблагополуччя сімейства, а саме: 1-е - по польоту; 2-е - по рухах; 3-е – по дзижчанню; 4-е по вигляду вощини і гнізда бджолиного; знає із дослідів всі засоби по виправленню неблагополуччя» [14].

Вихованці школи повертались додому після навчання не лише з теоретичними знаннями та практичними навичками, а й з насінням медоносних рослин – щоб було легше започаткувати власну справу. Два роки після закінчення Школи Прокопович не дозволяв своїм вихованцям навчати інших, поки вони не випробують все вивчене на власній практиці. А згодом багато хто з випускників працював викладачами в школах садівництва та землеробства. Деякі з них ставали співробітниками газет та журналів, а дехто навіть самостійно відкривав свої бджільницькі школи.

У тих випадках, коли випускники не влаштувалися за фахом, чи мали погану поведінку, вони вважалися такими, що «не виправдали надій Міністерства» і заносилися до списків рекрутської черги, про що повідомлялось Департаменту.

Через місцеві органи влади Міністерство слідкувало за життям випускників і просило волосні правління підшукувати роботу бджолярам у приватних господарствах [15]. Багато хто з великою вдячністю відгукувався про високий рівень підготовки в школі Прокоповича. Так, в 1836 р. власник пасіки Коренєв писав про учня Прокоповича «Мій Воробйов, доглядаючи за бджолами, робив з ними чудеса...» [16].

Після смерті Прокоповича (1880 р.) школою опікувався учень і відданий послідовник, а за твердженнями деяких дослідників - і рідний син від громадянського шлюбу з кріпосною селянкою Ганною Боровиковою, Степан Великдан.

Відчуваючи фінансову скруту С.Великдан звертався, зокрема, до представників Губернських земських зборів з проханням матеріально підтримати цей навчальний заклад. Та збори відхилили прохання, представники земського управління мотивували свою відмову тим, що «вони, місцеві жителі, ніякої користі в існуванні подібної школи не вбачають». В Державному архіві Чернігівської області пощастило віднайти матеріали одного із земських зборів за 1874 рік. З боєм читаються слова управляючого державним майном Чернігівської губернії - керівника зборів Рожновського, котрий, перелічивши всі заслуги школи, в кінці палкої промови на захист школи, сказав: «Я просив ще й тому, що ця школа являє собою єдиний пам'ятник науки бджільництва в нашій вітчизні і що цей пам'ятник, панове, на вашому рідному ґрунті...» [17].

Після раптової смерті С.Великдана Школа була закрита в 1879 році. Як напише В.Різніченко: «Не дивлячись, однак, на передчасну смерть, школа встигла виконати своє велике призначення - покласти початок осмисленому веденню у нас бджільництва...» [18].

Загалом школа проіснувала 53 роки (23 роки за її фундатора), підготувавши понад півтори тисячі високопрофесійних спеціалістів для потреб вітчизняного сільського господарства.

Коротко узагальнюючи вищесказане можна зробити висновки про те, що ті засади, на яких базувалась підготовка фахівців у школі Прокоповича, а саме : висока мораль, гуманізм, патріотизм, бережливе ставлення до природи, тісне поєднання навчання з практикою, можуть і повинні слугувати прикладом підготовки сучасних українських фахівців сільського господарства. Прокопович уміло поєднував кращий тогочасний європейський досвід з вітчизняними освітянськими традиціями. Безперечно ця тема заслуговує на подальше ґрунтовне вивчення.

Література

1. Об учреждении школы пчеловодства в селе Митченках близ Батурина // П.И.Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству [Сост.Н.Ф.Федосов]. – М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. – С. 63-64.

2. Об учреждении школы пчеловодства близ Батурина в Митченках. Обязательство (Обет) учеников // Земледельческий журнал. – 1828. - №24. – С.13.
3. О пчеловодстве // П.И.Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству [Сост.Н.Ф.Федосов]. – М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. – С.53.
4. Раковський Л.Е. П.І.Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2002. - Вип.5. – С.29.
5. Шабаршов И.А.Русское пчеловодство / И.А.Шабаршов. – М.: Агропромиздат, 1990. – С.156.
6. Отчет за 1830 год по школе пчеловодства, учрежденной 1828года 1 ноября в Черниговской губернии близ местечка Батурина в селе Митченках, а ныне перенесенной в село Пальчики // П.И.Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству [Сост.Н.Ф.Федосов]. - М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. – С.78.
7. Зуй В. Петро Иванович Прокопович і його школа / В.Зуй // Пасіка. – 1995. - №7. - С.23.
8. Историческое обозрение пчеловодства в имени П.И.Прокоповича // П.И.Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству. [Сост. Н.Ф.Федосов]. – М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. – С.238.
9. Різниченко В. Петро Прокопович, отец украинского рационального пчеловодства. К столетию со времени изобретения первого разборного улья. / В.Різниченко. – СПб., 1915. - С.12.
10. Петр Иванович Прокопович (1775-1850): всуспительная статья // П.И.Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству. [Сост. Н.Ф.Федосов]. - М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. – С.27.
11. Отчет за 1830 по школе пчеловодства, учрежденной 1828 года 1 ноября в Черниговской губернии близ местечка Батурина в селе Митченках, а ныне перенесенной в село Пальчики // П.И.Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству. Сост. Н.Ф.Федосов. - М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. – С.78-79.
12. Речь, произнесенная 1 ноября 1838 года по случаю десятилетия школы пчеловодства // П.И.Прокопович. Избранные статьи по пчеловодству. [Сост. Н.Ф.Федосов]. - М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. - С.173.
13. Раковський Л.Е. П.І.Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Л.Е.Раковський // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини : Збірник наукових праць. - Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С. 30.
14. Свидетельство Школы пчеловодства Черниговской губернии, Конотопского уезда, из состоящей в селе Пальчиках. – Конотопський історичний музей. – Інвентарний номер п/п – 84.
15. Письмо Шаповаловскому Волостному правлению от 19 апреля 1851 г. с Борзенского Окружного Управления. – Державний архів Чернігівської області. – Ф.807 . – Оп.1. – Спр.412. – Арк.1.
16. Яременко М. Перша школа бджільництва/ М.Яременко // Радянське село, 1975. - №20. – С. 4.
17. О необходимости ассигнования для поддержания образцовой школы г. Великдана, бывшей школы Прокоповича, в Конотопском уезде // Журнал Очередного Черниговского Губернского земского собрания. – 1874. - №3. – С.21.
18. Резниченко В. Петр Иванович Прокопович, отец украинского рационального пчеловодства. К столетию со времени изобретения первого разборного улья. / В.Резниченко. – К.: СПб, 1915. – С.6.

Статья посвящена деятельности первой в Российской империи народной школы пчеловодства, основанной выдающимся ученым-практиком и педагогом П.И.Прокоповичем, которая просуществовала с 1828 по 1879 гг. в Черниговской губернии.

The article is devoted to the activity of the first in Russian Empire national school of apiculture that was be in existence from 1828 until 1879 in Chernigov province, which was founded by the famous practical scientist P.I. Prokopovich

УДК 930+94

Довжук І.В., Грищенко А.І.

ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНИХ РЕСУРСІВ НАФ УКРАЇНИ

Проаналізовано законодавчі акти з досліджуваної проблеми. Розглянуті та вивчені основні напрями використання інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України. Досліджені та класифіковані його форми. Здійснена класифікація потреб користувачів.

Національний архівний фонд (далі НАФ) – це сукупність архівних документів, що відображають історію духовного і матеріального життя українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації. Крім того, НАФ – це глобальна складноструктурована інформаційна система, складова світових і вітчизняних інформаційних ресурсів. Тому на сучасному етапі розвитку архівної справи питання використання інформаційних ресурсів НАФ України набули надзвичайної актуальності. Необхідність їх дослідження зумовлена посиленням значення інформації (у тому числі архівної) в інформаційному суспільстві. У сучасному українському архівознавстві бракує праць, спеціально присвячених саме теоретичним і прикладним проблемам використання інформаційних ресурсів НАФ. Недостатньо висвітлені у фаховій літературі й практичні аспекти діяльності державних архівів щодо організації користування архівними документами та використання архівної інформації. Отже, актуальність даного дослідження зумовлена теоретичною і практичною вагомістю проблеми, значущістю історичного досвіду державних архівних установ з питань використання інформаційних ресурсів НАФ та недостатньою розробленістю зазначеної проблеми в сучасному українському архівознавстві.

Розглядувану проблему так чи інакше зачіпали у своїх працях Я.С.Калакура, І.Б.Матяш, К.Є.Новохатський, Л.П.Афанасьева та інші науковці.

Основу джерельної бази проблеми становлять Закон України «Про інформацію» та базовий галузевий Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», які регламентують діяльність архівних та інших державних установ з питань використання інформаційних ресурсів НАФ, а також визначають права та обов'язки фізичних і юридичних осіб – реципієнтів інформації. Джерельне значення цих законів полягає в тому, що вони дозволяють простежити формування державної політики з питань використання інформаційних ресурсів НАФ, визначення курсу на розширення доступу до архівної інформації, захисту прав і свобод громадян.

Мета цієї розвідки – розглянути основні аспекти інформаційних ресурсів НАФ, визначити основні напрями та форми використання архівної інформації в державних архівах за доби незалежності України.

Поняття доступу закріпилося в українському архівознавстві в другій половині 1990-х рр. як калькування терміна зарубіжної архівної науки та практики (від англ. access – доступ) [5, 12]. Серед визначених в українському архівознавстві видів доступу до архівної інформації (правовий, інтелектуальний, фізичний) базовим є правовий аспект, який визначає суб'єкта користування архівною інформацією та умови, за яких даний суб'єкт отримує право на користування нею. Правовий доступ до інформаційних ресурсів НАФ регулюється законодавчими актами, які базуються на положеннях Конституції України, безпосередньо пов'язаних з функціонуванням ретроспективної документної інформації. Право на отримання інформації та захист персональних даних унормовував Закон України "Про інформацію" (1992 р.) [7]. Цей законодавчий акт містив новий погляд на правові засади взаємовідносин у сфері культури. Але діючи на той час нормативні документи лише частково торкалися проблем архівної справи: питання доступу до ретроспективної документної інформації в них належним чином не висвітлювалися.

Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" (1993) запровадив до суспільного обігу поняття НАФ як категорії культури і права та визначив рівні права громадян на доступ до архівної інформації. У другій редакції Закону (2001 р.) [8] поглиблено розуміння доступу до документів НАФ та довідкового апарату до них, декларовано спрощення порядку фізичного доступу до документної інформації, а також закріплено нову норму надання користувачам можливості, крім довідкового апарату, використовувати облікові документи.

Проблема вільного доступу до архівів є пріоритетною на сучасному етапі організації та функціонування архівної справи в більшості країн світу. У другій половині 1990-х рр. до розгляду проблем, пов'язаних з інформацією звернулися Рада Європи та Європейський Союз. У підготовлених Комітетом у справах культури Ради Європи Рекомендаціях з питань доступу до інформації безпосередньо розглядалися можливості розширення доступу до архівної інформації [2, 112; 6, 93].

Зміни, які відбулися в організації архівної справи в Україні після 1991 р., зумовили необхідність наукового осмислення, створення та впровадження науково-методичних розробок, які давали б вичерпні відповіді на можливі питання як з боку архівістів, так і користувачів інформаційними ресурсами НАФ.

Поняття "користування документами архіву" та "використання архівної інформації" уперше унормували "Основні правила роботи державних архівів України" (2004 р.), в яких було визначено порядок доступу до різних категорій документів НАФ, відповідальність за порушення порядку використання архівної інформації та порядок отримання відповідей на запити соціально-правового характеру громадянами України, іноземними громадянами та особами без громадянства, виокремлено нові види запитів: тематичний і персональний (біографічний та генеалогічний) [8, 390].

Напрями використання архівної інформації виокремлюються відповідно до потреб фізичних або юридичних осіб, які репрезентують певну суспільну сферу або реалізують свої конституційні права на отримання інформації.

До основних напрямів використання інформаційних ресурсів НАФ можна віднести такі: 1) у сфері державної політики та управління; 2) у сфері юриспруденції та соціального захисту населення; 3) у сфері економіки; 4) у сфері науки і техніки; 5) у сфері культури; 6) у сфері педагогіки та краєзнавства. Водночас пріоритетним завданням держархівів слід вважати активізацію зусиль з популяризації архівної інформації, піднесення іміджу архівів як установ наукового характеру, укорінення думки про те, що повноцінна організація використання архівної інформації однаково важлива в усіх сферах життєдіяльності суспільства і держави. На підставі критерію цілей архівної евристики виокремлено потреби користувачів: а) наукові потреби, орієнтовані на цілеспрямований пошук інформації з метою створення нових знань; б) управлінські потреби, зумовлені пошуком інформації, необхідної для прийняття рішень у сфері державної влади і управління; в) соціально-правові потреби, пов'язані з пошуком інформації задля задоволення запитів фізичних осіб, що стосуються їхніх конституційних прав; г) генеалогічні потреби, спрямовані на пошук інформації, пов'язаної з історією родів, родин. Задоволення потреб користувачів інформацією НАФ, що є одним із основних завдань архівів, вимагає дослідження “портрету користувача” як підґрунтя прогнозування виникнення нових потреб і пошуків форм організації користування документами архівів. З метою ефективного задоволення попиту на архівну інформацію нагальною потребою є збільшення штатної чисельності працівників спеціальних довідкових підрозділів (довідкового столу та групи довідок) державних архівів, що сприятиме активізації усіх напрямів діяльності архівів [1, 281-282].

Розглянемо форми використання інформаційних ресурсів НАФ. Так, особливість ініціативного використання інформаційних ресурсів НАФ полягає в активній позиції архівіста в процесі комунікації “архівіст – архівний документ – користувач”: ініціативне інформування, виставкова діяльність, публікація архівних документів. Зазначено, що, крім традиційних видів ініціативного інформування, завдяки реалізації Концепції комп'ютеризації архівної справи у 2000-2004 рр., сформувався новий вид ініціативного інформування, який полягає в репрезентації на веб-порталі Державного комітету архівів України повідомлень про склад і зміст документів, що допомагає активізації процесу звернень фізичних та юридичних осіб до архіву з метою задоволення потреб у ретроспективній інформації. Задля вдосконалення цього виду інформування доцільно подавати відомості кількома мовами: українською (обов'язково) та мовами, поширеними у світі (факультативно), що сприятиме активному використанню інформаційних ресурсів НАФ як складової світової архівної спадщини.

Важливе значення для повноцінної репрезентації інформаційних ресурсів НАФ має експозиційна робота. Нова форма виставкової діяльності (виставка “одного документа”) запроваджена 2001 р. у ЦДІАК України. Поступово

розпочинається використання державними архівними установами України можливостей власних веб-сторінок для організації експозиційної діяльності.

Активної ролі архівіста вимагає така форма використання архівної інформації як оприлюднення архівних документів у ЗМІ, зокрема, через пресу, радіо, телебачення. Для преси готуються добірки документів, документальні нариси, короткі інформації, статті, або ж цілі газетні шпальти. Архівні установи організовують також використання документної інформації засобами радіо і телебачення у вигляді тематичних бесід, бесід-інтерв'ю, репортажів, прес-конференцій.

Виокремлено такі основні форми публікацій: а) тематичні публікації (статті, основою яких є архівна інформація, добірки документів, тематичні рубрики); б) наукові та науково-популярні статті; в) рекламно-інформаційні повідомлення (наприклад, буклети про діяльність державних архівних установ); г) консультації.

Традиційною формою використання НАФ є користування документами у читальному залі, яка зближує роботу архіву та бібліотеки [1, 288].

Зазначено, що пік активізації довідкової роботи припадає на початок 1990-х рр., коли було прийнято ряд законодавчих актів про реабілітацію жертв політичних репресій, про визначення громадян, які постраждали від нацистських переслідувань, про виплату матеріальних компенсацій цим категоріям населення, про надання пільг громадянам, які мають урядові та галузеві нагороди та ін. На початку 2000-х рр. тематика запитів соціально-правового характеру дещо змінилась. З прийняттям Закону України “Про пенсії за особливі заслуги перед Україною” збільшилась кількість звернень громадян про документальні підтвердження нагородження орденами, медалями, підтвердження депутатського стажу [3, 561].

Загалом проблема використання інформаційних ресурсів НАФ в українському архівознавстві досліджена недостатньо. Але джерельна база є репрезентативною для вивчення науково-методичних засад, напрямів і форм використання інформаційних ресурсів НАФ.

Правовий доступ до інформаційних ресурсів НАФ, що полягає у забезпеченні конституційних прав громадян України та прав іноземців на отримання первинної і вторинної інформації про склад і зміст НАФ, реалізується в нормативно-правових актах. Архівне законодавство України спрямоване на дотримання демократичного принципу публічності архівів і на задоволення інформаційних потреб держави, суспільства та окремого громадянина і відповідає світовим тенденціям розширення доступу до архівної інформації.

Таким чином, організація використання архівної інформації є інтеграційним фактором усіх інших напрямів роботи архівних установ, вона зближує архіви всіх типів і рівнів, підносить їхню роль в усіх сферах

суспільного життя. У сучасних умовах незмірно зростає суспільна потреба в документній інформації, неухильно збільшується кількість її споживачів, урізноманітнюються форми й засоби поширення архівної інформації, удосконалюються її технічні можливості, що відповідають міжнародному принципу “відкритому суспільству – відкриті архіви”. Це визначило еволюцію тематики: від чітко окреслених за радянського часу тем до раніше заборонених: історія Української революції, голодомори в Україні, колективізація, депортації та еміграційні процеси, персоналії репресованих видатних діячів науки і культури.

Окреслена проблема має перспективи подальшого дослідження, у т.ч. стосовно розвитку виставкової діяльності.

Література

1. Архівознавство: Підручник для студентів іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я.С.Калакури та І.Б.Матяш. – К.: Академія, 2002. – 356 с.
2. Афанасьєва Л.П. Проблема доступа к арх. документам, содержащим персональные данные // Делопроизводство. – 2006. – №4. – С. 106-115.
3. Нариси історії архівної справи в Україні: Навч. посібник / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. – К.: Академія, 2002. – 612 с.
4. Новохатський К. Є. Проблеми впровадження унормованої архівної термінології: «використання» чи «користування» // Архіви України. – 2000. – №4-6. – С. 4-8.
5. Новохатський К.Є., Селіверстова К.Т. та ін. Архівістика: Термінологічний словник. – К., 1998. – 106 с.
6. Попова Е.Н. О некоторых проблемах доступа к информации // Делопроизводство. – 2007. – №1. – С. 90-96.
7. Про інформацію: Закон України // Відомості ВР України. – 1992. – №48. – Ст. 650.
8. Хрестоматія з архівознавства: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / Упоряд.: Г.В.Боряк та ін. – К.: Академія, 2003. – 408 с.

Проанализированы законодательные акты по исследуемой проблеме. Рассмотрены и изучены основные направления использования информационных ресурсов НАФ Украины. Исследованы и классифицированы его формы. Осуществлена классификация потребностей пользователей.

The Legislative acts Acts on a research problem are analyzed. The main directions of the use of information resources of National Archival Fond of Ukraine are examined and studied. It's forms are investigated and classified. The classification of users' necessities is carried out.

**ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ФОРМА ІДЕОЛОГІЧНОГО
ВПЛИВУ ТОТАЛІТАРНОЇ ПАРТІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ БОЛГАРСЬКОЇ ШКОЛИ)**

В статті проаналізовано документи правлячої партії та комсомолу Болгарії з питань керівництва шкільними справами, охарактеризовані основні форми роботи молодіжних організацій з метою виявлення ідеологічної за ангажованості шкільної сфери в тоталітарній державі.

Перемога демократичних сил у світовому розвитку на межі століть не тільки не знизила, а навпаки підвищила необхідність ґрунтовного аналізу попереднього історичного процесу, і зокрема тоталітаризму як політичного феномену ХХ століття. Однією з найважливіших ознак тоталітаризму є наявність обов'язкової для всіх партійно–державної ідеології, яку активно розповсюджують монополізовані засоби масової інформації, підпорядковані правлячій партії громадські організації тощо. Організація ідеологічної роботи серед молоді, як майбутнього суспільства, завжди посідала вагоме місце в діяльності правлячої партії, яка й була носієм тоталітарної ідеології.

Розгляд діяльності молодіжних організацій типу комсомолу, піонерії за часів соціалізму був, можна сказати, престижною темою, а тому отримав значне місце в радянській історіографії [1]. Загальною рисою цих робіт був показ керівної ролі комуністичної партії і презентація молодіжних організацій як бойового резерву цієї партії. В постсоціалістичний період ситуація змінилася майже кардинально: і в українській, і в болгарській історіографії відсутні комплексні роботи, присвячені діяльності молодіжних організацій в попередній період. Окремі положення містяться в узагальнюючих роботах з історії Болгарії або з історії болгарської освіти минулого століття [2].

Завданнями даної роботи автор визначив: по – перше, аналіз партійних документів стосовно молодіжних організацій та документів молодіжних організацій щодо роботи в школі; по – друге, характеристика практичних кроків комсомольської й піонерської організації як в навчальному процесі, так і поза навчальним часом; по – третє, з'ясування місця й ролі молодіжних шкільних організацій в розповсюдженні правлячої ідеології.

Всі роки соціалістичного розвитку Болгарії беззмінним й вірним провідником ідеологічного впливу в школі були громадські організації, які створювалися й функціонували під безпосереднім керівництвом з боку БКП, – Дімітровська комуністична спілка молоді (в болгарському варіанті скорочено - ДКМС), що об'єднувала школярів старшого віку, та Дімітрівська піонерська організація (ДПО) «Семпемврийче» (назва пов'язана з вересневими подіями 1944 р., а болгарською мовою вересень - септември), що об'єднувала школярів середнього віку.

Історія ДКМС бере свій початок від подій 17 серпня 1912 року, коли 14 молодих людей в місті Русе провели установчу конференцію Спілки робітничої соціал – демократичної молоді Болгарії і обрали керівником Ламбі Кандева. Від імені ЦК БРСДП (тісних соціалістів) конференцію привітав Георгій Дімітров,

який вже тоді поставив за мету перетворення Спілки на міцну, бойову організацію, серед завдань якої й організація соціалістичного виховання пролетарської молоді [3].

3 червня 1919 р. Спілка видає друкований орган газету «Молодість», встановлює контакти з іншими молодіжними організаціями країни – Демократичною спілкою землеробської молоді, Спілкою соціалістичної молоді, культурно – просвітницькими осередками, товариством тверезості, товариством боротьби з палінням та ін. В період Другої світової війни Спілка підтримує ідею створення Вітчизняного фронту й активно працює в ньому, а після його перемоги у вересні 1944 р. ініціює проведення Національного з'їзду демократичної молоді, на якому приймається рішення про створення нової організаційної форми молодіжної єдності – комітетів демократичної молоді (КДМ). Наступні роки були насиченими й складними, оскільки країна знаходилася в стадії історичного вибору, і КДМ приймали участь в підготовці й проведенні виборів до Великих Народних Зборів у вересні 1946 р., організували бригадирський рух (рух об'єднання молоді у виробничі бригади) та ін. Набутий досвід привів до організаційного оформлення в Спілку народної молоді у грудні 1947 р., що фактично означало уніфікацію молодіжного руху на марксистсько – ленінському ґрунті. Після смерті Г.Дімітрова Спілка прийняла його ім'я і стала називатися Дімітровська спілка народної молоді (ДСНМ), а чисельність в лютому 1951 р. становила 750 тисяч осіб. В 1958 р. на VII з'їзді БКП її лідер Тодор Живков запропонував перейменувати Дімітровську спілку народної молоді в Дімітровську комуністичну спілку молоді, що, на його думку, найбільш повно відповідатиме її характеру, цілям й завданням як помічника партії в комуністичному вихованні молоді та новому етапу суспільного розвитку країни. З цією назвою - ДКМС та цим положенням в політичній системі спілка проіснувала весь соціалістичний період розвитку Болгарії [4].

Молодіжна організація з самого початку працювала під безпосереднім керівництвом болгарських комуністів, про що наочно свідчать документи. Так, 4 листопада 1948 р., тобто за місяць до епохального V з'їзду, політбюро ЦК БКП приймає спеціальне рішення про Спілку народної молоді, в якій характеризує її як всенародну молодіжну організацію на засадах марксизму – ленінізму, схвалює організований нею бригадирський рух. Найбільш важливою, з нашого погляду, частиною рішення є пункти, адресовані місцевим партійним комітетам, які зобов'язуються надавати молоді активну й щоденну допомогу і, щонайголовніше, щомісяця заслуховувати доповідь про стан роботи серед молоді. Особливо значну роль повинні відігравати молоді комуністи, що працюють в молодіжних організаціях, адже саме через них рекомендується здійснювати партійний вплив і ними поповнювати партійні ряди. У двох пунктах з восьми викладаються завдання контролю за діяльністю молодих комуністів та молодіжних організацій [5]. Подібні настанови викладаються й кілька місяців потому у лютому 1949 р. на пленумі ЦК БКП, який приймає «Інструкцію з роботи комуністів в громадських організаціях». Чітко й однозначно в ній вказується на необхідність для комуністів, що працюють в

центральному керівництві масових громадських організацій, керуватися в своїй роботі директивами ЦК БКП [6].

В лютому 1950 р. рішення Політбюро ЦК БКП присвячується проблемі посилення партійного керівництва конкретно одній із громадських організацій – ДСНМ, перед якою висувається завдання узгоджувати свої рішення з ЦК БКП, а на місцевому рівні посилювати контакти партійних та молодіжних організацій [7].

Радянське гасло про кадри, які вирішують все, знайшло відображення у наступному рішенні Політбюро ЦК БКП в жовтні 1951 р. «Про посилення комуністичного ядра в ДСНМ». Головне положення документу полягає у визначенні необхідності забезпечення постійного і конкретного партійного керівництва комітетами та осередками ДСНМ через кадри, а тому секретарям партійних комітетів необхідно бути присутніми на засіданнях та нарадах відповідних молодіжних комітетів, спільно обговорювати основні питання [8]. Аналогічні положення знаходяться також в рішенні Політбюро ЦК БКП від 21 серпня 1952 р. «Про підбор, навчання і розподіл молодіжних кадрів» [9]. Отже на початковому етапі соціалістичного будівництва БКП прагне заручитися підтримкою масової молодіжної організації і фактично щорічно приймає відповідне рішення з питань керівництва нею.

Молодіжний рух охоплював різні верстви молоді і різні галузі молодіжного життя, в тому числі й шкільну молодь, в керівництві якою прагнув до об'єднання зусиль з державними установами. Вже в травні 1948 р. Міністерство народної освіти і Спілка народної молоді прийняли спільне звернення до шкільної молоді, в якому визначили основні цілі та напрямки освіти й виховання, а також основні цінності, що мали б стати орієнтиром освітянського простору – високе почуття обов'язку перед народом і народною державою, ініціативність, твердість, працелюбство в ім'я народного щастя, безмежна любов та відданість народній республіці, повага й пошана до героїв боротьби за свободу та щастя народу, до батьків та вчителів, моральна чистота та високі й шляхетні стосунки хлопців з дівчатами. Автори закликають до перетворення школи в осередок підтримки нової влади та противаги буржуазній моралі занепаду, яка перш за все пов'язується з використанням спиртних напоїв, палінням, відвідуванням кав'ярень та ресторанів, влаштуванням вечірок. Всі ці негативні явища, на думку керівників міністерства і комсомолу, тільки спустошують учнівську молодь. Серед засобів боротьби з проявами реакційної буржуазної моралі значне місце приділили стіннівкам. На підсумок, головна мета визначена як необхідність виховання впевненості у кожного учня в перевагах соціалізму, до чого слід прийти через роз'яснювальну роботу та підвищену пильність [10].

Надалі основні завдання молодіжної організації в школі визначалися за зразком з БКП на з'їздах ДСНМ, пленумах її центрального комітету. Хронологічно першим з таких документів стала резолюція другого з'їзду ДСНМ (21 – 24 лютого 1951 р.) про роботу спілки в школі, в якій в традиційному для подібних документів стилі спочатку в констатуючій частині характеризують сучасний стан питання, а потім в другій частині визначають

основні завдання [11]. Починається документ з характеристики місця школи в суспільстві і першою фразою стало чітке й однозначне визначення її як могутнього знаряддя комуністичного виховання народу в руках комуністичної партії та народно демократичної держави. Далі висловлюється подяка «улюбленій» комуністичній партії за батьківську турботу й всебічну допомогу, яку вона проявляє до розвитку і розквіту народної школи. Окреме привітання висловлюється на адресу вчителів за їх постійну й високопатріотичну роботу з виховання молодого покоління. ДСНМ визначена як надійний помічник школи у навчанні й вихованні шкільної молоді, в організації позакласної діяльності учнів, підготовці нових, висококваліфікованих кадрів будівників соціалізму.

Визначаються в документі й певні недоліки, що мають місце в її діяльності: недостатня робота з мобілізації сил учнів в боротьбі за міцні знання; політична освіта не орієнтована на наступальність; незадовільна ситуація з військовим вихованням; багато проблем в організаційному аспекті та ін. Шляхи їх подолання детально викладаються в другій частині, що складається з трьох розділів (20 пунктів), які умовно можна означити як завдання щодо поліпшення роботи самої ДСНМ (пункти 1 - 9), завдання щодо поліпшення роботи організації «Септемврийче» (пункти 10 - 15), завдання щодо організації роботи з вчителями – членами ДСНМ (пункти 16 – 20), тобто кількісно переважають положення першого розділу.

Найголовнішим завданням ДСНМ визначається надання всебічної допомоги партії та школі у вихованні «нового, висококультурного, дружелюбного, бадьорого покоління, що не боїться труднощів, здатне подолати різні перешкоди в боротьбі за побудову соціалізму й комунізму; виховане в душі безмежної любові та відданості до нашої соціалістичної батьківщини, до героїчної БКП, до безсмертної справи товариша Г.Дімітрова, до Радянського Союзу, ВКП(б), ненависті до внутрішніх та зовнішніх ворогів батьківщини, готове всіма силами захищати її від будь – яких зазіхань» [12]. Рівень охоплення цим завданням повинен бути найбільший – всі школярі задіяні в усіх формах класної та позакласної роботи. Перш за все звертається увага на значення уроку як основи навчально – виховного процесу і ДСНМ допомагає вчителям мобілізувати увагу й сили учнів на його зразкове проведення, свідоме ставлення кожного учня до своїх навчальних обов'язків. Учні орієнтуються на точне й своєчасне виконання вчительських доручень, неприпустимість критики вчителів, що одночасно буде зміцнювати авторитет вчителя.

У виховній роботі основні зусилля зосереджуються на політичній освіті, і особливо на організації лекційної пропаганди згідно віку та інтересів школярів. Постійно підкреслюється направленість на критику буржуазної ідеології та моралі, підвищення пильності, вміння швидко реагувати на прояви гнилої західної культури та бажання викривати ворожі наміри. Умови «холодної війни» ставили й завдання не просто патріотичного виховання, а конкретної підготовки до військової справи – покращення фізичної форми, набуття навичок поведінки із зброєю тощо.

Другий розділ резолюції, присвячений визначенню завдань дитячої організації, і його положення фактично повторюють завдання молодіжної

організації тільки відповідно до вікових особливостей, наприклад «вся діяльність Дімітровської піонерської організації повинна бути націлена на виховання дітей в дусі соціалістичного патріотизму, на беззавітну відданість нашій батьківщині та Комуністичній партії, СРСР та ВКП (б)» [13]. Декілька нових положень стосувалися поліпшення організаційної роботи на рівні піонерської ланки, загону, дружини, активізації значення піонерських зборів і значного просування вперед в плані підготовки піонерських керівників.

Матеріали останнього розділу спрямовують зусилля молодіжних організацій на посилення роботи з молодими вчителями – членами ДСНМ в аспекті їх професійної підготовки, ідейного рівня, організаційного визначення.

Аналіз даного документу дає можливість висловити кілька підсумкових оцінок: по – перше, в зовнішньому оформленні він точно відповідає аналогічним документам БКП; по – друге, основне змістовне навантаження пов'язане із завданнями ідеологічного напрямку; по – третє, визначення завдань виходить із вікових особливостей школярів, з урахуванням внутрішньополітичної ситуації та особливостей міжнародних відносин, і це, на наш погляд, свідчить про актуалізацію освітянських проблем, що виступає одним із основоположних дидактичних завдань освіти будь – якого суспільства.

У відповідності до вимог офіційного діловодства здійснювався контроль виконання прийнятих рішень і в лютому 1954 р. XII пленум центрального комітету ДСНМ розглянув питання про роботу Пловдивської окружної організації в школі в руслі вказаного рішення II з'їзду ДСНМ [14]. Вибір Пловдивської організації пояснюється положенням цього округу в країні, як одного з найважливіших, своєрідною Болгарією в мініатюрі. В рішенні пленуму містяться вже відомі положення про посилення відповідальності комсомольців за навчання, поліпшенні патріотичного виховання, враховуючи можливості краєзнавчої роботи в окрузі, наступальності ідеологічного виховання. Разом з тим з'являються нові положення: поєднання зусиль вчителів, батьків, громадськості в шкільній справі, що відповідає національним традиціям болгарської школи, підвищення організаторської ролі комітетів ДСНМ, яким рекомендовано проводити диференційну роботу в кожній школі в залежності від її особливостей – історичних, наприклад в одній із шкіл м. Пловдив вчився Д.Благоев, географічних, наприклад вперше підкреслено необхідність особливої уваги до сільської школи. Також вперше означені завдання з організації роботи ДСНМ в педагогічних училищах та інститутах.

Наступним доволі значним кроком став пленум ЦК ДКМС 23 квітня 1959 р., який зробив і свій внесок в справу поєднання навчання з продуктивною працею (нагадаємо, що саме в цей період в країні обговорювали рішення січневого розширеного пленуму ЦК БКП «Основні положення перебудови освітньої системи, тісного зв'язку навчання та виховання молоді з продуктивною працею»). Комсомольський пленум прийняв рішення, яке навіть за назвою повністю повторює відповідний партійний документ – «Основні положення перебудови освітньої системи, тісного зв'язку навчання та виховання молоді з продуктивною працею та завдання ДКМС». В ньому схвалюють проект ЦК БКП, закликають молодь до активного вивчення

проекту, його підтримки та роз'яснення серед населення. Вказаний документ являє собою яскраве свідчення взаємовідносин між складовими політичної системи тодішнього болгарського суспільства і тоталітарного режиму взагалі – наявність партійного керівництва і підпорядкованість громадських організацій партійним рішенням та настановам [15].

Як відомо, невдовзі у липні того ж року був прийнятий і Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в НРБ», який на тривалий час визначив напрямки розвитку шкільної справи. П'ятий пленум ЦК ДКМС в листопаді 1964 р. знову звертається до цього питання з завданням перевірити хід виконання партійних рішень і вказаного закону. В його рішенні «Про рішуче й всебічне покращення роботи комсомолу серед учнівської молоді» підтверджується вірність партійному курсу на поєднання навчання з працею [16]. Необхідність прийняття документу пов'язана з гальмуючими явищами в освіті, наявність яких вимушені визнавати автори документу, хоча й підкреслюючи їх незначний масштаб: невелика частка учнівської молоді проявляє в своїй поведінці недоліки навчання й виховання – негативне ставлення до праці й прагнення уникнути її, низький рівень знань, аполітичність, бажання особистого благополуччя за рахунок суспільного, моральну розпусту, захоплення буржуазною культурою, протиправні дії особливо після вживання алкоголю та паління тютюну тощо. Покращення ситуації комсомольське керівництво вбачало в трьох основних напрямках: оволодіння всіма школярами основами науки й техніки з метою підготовки їх до активної участі в боротьбі за технічний прогрес, виховання ідейно переконаних борців за справу комунізму; організаційно – політичне зміцнення комсомольських організацій як запорука успішного виконання партійних завдань. На відміну від попередніх в цьому документі набагато більше загальних фраз типу – «покращити, посилити, поліпшити» тощо, але при цьому автори документу відзначають повчальний характер ідеологічної роботи як недолік в роботі і закликають до активного залучення молоді в громадсько – політичне життя. Звернення до місцевих організацій подано не в рекомендаційному варіанті, а у формі зобов'язання (чотири з п'яти пунктів другого розділу містять зобов'язальні вимоги до різних структурних підрозділів), однозначно визначено безпосереднє керівництво виховною роботою з боку комсомолу. Цей документ можна оцінювати як документальне закріплення за комсомолом ролі вірного помічника й послідовника партійного курсу.

Активну участь приймали комсомольські організації і в підготовці та проведенні наступної освітянської реформи і п'ятий пленум ЦК ДКМС 5 грудня 1973 р. закріпив цю участь спеціальним рішенням «Роль і завдання ДКМС в проведенні реформи народної освіти» [17]. Другий розділ присвячено характеристиці завдань комсомолу в перебудові болгарської школи, котру треба перетворити в могутній соціальний інститут, який через свої ідеологічні, науково – технічні, економічні та освітні функції формує характер й риси нової людини, будівника і громадянина розвиненого соціалістичного суспільства [18]. В цьому визначенні звертає на себе увагу послідовність викладення

функцій школи: на першому місці – ідеологічна, а освітянська, яка історично й змістовно є головною для школи, знаходиться на останньому. Подібне положення є ще одним свідченням зміни орієнтирів для шкільної освіти з традиційно притаманних для неї навчально – пізнавальних на ідеологічні. Конкретні завдання комсомолу сформульовані так: а) посилення участі в підвищенні ефективності навчально – виховного процесу; б) всебічне піклування про збагачення змісту і вдосконалення організації та керівництва комсомольською діяльністю в позаурочний час; в) активізація участі комсомолу у спільній діяльності школи з підприємствами, агропромисловим комплексом тощо. З'ясуванню форм та напрямків здійснення останнього завдання приділено найбільше уваги і це виглядає цілком логічно, адже сутність реформи полягає саме в створенні нової форми взаємозв'язку школи й промислових та сільськогосподарських структур.

Практика прийняття спільних рішень освітян і комсомолу, започаткована в 1948 р., продовжувалася і в наступні роки, особливо в період проведення освітянських змін. Так, в листопаді 1975 р. колегія міністерства народної освіти та бюро ЦК ДКМС розглянули питання про участь комсомолу в управлінні школою, зосередивши увагу на вже традиційних питаннях, наприклад, участь комсомолу в формуванні свідомого, активного ставлення до навчального процесу, а також визначивши нові аспекти участі комсомолу в управлінні шкільним життям через роботу його представників в педагогічних радах, комісіях тощо [19].

Іншою важливою організацією школярів була піонерська, що об'єднувала дітей віком від 9 до 14 років, з метою об'єднання молодших школярів створена організація «Чавдар» на зразок радянських жовтенят. Безпосереднім їх керівником був ДКМС, який, як щойно з'ясували, працював за партійними настановами й вказівками. Піонерська організація офіційно була означена як масова, високопатріотична, політична (підкреслено нами – Г.Д.) організація дітей і юнацтва. Це визначення викладено в Інструкції щодо устрою та роботи Дімітрівської піонерської організації «Септемврийче» (1955 р.), схваленої ЦК ДКНМ. В ній також відзначалось, що піонерська організація працює під керівництвом Болгарської комуністичної партії, виховує піонерів в дусі безмежної вірності та відданості соціалістичній батьківщині і комуністичній партії, Радянському Союзу, в дусі пролетарського інтернаціоналізму та високої революційної пильності. В піонерській організації зростають бадьорі і життєрадісні, безстрашні і тверді, чесні і справедливі, сильні і розумні завтрашні громадяни, достойні будівники й захисники своєї соціалістичної батьківщини, бійці за справу комуністичної партії, за перемогу комунізму [20]. Документ дуже красномовний, адже всупереч всім положенням політології і навіть здорового глузду дитяча організація проголошена політичною. Більших аргументів на користь положення про перетворення школи в ідеологічний інститут тоталітарної держави годі й шукати. В той же час в документі знаходяться внутрішні суперечності. На тій же сторінці зазначеної інструкції повідомляється, що діяльність піонерської організації побудована на принципі дитячої ініціативи й самодіяльності. Яка може бути самодіяльність у політичній

організації, що діє під керівництвом комуністичної партії? Піонери і за організаційною структурою повторюють своїх старших наставників – піонерські дружини околії, міста, району (адміністративні одиниці) створюють околійські, міські, районні піонерські організації, які об'єднуються в окружні. Всі вони разом і складають Дімітрівську піонерську організацію, практичною діяльністю якої за дорученням ЦК БКП керує ЦК ДСНМ. Останній роботу з піонерами проводить в тісному зв'язку з органами міністерства народної освіти, тобто мова йдеться про зрощення, об'єднання політичних організацій і державних структур, що, на думку політологів, є також характерною рисою тоталітарної держави [21].

Цією інструкцією, до речі узгодженою і з Міністерством народної освіти, передбачено й покарання піонерів за невиконання зобов'язань – зауваження і засудження на раді загону або дружини, засудження перед строем ланки або загону, засудження перед строем дружини [22]. Покарання носять характер приниження, що педагогічно не може бути вірним під час формування дитячої психіки.

Покращенню стану піонерської роботи повинні були слугувати й будинки та палаци піонерів, які активно створювались в 50 – ті роки. Структура цих закладів охоплювала основні напрямки позашкільної роботи – відділ роботи з дитячим активом, фізкультурний відділ, відділ науки й техніки, відділ художнього виховання, відділ молодих природознавців, відділ культурно – масової роботи. Фінансування здійснювалося за рахунок місцевих органів влади, а відділи народної освіти зобов'язувались надати приміщення. З останнім було найскладніше і міністерство у червні 1950 р. направило спеціальні листи до керівників міст Слівен, Пловдив, Казанлик, Ямбол, Бургас, Габрово, Русе, Коларовград, Сталін, Провадія, тобто практично до більшості окружних міст, з проханням покращити стан помешкань піонерських будинків [23].

Високий рівень політизації шкільних молодіжних організацій виразно представлено в системі ритуалів, символів, церемоній тощо, яка була затверджена шостим пленумом ЦК ДКМС 29 травня 1969 р. Згідно цього документу і ДКМС, і ДПО мали свої прапори, значки, клятву, яку виголошували при вступі до цих організацій, уніформу, гімни, нагороди, відзнаки тощо; визначали основні церемонії – комсомольський парад, урочиста комсомольська перевірка, почесний комсомольський караул для ДКМС та піонерська перевірка, почесний піонерський караул, піонерські вітання та гасла («За справу соціалізму, за щастя нашої батьківщини - будь готовий!» і відповідь «Завжди готовий!») для ДПО. З детальною точністю розписані комсомольські та піонерські свята, які включали як звичайні традиційні – день молоді, проводи до лав армії, вручення атестатів про отримання середньої або вищої освіти, випускний бал, посвята в студенти, день студента, міжнародний день захисту дітей, так і свята суто соціалістичної епохи – вступ до робітничого класу, бригадирські свята, день болгарського піонера. Спеціально передбачалася участь комсомольських організацій у нових громадянських ритуалах – укладення шлюбу та наречення імені новонародженої дитини, що

повинні були замінити церковне вінчання та хрещення [24]. Документ містить і описання проведення свят, в якому навіть традиційним святам надають ідеологічного навантаження, наприклад, 8 грудня – національне студентське свято, яке проходить під гаслом «Завжди вірні партії». В цей день, згідно положень документу, студентська молодь демонструє повагу до загиблих за свободу й прогрес студентів та викладачів, дякує Болгарській комуністичній партії і народу за постійну турботу, висловлює готовність бути активними будівниками соціалізму і комунізму [25].

Отже, політизація школи відбувалася і по горизонталі (охоплено було як всі етапи навчального процесу, так і всієї позакласної діяльності учнів), і по вертикалі (школа, родина, бібліотека, навколишнє середовище – все було в сфері ідеологічної роботи тоталітарної держави). На практиці всіх дітей охоплено роботою або в ДПО, або в ДКМС, а через них БКП планувала, організовувала й керувала майже повністю життям учнів. Культурні заходи, відпочинок, розваги – все визначалося й контролювалося БКП й було фактично обов'язковим. Ця діяльність здійснювалася в будинках піонерів, клубах, спортивних об'єднаннях через організацію екскурсій, змагань, виставок, і здійснювалася за директивами ЦК БКП, часто спільно з МНП, й безпосередньо виконувалася через казенні учнівські організації. Всі ці заходи були націлені на виконання стратегічного завдання БКП – насадження в свідомість болгарських школярів позитиву відносно соціалістичного ладу та ненависті до країн з іншим суспільним ладом, сприйняття світу однобічно тільки через призму комуністичної ідеології.

Література

1. Грачев Г.Н. Ленинские принципы пролетарского интернационализма – основа отношений ВЛКСМ и ДКСМ в ходе построения развитого социализма в Болгарии (1961 – 1967 гг.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.ист.наук: спец.07.00.01 «История КПСС» / Г.Н.Грачев - Воронеж, 1973. – 26 с.; Горанов Г., Огнянов Л. Искры Димитровские (из истории создания и деятельности Димитровского Коммунистического Союза Молодежи) / Горан Горянов, Любомир Огнянов. – М.: «Молодая гвардия», 1972. – 64 с.; Дизанова М.И. Развитие общественной активности молодежи Народной Республики Болгарии в период строительства развитого социалистического общества: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук: спец.07.00.01 «История КПСС» / М.И.Дизанова. – К., 1975. – 25 с.; Дизанова М.И. Дружба радянської і болгарської молоді – соціалістичний інтернаціоналізм в дії. – К: Знання, 1984. – 16 с.; Интернациональное сотрудничество КПСС и БКП: История и современность / К.Байчинский, В.Бондарь, Т.Конева и др.; Под общ. ред. А.Г.Егорова, Д.Елазара. – М: Политиздат, 1985. – 416 с. та ін.

2. Калинова Е., Баева И. Българските преходи 1939 – 2005. – София: университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2006. – 540 с.; Маринова – Христиди Р. Българското образование между съветизацията и традицията 1948 – 1959 / Румяна Маринова – Христиди. – София: университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2006. – 298 с.; Цонева П. Управлението на училище то в България от началото на XIX век до 1989 година / Пенка Цонева. – София: университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2007. – 216 с.; Чичовска В. Политиката срещу просветната традиция / Весела Чичовска. – София: университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1995. – 458 с. Чорній В. Історія Болгарії / Володимир Чорній. – Львів: ПАІС, 2007. – 404 с. та ін.

3. Димитров Г. Към участниците в учредителната конференция на съюза на работническата социалдемократическа младеж в България. - Съчинения. – Т.3. – София: издателство на БКП, 1982. – С.473.
4. Горанов Г., Огнянов Л. Вказ. праця. – С. 10 – 30.
5. БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК. - София, 1955 - Т. IV. 1944 – 1955. - С.110 – 111.
6. Там само. – С. 176 – 177.
7. Там само. – С.251 – 254.
8. Там само. – С.342 – 343.
9. Там само. – С.378 – 383.
10. Централен държавен архив на Република България (далі ЦДА на РБ). – Ф.142, оп.5, од.зб.225, арк.21.
11. Резолюция на втория конгрес на ДСНМ за работата на съюза в училищата. – ДКСМ в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите. – София, 1964 – Т.2. - С.120 – 130.
12. Там само. – С.122.
13. Там само. – С.127.
14. За работата на Пловдивската окръжна организация на ДСНМ по изпълнение решенията на втория конгрес на ДСНМ за работата на съюза с средните училища. Решение на Пленума. 18.11.1954 – ДКСМ в резолюции... Т.2. - С. 246 – 251.
15. Основни положения на преустройството на образователната система, за по – тясно свързване на обучението и възпитанието на младежта с производителния труд и задачите на ДКСМ. Решение на Пленума. 23.04.1959. – ДКСМ в резолюции... Т.3. - С. 76 -79.
16. За решително и всестранно подобряване работата на комсомола сред учащата се младеж. Решения на пленума на ЦК на ДКСМ. 26.11.1964 – ДКСМ в резолюции... Т.3. – С.294 – 308.
17. Ролята и задачите на Димитровския комунистически младежки съюз в провеждане реформата на народното образование. Решения на пленума 5.12.1973. – ДКСМ в резолюции... Т.4. – С.332 – 342.
18. Там само. – С. 335.
19. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.23, од.зб.29, арк. 6 – 16.
20. Сборник закони, укази, постановления на Министерския Съвет, правилници, наредби, инструкции, заповеди и друге по народната просвета. – София, 1956. – С.574.
21. Там само. – С.578.
22. Там само.
23. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.7, од.зб.258, арк.1 – 12.
24. Система на символите, ритуалите и традициите на Димитровския комунистически младежки съюз и Димитровската пионерска организация «Септемврийче». 29.10.1969. - ДКСМ в резолюции... Т.4. – С. 106 – 109.
25. Там само. – С. 127.

В статъе проанализированы документи правящей партии и комсомола Болгарии по вопросам руководства школьными делами, охарактеризованы основные формы работы молодежных организаций с целью определения идеологического подчинения школьной сферы в тоталитарном государстве.

In the article the documents of governing party and Bulgarian komsomol in the problems of the direction of schools are analyzed, the main forms of youth organizations work with an aim to determine ideological jurisdiction of schools in totalitarian state is characterized.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ВИСТАВКОВОГО КОМІТЕТУ ПРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ
НАУКОВОМУ КОМІТЕТУ УКРАЇНИ З ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ
ВСЕРОСІЙСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ВИСТАВКИ У 1923 РОЦІ**

В статті проаналізована діяльність Виставкового комітету при СГНКУ з вирішення організаційних та підготовчих питань стосовно участі Комітету у Всеросійській сільськогосподарській виставці у 1923 році. Висвітлено реальний внесок СГНКУ у її проведення.

Створений наприкінці 1918 року Сільськогосподарський вчений, згодом науковий, комітет України (СГНКУ) вже на 1923 рік досягнув піку своєї наукової діяльності на ниві агрономії. За структурою, спектром досліджуваних проблем, їх реалізацією в республіці та репрезентацією за кордоном за багатьма ознаками відповідає суті академічної науково-координуючої установи сучасного типу. Саме в цей час у Москві проходила Всеросійська сільськогосподарська виставка загальносоюзного значення, в якій із великими творчими здобутками та значною кількістю реально досягнутих результатів з багатьох напрямів наукового забезпечення сільського господарства повинен був брати участь і СГНКУ.

У даній статті автор прагне показати діяльність заснованого при СГНКУ Виставкового комітету з питань організації та підготовки всіх структурних підрозділів цієї наукової установи до участі у Всеросійській сільськогосподарській виставці, а також висвітлити його реальний внесок в її проведення.

Що стосується історіографії проблеми, то стосовно діяльності та наукових здобутків СГНКУ для розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки у 20-х роках ХХ ст. присвячена низка наукових праць сучасних вітчизняних істориків науки [1], в тому числі й авторські [2].

Виставковий комітет (Виставком) було засновано 16 грудня 1922 року на засіданні Сільськогосподарського наукового комітету України з метою підготовки всіх його секцій та філій до Всеросійської сільськогосподарської виставки. Його створення відбулося на підставі пропозиції Головного комітету цієї виставки та за згодою СГНКУ щодо прийняття в ній участі 15 серпня 1923 року. На засіданні по закінченню перегляду відповідних документів, а саме: постанов Президії ВУЦВК від 9 березня та 19 листопада 1922 року, положень НКЗ про виставку та виставками, програми і таке інше, а також ознайомившись з доповідями професорів С.Ф. Веселовського та О.А. Янати було обрано остаточний склад: 1. по одному представнику від кожної секції СГВКУ; 2. по одному представнику від спеціальних комітетів і комісій, що працюють при СГВКУ; 3. по одному представнику від таких установ, як Всеукраїнська академія наук, Український геологічний комітет, «Сільський Господар», Укркустарспілка. До Президії Комітету, яку обрали для постійної роботи в справах виставки, входили: Голова професор С.Ф. Веселовський, його

заступники – професор О.А. Яната та А.З. Носова, секретар Ф.О. Юрков, заступник секретаря Я.Х. Лепченко.

На цьому ж засіданні обрали остаточний склад Виставкому. До складу увійшли представники усіх секцій СГНКУ у кількості 18 осіб: від Президії – голова Комітету професор С.Ф. Веселовський, вчений секретар Комітету – професор О.А. Яната, від економічної – заступник голови секції доцент О. Попів, від метеорологічної (Укрмету) – доцент М. Данилевський, від хімічної – доцент О. Душечкін, від секції ґрунтознавства – доцент Г. Махів, від ботанічної – заступник голови секції Я. Лепченко, від зоологічної – професор І. Щоголів, від секції сільськогосподарського народного побуту – А. Носів, від технічної – професор О. Обремський, від зоотехнічної – Х. Юрків, від ветеринарної – А. Скороходько, від секції кормової площі – О. Чорний, від секції рільництва – О. Філіповський, від секції садівництва та городництва – В. Симиренко, від лісової – професор С. Вотчал, від меліораційної секції – професор Є. Опоків, від секції охорони природи – М. Шарлемань. Радою СГНКУ до завдань Виставкому було покладено координувати підготовчу працю самого Комітету до Виставки та працю інших центральних наукових і господарських установ м. Києва. В зв'язку з цим до складу Виставкому було запрошено та введено представників від Всеукраїнської академії наук (академік Б. Срезневський), від Українського геологічного комітету УРНГ (В. Різниченко), від «Сільського Господаря» (Г. Клунний), від Українкустарспілки (Мужалівський). Окрім цих чотирьох членів із зазначених установ в окремих випадках брали участь професор В. Лучицький та геолог Буренін – від Українського геологічного комітету, П. Сабалдирь та Ф. Галайба – від «Сільського Господаря». Також до складу увійшли представники спеціальних комітетів та комісій при СГНКУ: від Бібліографічного бюро – голова К. Дубняк, від Комітету сільськогосподарського контролю – Л. Носова, від Подільської філії СГНКУ – голова С. Городецький. Пізніше склад Виставкому дещо змінювався, оскільки одні члени комітету від'їжджали у справах, а інші їх заступали.

Президія – постійний виконавчий орган Пленума Виставкому, нараховувала 5 членів: голову – професора С. Веселовського, двох заступників – професора О. Янату та А. Носова, секретаря – Х. Юркова, заступника секретаря – Я. Лепченка. Згодом склад Президії змінився. Головою переобрали професора О. Янату, а заступниками – М. Шарлеманя та С. Москвичова.

Виставком налагодив постійний зв'язок з Всеукраїнською академією наук, Українським геологічним комітетом, «Сільським Господарем», Укркустарспілкою, а також з іншими центральними і місцевими установами, що приймають участь у підготовці до проведення виставки. Тісний зв'язок через постійних представників підтримувався з київськими установами та губвиставкомом.

Як тимчасові виконавчі органи Виставкому, поряд з Президією, працювало кілька комісій: 1. в справі виявлення природи України на Виставці на чолі з академіком П. Тутковським, 2. в справі українського павільйону на Виставці

під головуванням професора О. Янати, З. в справі української садиби і хати на Виставці під керівництвом А. Носова.

У перші місяці свого існування Рада Комітету ухвалила схему участі СГВКУ у проведенні Виставки. На її території, згідно схеми, потрібно було влаштувати мапу України з розподілом на природні, побутові, економічні та сільськогосподарські райони. Кожен район мав представляти природу і все господарство України: селянську садибу з типовими для неї сільськогосподарськими культурами (город, сад, квітник і т. ін.), з двором, хатою та господарськими будівлями, колодязем, током, пасікою (при умові бджільного району). У дворі мала бути живність (худоба, птиця, птахи, реманент і т. ін.). Біля садиби розповсюджені луки, левади, ставки, поле з типовою сівозміною, а де треба й ліси. Рада запропонувала секціям якнайшвидше оговорити та з'ясувати характер і кількість експонатів, які потім слід надіслати до Президії. Вона, в свою чергу, ці матеріали повинна була розглянути, згрупувати та скласти картину участі СГВКУ відповідно до відпрацьованого і затвердженого Радою загального плану.

Виставком здійснив організаційні та кошторисні роботи: виявлення участі кожної секції у виконанні накресленої схеми, одержання від переважної кількості секцій планів їхньої участі у Виставці, списків експонатів. Деякі плани участі секцій у Виставці готувалися за безпосередньої допомоги Президії. Також Комітетом було складено першочерговий кошторис на підготовчі роботи і матеріали, загальна сума якого сягала 500 000 золотих карбованців.

Після складання плану та підведення підрахунку коштів, Виставком залишився в очікування фінансової допомоги для подальшої роботи. Однак після проведення Наради при Українському виставковому комітеті 26 лютого 1923 року в Харкові відбулися деякі зміни у схемі та кошторисі. Науковому комітету не залишалося нічого, як прийняти запропоновані Центральним Комітетом зміни, адже вони суттєво не порушували підготовчі роботи. З того часу розпочалося пристосування схеми участі до погоджених змін. Як стає зрозумілим, то зміни введені були тому, що відбулося обмеження загального кошторису проведення Виставки до 120 тис. золотих карбованців.

5 березня 1923 року відбулося спільне засідання з Київським Губвиставкомом за участю члена Виставкома В. Онуфрієва, на якому остаточно з'ясували зазначені зміни та подробиці організації виставки за новим планом. Саме після цього розпочалася активна та напружена робота з підготовки до заходу. Двічі на тиждень в середу і суботу о 10-й годині ранку проходили засідання Президії Комітету, інколи в разі потреби проводили також і позачергові. Розпочалося тісне спілкування у справах шляхом поїздок до Виставкому з філій та деяких місцевих установ. Навіть запланували якомога швидше провести спільне засідання представників філій. Таким чином, до кінця березня мало бути переглянуто програми кожної із секцій, щоб створити остаточний варіант загального плану участі Комітету і узгодити його з Укрвиставкомом [3]. Наслідком цієї роботи став загальний план участі СГНКУ з кошторисом на суму 331 600 золотих крб. з окремими розрахунками для

відділів «природи» та «народного сільськогосподарського побуту» на суму 75 700 крб. План вміщував демонстрацію сільського господарства України, природу, народний сільськогосподарський побут та наукову діяльність самого Комітету. Такий проект плану та кошторису, які затвердила Президія та Пленум Виставкому, повіз до Харкова Голова Виставкому професор О. Яната на розгляд та затвердження Укрвиставкомом [4].

20 березня 1923 року пройшло пленарне засідання СГВКУ, де було заслухано інформаційну доповідь О. Янати від імені Виставкому про стан справи з підготовки до Всеросійської сільськогосподарської виставки [5].

Цікавим фактом стало те, що при Виставкомі існував платний персонал, який займався вирішенням окремих нагальних питань. До його складу входили керуючий справами – Л. Савченко (з 26 березня 1923 року) та технічний секретар А. Басович (з 17 березня 1923 року).

Вже 24 березня 1923 року на засіданні Ради СГВКУ вирішувалося кілька найголовніших справ, одна з яких стосувалася діяльності Виставкому. Що стосувалося справи Виставочного комітету, то було заслухано доповідь в.о. голови О.Янати про складнощі, що з'явилися в його роботі через вихід з Президії комітету його Голови професора С.Ф. Веселовського та А.З. Носова. Тому виникла потреба у обранні двох нових членів Виставкому. Після всебічного обговорення справи, Рада обрала до Президії Виставкому С. Москвичова і М. Шарлеманя Їх відразу призначили заступниками Голови Виставкому, а Головою обрали О. Янату [6].

1 – 6 квітня 1923 року відбулася поїздка О. Янати до Москви, після повернення з якої з'ясувалися нові зміни, що внесені через чергове корегування плану та зменшення обсягу кошторисних видатків на проведення виставки [7]. Згодом після повернення з Харкова О.А. Яната зробив доповідь Президії та Пленуму Виставкому при СГНКУ та Президії СГНКУ. Після чого на підставі постанови в цій справі Пленуму Виставкому, підтриманої Пленумом СГНКУ, Президія Виставкому надіслала до Президії Укрвиставкому (також були розіслані копії: до Голови ВУЦВК, до Голови РНК, до Голови Укрдержплану та до Наркомземсправ) доповідь із зазначенням недоцільності деяких моментів щодо підготовки до участі у виставці Сільськогосподарського наукового комітету України [8]. Він також вважав свою участь у Виставці штучно обмеженою з боку тенденційного ставлення до себе Бюро Укрвиставкому. Однак протягом чотирьох місяців активно готувався до неї на чолі з спеціальним Виставкомом та іншими центральними науковими та сільськогосподарськими установами України. На думку СГНКУ таке ставлення до нього відбирає можливість реального внеску у виставкову справу в даній ситуації, і позбавляє його відповідальності за участь України у цьому заході, як вищої центральної наукової сільськогосподарської установи України.

Разом з вирішенням зазначених проблем Виставком СГНКУ склав скорочені плани-обрахунки по згаданих вище відділах програми відповідно до установлених Науково-редакційною комісією та Бюро Укрвиставкому обсягів: 1. по відділу «природа України» в трьох варіантах на суми: а) 20 140 зол. крб. (площа підлоги 18 ½ кв. саж. і стіни 87 кв. саж.); б) 14 210 зол. крб. (14½ кв.

Випуск 21

саж. і 67½ кв. саж.); в) 7 931 зол. крб. (7 кв. саж. і 45¾ кв. саж.). 2. по відділу «народного сільськогосподарського побуту України» теж в трьох варіантах: а) 10 015 зол. крб., б) 7 550 зол. крб., в) 5 065 зол. крб. 3. план-обрахунок на типову українську садибу селянина-середняка в двох варіантах на суму: а) 7 700 зол. крб. (Полтавська) і б) 6 500 зол. крб. (Катеринославська).

Всі ці проекти планів-обрахунків в перших числах травня Голова Виставкому при СГНКУ мав особисто відвезти до Головвиставкому в Москві та до Укрвиставкому в Харкові.

Так, протягом чотирьох з половиною місяців роботи Виставком при СГНКУ провів 16 засідань Президії Виставкому, де було розглянуто 112 справ, і 4 пленарних засідання Виставкому, де розглянули 26 справ з різних питань стосовно участі Комітету у виставці. Одне пленарне засідання було проведено спільно з Губвиставкомом Київщини, де ухвалили організувати в Києві при СГНКУ філію Укрвиставкому з метою координації та погодження роботи з підготовки до Виставки, керування нею в крайовому масштабі, а також для виконання деяких завдань.

На квітень 1923 року до Виставкому Комітету були надіслані кошти в сумі 30 000 крб., які витратилися на виготовлення: «Карти ґрунтів України» (25-верст. масштаб), ухваленої 3'їздом ґрунтознавців України в Києві при СГНКУ 15 – 21 квітня 1923 року; «Карти четвертинних геологічних покладів України (25-верст. масштаб); «Гіпсометричної карти України (25-верст. масштаб); «Ботанічно-географічної» (25-верст. масштаб) та деяких інших у цьому ж масштабі.

Кошти отримані від Головвиставкому в сумі 16 000 крб. у травні 1923 року пішли на виготовлення експонатів для Виставки. На жаль, на цей час загальна сума кредитів (46 000 крб.) отриманих СГНКУ для підготовки до Виставки не дає повної можливості зайнятися виготовленням експонатів [9].

5 травня 1923 року О. Яната здійснив поїздку до Москви та Харкова для подання ще більше скорочених планів-обрахунків по відділах «природа України», «народного сільськогосподарського побуту України» та план-обрахунок на типову українську садибу. Оскільки останні плани та обрахунки враховували всі раніше поставлені вимоги з боку Росії та України, то була надія на те, що це остаточний їх варіант і нарешті настане можливість, після отримання повних кредитів, розпочати інтенсивну роботу з підготовки до проведення Виставки.

Ця поїздка з'ясувала наступний стан справи: 1) Загальна сума коштів на демонстрацію «природи» спілки республік становила 25 – 30 тис. зол. крб. 2) Всі призначені на відділи «природи» кошти вже розподілені між відповідальними учасниками і надіслані до них. 3) Особисто на Україну ніяких коштів не виділено, оскільки «природа» республік представляється централізовано у загальносоюзному масштабі. 4) Деякими підвідділами «природи» опікуються окремі установи. Наприклад, кліматом – Головна фізична обсерваторія, ґрунтами – Московський комітет ґрунтознавства. І виявилось, на жаль, що тільки по підвідділу ґрунтів Москва потребувала допомоги України. Це виявилось в дорученні, до виконання якого негайно

приступив голова Секції ґрунтознавства СГНКУ Г.Г. Махов. 5) Програма роботи до відділу «природи», яку подав СГНКУ, належить до окремого Українського павільйону і має фінансуватися на кошти України. 6) Україні для участі у Виставці надається окремий павільйон площею 400 кв. саж. 7) Для представлення участі експонатів СГНКУ, як наукової установи, виділено окреме місце поряд з Петербурзьким науковим комітетом. 8) На всю досвідну справу України надано тільки 13 900 крб. та додатково 5 000 крб. 9) Всі хати-садиби повинні будуватися безпосередньо головним архітектором Виставки згідно планів, поданих з різних місць. 10) На відділ «народного сільськогосподарського побуту України» асигновано 5 000 крб. і це остаточна сума, що не підлягає перегляду. В той же час надійшла пропозиція виготувати проект ескізу Укрпавільйону, який запропонував відомий український архітектор В. Кричевський. Цей проект було признано найбільш вдалим, але спочатку відхилений Харковом як надто коштовний.

Слід відмітити, що досить млява та неоднозначна ситуація з підготовки СГНКУ до виставки тривала аж до кінця червня, оскільки не було ніякого фінансування. Хоча за цей час Комітет неодноразово надсилав запити до Укрвиставкому з приводу надання коштів. І тільки 26 червня 1923 року він отримав вісточку від нього такого змісту, що «на розділ «домоводство й побут» не буде відпущено жодної копійки, але він прохає Комітет «оказати свое просвещенное содействие» в справі надсилки експонатів по домоводству й побуту губерніями Правоберіжжя України» [10]. У відповідь на таке обурливе для Виставкому СГНКУ повідомлення було подано Укрвиставкому доповідь від 30 червня поточного року, де зазначалися усі протягом півроку здійснені згідно плану роботи і показувалися витрачені на них незначні кошти. Як підсумок зазначалося, що жоден з відділів «Природа», «Домоводство і побут», «Луківництво», за які був відповідальним СГНКУ, не можуть бути належним чином представлені на Виставці. Оскільки вже настав липень, то не залишається часу на виправлення ситуації, що склалася. Тому Виставком при СГНКУ сповістив Укрвиставком, що він знімає з себе відповідальність за цю справу. Відповідь на цей лист вмещувала наступну інформацію: 1) відносно відділу «Природа», то слід обмежитися мапою ґрунтів України, виготовленою Г.Г. Маховим та мапою четвертинних покладів. 2) Експонування по відділу «Домоводство і побут» покладено на Полтавський і Київський Губвисткоми. 3) Відділ «Луківництво і культура боліт» вирішено окремо не демонструвати, а окремі питання висвітлити у відділі «Меліорація».

Отже, на час Виставки експонати, що представляли діяльність СГНКУ, як наукової установи, наступні: *А – Діяльність*: 1) організація Комітету станом на 1 січня 1923 року, 2) листування Комітету за роками та категоріями, 3) персонал Комітету за роками та категоріями, 4) видавницька діяльність Комітету за роками та на час проходження Виставки (додаток: 54 крб. друкованих видань), 5) бібліотека СГНКУ, 6) Бібліографія сільськогосподарської літератури в Україні, 7) Народна українська сільськогосподарська термінологія, 8) організація сітки кореспондентів, 9) економічна секція Комітету. Експонати, що демонстрували сільське господарство України такі: *Б – Карти*: 10) ґрунтів

України, 11) четвертинних покладів, 12) розподілу луків в Україні, 13) ботаніко-географічних ґрунтів України, 14) гіпсометрична карта України, 15) розрізи типових ґрунтів України, 16) діаграма дослідів над флорою України, 17) діаграма дослідів мікології і фітопатології України, 18) картограма та діаграми дослідів над лікарськими рослинами України.

Таким чином, всі вісімнадцять вище перелічених експонатів у серпні 1923 року відіслали до Москви до різних павільйонів без будь-якої систематизації. Порівняно з добре обладнаними і сильними павільйонами Туркестану, Татарської та Білоруської республіки «Укрпавільйон» відрізнявся безсистемністю і випадковістю експонатів.

Згідно грошового звіту СГНКУ за час підготовки до виставки було асигновано та витрачено 88 352 грн. 36 копійок.

За місяць до початку Всеросійської сільськогосподарської виставки, у середині липня 1923 року, Виставком при СГНКУ було ліквідовано. Замість нього протягом трьох місяців працювала Комісія або Ліквідаційний комітет. Ним було проведено 5 засідань, на яких вирішувалися різні питання стосовно справ Виставки. 1 листопада 1923 року Ліквідком припинив свою діяльність [11].

Взагалі у Всеросійській сільськогосподарській виставці від України прийняли участь понад 300 установ та організацій, в тому числі близько 150 селянських господарств. Окремою брошурою під назвою «Україна на першій Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві» видано огляд експонування країни. 25 дослідних установ отримали нагороди. На жаль, здобутки СГНКУ не були відмічені серед кращих [12].

Таким чином, Сільськогосподарський науковий комітет України з усією відповідальністю підійшов до справи участі у Всеросійській сільськогосподарській виставці, що відбулася у серпні 1923 року в Москві. Він мав бажання показати свої наявні значні здобутки та напрацювання. Однак, в силу об'єктивних причин, найважливішою з яких стала відсутність належного фінансування на цю справу на державному та всесоюзному рівнях, та, деякою мірою, неповне розуміння можновладців значення Комітету для потреб сільського господарства країни, відіграли свою роль. СГНКУ не отримав повної змоги представити свої здобутки на належному рівні.

Література

1. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918-1927 рр.) : зб. док-тів і м-лів / УААН, ДНСГБ; Уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Б.К. Супіханов, С.Д. Коваленко; Під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника; Наук. ред. В.А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2006. – 528 с.; Глазунов Г.О. Життєвий перелом професора А. Сліпанського / Г.О. Глазунов. [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. — 2006. — N 1. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06ggodpv.html>. — Заголовок з екрана; Красніцька Г.М. Діяльність професора О.А. Янати зі становлення і розгортання дослідницької роботи Ботанічної секції при Сільськогосподарському науковому комітеті України (1918-1927) / Г.М. Красніцька // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 3. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2008-4/08kgmnku.pdf>. – Заголовок з

екрана; Пашківська О.А. Внесок Г.Г. Махова у становлення та розвиток вітчизняного агрогрунтознавства / О.А. Пашківська // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 10. – С. 126-130; Пашківська О.А. Секція ґрунтознавства СГНКУ (1918-1927 рр.): становлення та діяльність / О.А. Пашківська // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2008. – Вип. 17. – С. 167-178; Сердюк О. З історії заснування та діяльності ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України в 1918-1919 р. / О. Сердюк // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Редкол. О.Я. Пилипчук та ін. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 178-187; Сердюк О. Науково-організаційна діяльність Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України за 1920 рік / О. Сердюк // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2007. – Вип. 16. – С. 191-194; Сердюк О. З історії заснування та діяльності ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України в 1918-1919 р. / О. Сердюк // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Редкол. О.Я. Пилипчук та ін. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 179-185.

2. Коваленко С.Д. Виставочний комітет при Сільськогосподарському науковому комітеті України: до історії створення / С.Д. Коваленко // Матеріали 7-ї Всеукраїнської конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 2-3 жовтня 2008 р.). – К., 2008. – С. 167-168; Коваленко С.Д. З історії становлення та діяльності Сільськогосподарського Вченого Комітету України (1919) / С.Д. Коваленко // Історичні записки: Зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – Вип. 18. – С. 80-91; Коваленко С.Д. Проблеми метеорології в діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України (1919-1921 рр.) / С.Д. Коваленко // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 3. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2008-3/08ksdnku.pdf>. – Заголовок з екрана; Коваленко С.Д. Початковий етап діяльності Ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України [Електронний ресурс] / С.Д. Коваленко // Історія науки і біографістика. – 2007. – Вип. 3. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-journals/INB/2007-3/07ksdvku.pdf>. – Заголовок з екрана; Коваленко С.Д. Передумови становлення Сільськогосподарського вченого комітету України (1918) / С.Д. Коваленко // Матеріали 6-ої Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». 11-12 жовтня 2007 року. – Полтава: Вид-во «Тетра», Полтав. держ. аграр. академія, 2008. – С. 308-310.

3. Юрків Х. Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті України / Х. Юрків // Вістник Сільсько-Господарської науки. – 1923. – Ч. 1-2. – С. 54-56.

4. Савченко Л. Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті / Л. Савченко // Вістник Сільсько-Господарської науки. – 1923. – Ч. 3-4. – С. 135.

5. Пленум С.-Г. Наукового Комітету // Вістник Сільсько-Господарської науки. – 1923. – Ч. 1-2. – С. 53.

6. Н.П. Рада С.-Г. Наукового Комітету // Вістник Сільсько-Господарської науки. 1923. – Ч. 1-2. – С. 53-54.

7. Савченко Л. Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті / Савченко Л. // Вістник Сільсько-Господарської науки. – 1923. – Ч. 3-4. – С. 135-136.

8. Савченко Л. Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті / Л. Савченко // Вістник Сільсько-Господарської науки. – 1923. – Ч. 3-4. – С. 135-136.

9. Савченко Л. Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті / Савченко Л. // Вістник Сільсько-Господарської науки. – 1923. – Ч. 3-4. – С. 136-137.

10. Л. Савченко Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті / Савченко Л. // Вістник Сільсько-Господарської науки. – 1923. – Ч. 8-12. – С. 302.

11. Л. Савченко Виставочний Комітет при С.-Г. Науковому Комітеті / Савченко Л. // Вістник Сільсько-Господарської науки. – 1923. – Ч. 8-12. – С. 303.

12. Участие Украины и украинских опытных учреждений во Всесоюзной с.-х. выставке // Сельскохозяйственное опытное дело. – 1923. – № 4 – С. 202.

В статье проанализирована деятельность Выставочного комитета при СХНКУ по решению организационных и подготовительных вопросов, касающихся участия Комитета во Всероссийской сельскохозяйственной выставке в 1923 году. Освещен реальный вклад СХНКУ в её проведение.

The activity of Exhibition committee in Agricultural scientific committee of Ukraine in the deciding some questions of preparation and conducting concerning their participation in All-Russian agricultural exhibition in 1923 is examined in the article. Real contribution of the Agricultural scientific committee of Ukraine in the conducting of Exhibition is elucidated.

УДК 94(4+7)+316.285

Ковальова А.Д.

ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО РЕГІОНУ: ІНДИКАТИВНА БАЗА

Спроба наукової розвідки індикативної бази вимірювання соціальної нерівності у країнах-членах інтеграційних об'єднань ЄС і НАФТА.

Різномірний розвиток держав та стратегії інтеграційних союзів щодо його зближення є постійним предметом обговорення в широких колах світової спільноти. Найбільш гострим це питання стає, коли йдеться про соціальний вимір нерівності. Адже різниця соціальних умов і стандартів життя зачіпляє інтереси багатомільйонного населення та пов'язана з суттєвими політичними наслідками. Підхід до цієї проблеми у тому чи іншому інтеграційному об'єднанні не є однаковим. Так, Європейський Союз намагається у різний спосіб досягти соціальної однорідності своїх членів шляхом попередніх умов для аплікантів чи спеціальної соціальної політики. Водночас, країни Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА) відзначаються значним розривом у рівні соціального розвитку, що не супроводжується розробкою спеціальної політики, яка мала б усунути існуючу нерівність. Втім, нейтральне ставлення керівних кіл до соціального формату НАФТА не виключає зацікавленості, а інколи гостро критичної позиції північноамериканського соціуму до неоднозначних соціальних наслідків інтеграції. Так чи інакше, в умовах інтеграції вимірювання соціальних диспропорцій, шляхи і динаміка їх усунення набули особливого значення, що викликало потребу у ефективній системі відповідних індикаторів.

Вказані обставини активізували діяльність науковців у вказаному напрямку. Оскільки їх робота відзначається великим обсягом і складністю, вона має переважно колективний характер. Створенням індикаторів соціального розвитку займалися міжнародні організації і спеціалізовані центри, хоча своїх зусиль доклали також і окремі дослідники. У зв'язку з побудовою систем соціальних індикаторів слід згадати структури Організації Об'єднаних Націй, Департаменту соціальних індикаторів Центру соціологічних досліджень методології (ZUMA) тощо. Внесок окремих науковців (М. О. Лоренца, К. Джині) теж є суттєвим. Друкується спеціалізоване наукове видання – «Студії з соціальних індикаторів» («Social Indicators Research»), яке висвітлює вимірювання якості життя у різних ракурсах – емпіричному, філософському і

методологічному [22]. Осмисленню змісту, функцій та методики використання соціальних показників присвячена низка різнопланових робіт. Переважна більшість науковців розглядають соціальні індикатори у ракурсі вимірювання бідності і соціального виключення [3; 4; 6] або як інструментальний засіб у студіях з різноманітних соціальних питань [11; 12]. Водночас, системний розгляд індикаторів соціального розвитку різнорівневих країн-членів інтеграційних союзів чекає на окреме дослідження.

З урахуванням сказаного, спираючись на вищезгаданий доробок, автор визначає мету даної статті як цілеспрямовану наукову розвідку індикативної бази вимірювання соціальної нерівності в ракурсі інтеграційних процесів у Європі та Північній Америці.

Ключове поняття, терміноване словосполученням «соціальний індикатор», внаслідок значної змістовності і широкого застосування потребує чіткого визначення. Огляд відповідної літератури дозволяє виокремити такі його характеристики. Попри деякі розбіжності, більшість довідково-аналітичних видань, як вітчизняних [2, 185; 7, 187], так і зарубіжних [8, 427; 15, 266] сходяться на тому, що соціальні індикатори за своєю функцією відбивають стандарти умов і рівня життя і представлені переважно у вигляді статистичних даних. Останні набувають якості соціальних показників за умовою включення їх у соціально-економічний контекст певної моделі або теорії [5, 2].

Практичні потреби стимулювали численні спроби упорядкування соціальних показників. Найбільш плідною в цьому напрямку виявилась діяльність ООН, що втілилась у виданні «Посібник з соціальних індикаторів». Згідно з його положеннями, відповідні показники за типом умовно розподіляються на прості (simple), зведені (synthetic) та прогнозовані (дослівно – очікувані протягом людського життя – life expectancies). Перші представлені численними і різноманітними формами (пропорції, процентні значення, медіани, частотність тощо). Зведені індекси, побудовані на базі простих, відбивають тенденції у багатоаспектних проявах добробуту тощо. Цей вид показників рідше вживається у дослідженнях через складність та брак зважених даних. Нарешті, останній з переліку вид показників має форму прогнозів на період життя людини. Це можуть бути очікувані досягнення людей у сфері добробуту, освіти, приблизна довжина працездатного віку та інші події [18, 25-26].

Вказане видання містить і корисні рекомендації стосовно класифікації індикаторів, яка є варіативною. Йдеться про певні адаптаційні вимоги до відбору показників. Необхідними умовами виступають врахування специфіки індикаторів, якомога більше спрощення їх класифікації, забезпечення сумісності даних, що мають різноманітні джерела походження та різні класифікації [18, 26-27]. Вказані рекомендації мають забезпечити водночас уніфікацію даних і диференційований підхід до здійснення тієї чи іншої діяльності із застосуванням соціальних маркерів.

Робота з соціальними індикаторами освітлюється і у багатьох інших виданнях. У них, зокрема, вказується на певну специфіку, що викликана низкою обставин. Передусім, йдеться про необхідність комплексного підходу

до застосування соціальних показників. Адже кожен з них, відображаючи окремі ланки суспільної життєдіяльності, не відбиває всю її повноту. Слід взяти до уваги і те, що соціальні індикатори характеризують переважно кількісний бік зрушень у суспільстві. Тому статистичні дані можуть надати правильну картину соціальних процесів лише за умови відповідної інтерпретації та аналітичного опрацювання цифрових результатів, коректної методики їх використання. Має значення і те, що поруч з кількісно-якісною визначеністю соціальних маркерів існує також їх просторово-часовий вимір. Останній обумовлений тим, що соціальні процеси вивчаються в конкретних умовах місця і часу їх виявлення [9, 30]. За цією ознакою соціальні показники розподіляють на регіональні, або територіальні, а по країні в цілому – сукупні. Кожний різновид цих індикаторів має застосовуватися з урахуванням особливостей територіальних одиниць і певного історичного періоду їх розвитку.

В науковій літературі вказується і на доцільність залучення якомога ширшого спектру конкретних соціальних індикаторів, оскільки суспільне життя має різноманітні ознаки, властивості та якості. Внаслідок взаємозалежності соціальних процесів, їх індикатори мають становити певну систему, яка повинна відбивати ці зв'язки [9, 31]. Ця теза є дуже суттєвою, але потребує доповнення у більш широкому контексті. Мається на увазі те, що суспільство є предметом вивчення багатьох гілок науки – економічної, політичної тощо. Через це фактично не можна провести чіткої межі між різними видами індикаторів, які застосовуються дослідниками суспільної сфери. Така невизначеність відбивається і на класифікаційному вимірі. Тому існують і активно використовуються численні індикатори, які слугують показниками не тільки соціальних, але водночас економічних і політичних процесів у суспільстві. Часом ці індикатори використовуються комплексно, а інколи на основі диференційованого підходу. Вибір між вказаними варіантами може зробити кожний окремий дослідник залежно від цілей і особливостей своїх наукових студій.

Певну специфіку мають також і компаративні розвідки із залученням соціальних індикаторів. У разі порівняння розвитку тих чи інших країн або наддержавних об'єднань надзвичайної актуальності набуває проблема зіставності показників вимірювання. Адже деякі країни напрацювали і використовують вагомий пакет власних соціальних маркерів, в той час як інші не виявили відповідної активності. Такий різнобій і відсутність співставних даних стимулювали низку проєктів, присвячених формуванню надійної джерельно-інформаційної та методико-методологічної бази для порівняльних досліджень. Вказані ініціативи здійснювались міжнародними інституціями на основі провідних університетів та наукових центрів, що буде докладно розглянуто нижче з посиланням на конкретні програми.

Створення і застосування соціальних індикаторів має свою історію. Логіка їх еволюції дозволяє глибше зрозуміти проблему дослідження, тому варта окремої розповіді. Першими показниками, що відображали динаміку розвитку суспільства, були економічні індикатори. Їх поява у 30-х роках була викликана необхідністю вивчення змін, що відбувались у господарстві США в період

виходу з економічної кризи. Пізніше була започаткована традиція щорічної публікації доповіді економічних радників при президенті, яка містила найбільш суттєві економічні індикатори. Останні слугували інформаційною базою для прийняття рішень. Згодом виявилось, що ефективна стратегія розвитку країни неможлива без врахування інших важливих сторін суспільного життя. За словами відомого дослідника Деніела Белла «...жодне суспільство в історії ще не здійснювало послідовних і комплексних зусиль з визначення таких факторів, які б допомагали чи перешкоджали окремому громадянину зробити кар'єру, що відповідає його здібностям, або жити повним і здоровим життям, що відповідає його біологічним можливостям, не намагалось визначити адекватний рівень життя і встановити, яке для цього необхідне фізичне і соціальне середовище» [1, 445]. За часів адміністрації Дж. Ф. Кеннеді в умовах посиленої уваги до негативних проявів у соціальному житті США, позначився інтерес до соціальних індикаторів. Наступним президентом було дано доручення створити систему соціальних показників для визначення зрушень у суспільстві. Першим досвідом такого роду вважається доповідь міністра охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення Сполучених Штатів У. Коена, представлена уряду президента Ліндона Джонсона у 1968 році. Спираючись на цю практику, на основі даного концептуального підходу, вдало вирішивши проблеми виміру, квантифікації і агрегування соціальних показників, дослідники суттєво розширили коло індикаторів і вдосконалили методику їх використання.

Досвід США, а згодом і інших країн, поставив на порядок денний міжнародний вимір соціального розвитку. Тому наступним етапом у цьому напрямку стала ініціатива Статистичної комісії ООН, здійснена у 70-ті роки. За рекомендацією цієї структури у національних і міжнародних статистичних службах була утворена Єдина система соціально-демографічної статистики, яка містила 12 блоків. Це дало можливість отримувати узагальнені зіставні дані, аналізувати їх і виробляти на їх основі більш ефективні стратегії розвитку.

Починаючи з 90- років робота над створенням нових соціальних індикаторів знов активізувалась і продовжується до нашого часу. Важливою подією стала розробка індексу людського розвитку, здійснена провідними вченими світу у 1990 році. На основі нього Організацією Об'єднаних Націй була започаткована постійно діюча Програма розвитку, що базувалась на відповідному щорічному звіті. Індекс людського розвитку (який пізніше отримав назву Індекс розвитку людського потенціалу – ІРЛП) становив середнє значення трьох показників. До них відносились очікувана середня тривалість життя, освітній рівень, що складався з рівня писемності дорослого населення і частки населення, яка навчалася у початковій, середній і вищій школах, та валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення. [19, 353]. Ці показники репрезентували відповідно стан здоров'я, рівень освіти та рівень життя. Дана тріада вважалася більш надійним соціальним індикатором, ніж один окремо взятий ВВП на душу населення, що був до того єдиним мірилом розвитку суспільства. На основі ІРЛП почав складатися щорічний рейтинг країн світу. Ґрунтуючись на статистиці ООН, були запропоновані ще чотири агреговані індекси. Два з них під загальною назвою «індекс бідності» існують у окремих

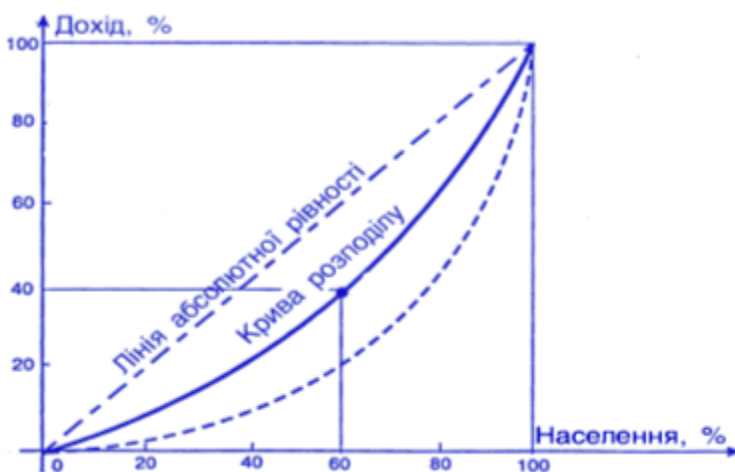
варіантах – для країн, що розвиваються та для держав сталого розвитку, котрі входять до ОЕСР (Організації Економічного Співробітництва та Розвитку). Решта зведених показників мають гендерний характер і вимірюють диференційовано параметри жіночої і чоловічої життєдіяльності. Крім вказаних індексів щорічний звіт містить і декілька дезагрегованих показників, що характеризують стан довкілля, здоров'я населення, зайнятість, систему правосуддя тощо [19, 243-342].

Останнім часом спостерігається бум стосовно нових видів індикаторів, котрі характеризують якість життя. Це стало результатом низки наукових конференцій, що мали місце протягом останніх декількох років, діяльності різного роду центрів і міжнародних організацій. Критикуючи односторонність врахування ВВП на душу населення, який відображає переважно матеріальний бік людської життєдіяльності, науковцями пропонувались нові маркери якості життя. Серед них є навіть такі, як показники рівня сукупного національного щастя (Gross National Happiness), соціально відповідальних компаній (socially responsible companies), культурні індикатори харчової безпеки (cultural indicators for food securities) тощо [24]. На відміну від вказаних вище, ці показники є наразі менш опрацьованими і поширеними у компаративних дослідженнях.

Окремим блоком проблем, що привертають особливу увагу науковців, є вимірювання бідності. Це викликано тією обставиною, що рівень зубожіння вважається індикатором економічної і соціальної безпеки населення. Крім того, позначається різнобій у наукових підходах до даного питання. Єдиної думки щодо визначення поняття бідності та вимірювальної методики цього явища допоки не існує. Різні країни в залежності від рівня розвитку, географічних умов і культурних традицій мають своє розуміння того, що являє собою бідність. У науковому світі зазвичай вказують на два підходи до даної проблеми. Згідно з першим, більш широким, за основу береться суб'єктивне уявлення людей про мінімальний дохід, який дозволяє підтримувати їх життєдіяльність. Зрозуміло, що цей підхід не може дати чіткої картини, бо думки населення щодо їх потреб суттєво різняться. Другий підхід базується на статистичних даних, що дозволяє вимірювати рівень життя більш точно і об'єктивно. Все ж і тут у свою чергу можна виділити два підходи – абсолютний і відносний. Перший орієнтується на так званій «споживчий кошук»; люди, що не володіють цим мінімальним набором необхідних для життя товарів, вважаються бідними. Абсолютні показники бідності визначені Світовим Банком. Згідно з цим значенням межею бідності вважається можливість витратити на день не більше 1 міжнародного американського долара на одну людину (ця умовна грошова одиниця враховує різну купівельну спроможність долара у тій чи іншій країні світу) [26, 16-17]. У разі знаходження нижче означеної межі, людина не здатна підтримувати певний мінімально допустимий рівень життєдіяльності. З міркувань уникнення категоричності у визначенні межі бідності зараз пропонується диференційований підхід з урахуванням рівня розвитку країни. В результаті паралельно використовують дві величини – 275 - 370 міжнародних доларів на одну особу щорічно [3, 45]. Даний підхід

застосовують переважно при оцінюванні майнового стану населення транзитивних суспільств або тих, що характеризуються стабільно низьким рівнем життя більшості громадян. В той же час абсолютні показники бідності використовуються також і Сполученими Штатами – країною добробуту і сталого розвитку. Таку позицію можна пояснити передусім ліберальними цінностями американського суспільства. Адже в умовах високої соціальної мобільності і традиційної віри в рівні можливості низький рівень життя сприймається громадською думкою США як наслідок власного вибору кожного окремого громадянина. Другий шлях визначення бідності передбачає, що бідними вважаються люди з доходом, який знаходиться нижче певної частки середнього доходу (або витрат) у тій чи іншій країні. Останній підхід притаманний більшості промислово розвинутих країн, в тому числі державам-членам Євросоюзу.

Оскільки через майнову поляризацію середній дохід не завжди надає реальну картину добробуту населення, дослідники застосовують додаткові методики з використанням кривої Лоренца і коефіцієнта Джині. Крива Лоренца (див. мал. 1) являє собою графічне зображення нерівності розподілу сукупного доходу суспільства між різними групами населення. Якщо доходи населення є рівними, то такий стан речей відображається графічно прямою лінією. Коли ж існує нерівність у доходах, то відповідна лінія має вигляд кривої, кожна точка якої означає долю фактичного сукупного доходу, отриману відповідною частиною сімей [10, 363-364]. За допомогою кривої Лоренца можна не тільки виявити ступінь нерівномірності персонального розподілу доходу в тій чи іншій країні, але також зіставити дані різних держав з метою порівняння майнової однорідності. Показником, що вимірює ступінь нерівності у доходах, слугує коефіцієнт Джині. Чим більше відхилення кривої Лоренца від прямої-бісектриси, тим більше буде значення коефіцієнту Джині. Величина останнього може коливатися від 0 до 1, хоча реально вона лише наближується до означених цифр. Таким чином, країни з меншим значенням коефіцієнту є більш соціально однорідними. Відповідно, держави з коефіцієнтом, близьким до одиниці, відзначаються значною соціальною поляризацією.

Мал. 1. Крива Лоренца.

Слід зауважити, що науковці вказують на необхідність розрізняти бідність і нерівність. Так, бідність характеризує рівень життя частини суспільства, де громадяни відповідно означеним параметрам вважаються бідними. Водночас, нерівність притаманна будь-якому суспільству в цілому, вона стосується всіх громадян. З цього випливає, що нерівність може відображати різну картину майнового розшарування. Якщо нерівність є максимальною, то це однозначно вказує на високий рівень бідності через концентрацію статків у небагатьох осіб. Що ж стосується мінімальної нерівності, то тут можливі варіанти. Вона може спостерігатись як при нульовій бідності (коли всі є багатими), так і при максимальній бідності (коли всі є бідними) [3, 45].

В наш час у зв'язку з проблемою бідності особлива увага надається і темі соціального виключення. Йдеться про існування певного прошарку населення, що через вкрай низькі доходи не в змозі долучитися до повноцінного соціального життя і є виключеним із суспільства. Вивчення цього явища теж потребує певної індикативної бази. Вище вже згадувалось, що інституціями ООН розроблені індекси бідності у двох варіантах – для країн, що розвиваються та для держав ОЕСР. Останній варіант містить додатковий показник – індикатор соціального виключення. Він розуміється як рівень довготривалого безробіття [19, 353,357]. Така інтерпретація звужує вимірювання ступеню відчуження людини від суспільства. Віднедавна окремими країнами розроблені більш детальні маркери соціального виключення. Лідером серед них виступає Велика Британія, де вже декілька років впроваджується комплекс з 50 різноманітних індикаторів такого роду [21]. Європейські наддержавні інституції також ініціюють подібні проекти [23]. Натомість, виявлення рівня виключення, особливо у бідних країнах, має свої особливості, що утруднюють його здійснення. Зокрема, значна частка вказаного населення не враховується офіційною статистикою і не охоплена соціологічними опитуваннями через специфіку своєї життєдіяльності (кочовий спосіб життя, відсутність житла тощо). Це потребує окремих індикаторів з відповідною методикою їх використання. Крім того, майже ігнорується підвищена суб'єктивність у сприйнятті свого становища, що характерна для бідняків-маргіналів. Так, спеціальні дослідження з цього питання показують, що прошарок людей, які мешкають у злидених умовах, страждають від почуття приниженості та меншовартості більше, ніж від матеріальних нестатків [13]. Отже, вимірювання соціального виключення потребує поповнення і урізноманітнення відповідного інструментарію.

Світові інтеграційні процеси, що охопили країни різнорівневого розвитку, поставили на порядок денний питання ліквідації соціально-економічного дисбалансу не тільки всередині тих чи інших держав, а і в межах регіональних об'єднань. В Євросоюзі для вирішення даної проблеми була запропонована окрема політика, яка отримала назву економічного і соціального гуртування (economic and social cohesion) [16, 118]. Продовженням цього процесу стала Лісабонська стратегія (2000), яка передбачала економічне, соціальне і екологічне оновлення на період наступних десяти років. Даний напрям діяльності Євросоюзу був забезпечений відповідними структурами і

інститутами. Зокрема, був запущений проект, що мав назву «До європейської системи соціального звітування і вимірювання добробуту» при фінансовій підтримці Єврокомісії, розрахований на 1998-2001 роки. Частиною його стала програма, спрямована на утворення Європейської системи соціальних індикаторів (EUCI European System of Social Indicators) та реалізована зусиллями відділу соціальних індикаторів Центру соціологічних і методичних досліджень (ZUMA) у м. Манхаймі [17]. В ході виконання проекту були вироблені так звані структурні індикатори. До їх складу входять показники, що віддзеркалюють зміни у шістьох сферах:

- економічній діяльності (economic performance);
- зайнятості;
- освіти, наукових дослідженнях та інноваціях;
- економічних реформах;
- соціальному гуртуванню (social cohesion);
- навколишньому середовищі [14, 7].

Кожна з вказаних областей так чи інакше стосується соціальних питань. Втім, безпосереднє відношення до соціальних трансформацій у країнах ЄС має сфера соціального гуртування. Вже згадувалось, що в її межах реалізується відповідна політика. Остання спрямована безпосередньо на зближення розвитку держав Євросоюзу, тому вимірювання її результатів заслуговує на окремий розгляд.

Здобутки стратегії гуртування оцінюються за допомогою низки спеціальних індикаторів. Першим у серії показників є нерівність у розподілі доходів, яка подана у вигляді квінтільного (двадцятивідсоткового) значення. Його репрезентує пропорція сукупного доходу 20% населення з найвищим рівнем прибутків (верхній квінтіль) до такого, що отриманий 20% населення з найнижчим доходом (нижній квінтіль). Неодмінною умовою у цьому та наступних показниках є еквівалентність та одноразовість доходів. Подальші індикатори подаються окремо у загальному і гендерному вимірі (жінки і чоловіки). Серед них міститься рівень ризику зубожіння (окремо до соціальних трансферів і після них). Ці показники мають вигляд частки осіб з доходом нижче порогу ризику зубожіння, який становить 60% середнього національного доходу. Передбачається, що пенсії і допомога тим, що знаходяться на межі смерті, при розрахунку не включені до соціальних трансферів. Далі представлений рівень ризику постійної бідності. На відміну від попереднього показника, він враховує дохід не тільки за поточний рік, а й принаймні за два з трьох попередніх років. Низка наступних індикаторів відбиває стан зайнятості. У регіональному вимірі її репрезентує показник розповсюдженості регіональної зайнятості (dispersion of regional employment rate). Він має вигляд коефіцієнту зміни рівня зайнятості у тих чи інших регіонах. У даному переліку присутній і такий показник, як кількість осіб, що передчасно припиняють навчання. Він окреслює процент осіб у віці 18-24 роки, що мають освіту нижче середньої і не продовжують вчитися чи здобувати професійні знання. За допомогою окремого індикатора вимірюється рівень тривалого безробіття. Для цього надаються дані, які відбивають процент активного працездатного

населення віком 15-64 роки, що протягом 12 місяців є безробітними. Нарешті, до числа індикаторів включений показник населення віком 0-65 та 0-60 років, що живе в домогосподарствах, де ніхто не працює (за винятком окремих категорій осіб) [14, 120-140].

З приводу вищезгаданого вимірювального інструментарію доречно висловити деякі міркування. Автори даного пакету індикаторів, використавши накопичений досвід, пішли далі своїх попередників. Про певний поступ у індикативній базі ЄС свідчать наступні моменти. Передусім, перед структурами Євросоюзу стояли набагато складніші завдання, ніж це було до них. Адже раніше йшлося про просте вимірювання з метою фіксації і співставлення рівнів розвитку країн світу. Натомість, структурні індикатори ЄС мали відбивати наслідки цілеспрямованої стратегії на зближення держав-членів Європейської спільноти. Відповідно, реалізація цього інноваційного проекту вимагала не менш масштабних ресурсів і нових підходів. Насамперед, була забезпечена велика фінансова і організаційна підтримка та залучені потужні наукові сили спеціалізованих і університетських осередків Європи. Якісно новий підхід був орієнтований на пошуки уніфікованих показників, водночас придатних для застосування у різних європейських країнах. Внаслідок цього, на відміну від розпорошених і не завжди надійних даних міжнародних статистичних структур, Євросоюз створив надійну базу даних, широко використовуючи поруч з традиційною офіційною статистикою соціологічні опитування домогосподарств (European Social Surveys). Останні, крім загальновідомих, мали додаткові переваги: опитування проводились на основі єдиних вимог і методичних засад. Такий підхід кардинально вирішував проблему співставності даних, отриманих у різних європейських країнах. Загалом, це уможливило розширення асортименту показників зближення, забезпечило їх зіставність та комплексне використання.

Що стосується іншого інтеграційного об'єднання – НАФТА – то тут теж склалася певна система вимірювання тих соціальних змін, що відбувалися у країнах-партнерах. Оскільки Північноамериканська угода концентрується переважно на економічній сфері, то єдиного комплексу соціальних індикаторів, як у Європейському Союзі, в її межах наразі не розроблено. Існує ще одна причина більш помірної активності північноамериканських наддержавних установ щодо індикативної основи соціального розвитку. Це відсутність в межах НАФТА, на відміну від ЄС, спеціальної комунітарної політики, спрямованої на вирівнювання соціальних умов і стандартів. Втім, у розпорядженні дослідників НАФТА є індикатори, що відзначаються як тристороннім, так і двостороннім виміром. Серед останніх слід вказати 10 показників, розроблених для Мексики і Сполучених Штатів. Вони мають переважно економічний характер, хоча включають і такі індикатори, що придатні для вимірювання і соціальних параметрів (наприклад, ВВП на душу населення) [25]. Стосовно індикаторів, котрі охоплюють всі три країни, можна вказати проект MexUSCan, який зібрав зіставні дані, що характеризують соціальне становище молоді у контексті наслідків НАФТА [20]. Останнє свідчить про спроби започаткувати

систему соціальних індикаторів в межах Північноамериканської сфери інтеграції.

Вказане вище дає підстави зробити певні узагальнення. Соціальні індикатори, представлені статистичними даними для вимірювання умов і стандартів суспільного життя, за типологією розподіляються на прості, зведені та прогнозовані. З огляду на багатоваріантну класифікацію та суттєву специфіку соціальних показників робота з ними потребує комплексного застосування, диференційованого підходу та зіставності параметрів.

Поява соціальних індикаторів була викликана необхідністю доповнити функціонування економічних показників, оскільки останні не могли охопити весь спектр суспільних проблем у державі. Відштовхуючись від створених у США індикаторів здоров'я, вчені почали розробляти інші показники, які охоплювали більш широкий перелік суспільних сфер.

Практичні потреби світового розвитку призвели до інтернаціоналізації роботи над створенням соціальних індикаторів. Принциповим моментом стало вироблення і застосування на рівні ООН агрегованого індексу людського розвитку, що складався з трьох компонентів і відбивав рівень довголіття, освіти та доходів населення. Одночасно враховувались і інші соціальні показники, включені до звіту ООН про людський розвиток, як зведені, так і дезагреговані. Поруч з вказаними індикаторами в умовах різнорівневості розвитку країн використовувався коефіцієнт Джині, побудований на базі кривої Лоренца.

З поглибленням світових інтеграційних процесів проблема соціально-економічного дисбалансу актуалізувалась і вийшла на рівень регіональних об'єднань. З метою його подолання в межах Євросоюзу була впроваджена політика економічного і соціального гуртування. Для вимірювання результатів цієї стратегії була запропонована система структурних індикаторів. Серед них – низка показників розподілу доходів, ризику зубожіння, розповсюдження регіонального безробіття, довготривале безробіття тощо.

Інше інтеграційне об'єднання – НАФТА – теж мало вимірювальний інструментарій для дослідження соціальних процесів. Хоча переважна більшість показників через пріоритет економічного виміру НАФТА має змішаний соціально-економічний характер, в північноамериканському регіоні спостерігаються спроби започаткувати окремі системи вимірювання соціальних наслідків діяльності НАФТА.

Література

1. Белл Д. С. Грядущее постиндустриальное общество / Белл Д.С.: пер. с англ. В. Л. Иноземцева. – М. : Академия, 1999. – 787с.
2. Головатий М. В. Соціальна політика і соціальна робота : Термінологічно-понятійний словник / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.
3. Майер Дж. Основні проблеми економіки розвитку / Майер Дж., Раух Дж., Філіпченко А. : пер. з англ. – К. : Либідь, 2003. – 684 с.
4. Основы изучения человеческого развития : учеб. пособ. / [ред. Н. Б. Баркалова, С. Ф. Иванова]. – М. : «Права человека», 1998. – 168 с.
5. Программа дисциплины «Социальные индикаторы» / [авт.-сост. Бородкин Ф. М., Айвазян С.А]. – М., 2003. – 14 с.

Випуск 21

6. Семенкова М. А. Вимірювання нерівномірності людського розвитку // «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 326-333.
7. Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики / Семигіна Т. В. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 253 с.
8. Социальная политика : энциклопедический словарь / [ред. Н. А. Волгин и др.]. – М. : Академический проект; Триеста, 2005. – 688 с.
9. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика : підручник / Удотова Л. Ф. – К. : КНЕУ, 2002. – 376 с.
10. Фишер С. Экономика / Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р.; пер. с англ. Е. Е. Балашовой и др.) – М. : «Дело ЛТД», 1993. – 864 с.
11. Черняева Р. В. Социальные издержки рынка / Черняева Р. В. – СПб. : НИИХимии СПбГУ, 2000. – 160 с.
12. Штуль Ю. Регулювання соціальних відносин в Європейському Союзі : дис... канд. екон. наук : 08.05.01 / Штуль Юлія Володимирівна. – К., 2004. – 224 с.
13. Bader Burihan Sawaia. Subjective Indicators of Exclusion: Disqualification and Breakdown of Social Ties. – Режим доступу : <http://www.brown.edu/Departments/Sociology/faculty/silver/sirs/papers/sawaia.pdf> – Заголовок з екрану.
14. Choosing to grow: Knowledge, innovation and jobs in a cohesive society / Commission staff working paper in support of the report from the Commission to the Spring European Council, 21 March 2003, on the Lisbon strategy of economic, social and environmental renewal. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2003. – 155 p.
15. Dictionary of Marketing Terms / [Editor Peter D. Bennet]. – Chicago : NTC Business Books, 1996. – 316 p.
16. European Union. Consolidated Treaties (November 2006). – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2006. – 331 p.
17. GESIS : Research. – Режим доступу: <http://www.gesis.org/en/research> – Заголовок з екрану.
18. Handbook on Social Indicators / UN. – New York : UN, 1989. – vii, 154 p.
19. Human Development Report. 2007/2008 : Fighting Climate Change : Human Solidarity in a Divided World / UNDP / – New York : UNDP, 2007. – xvi, 422 p.
20. MexUSCan Project Home – Global Program on Youth. – Режим доступу : <http://gpy.ssw.umich.edu/projects/mexuscan/index.htm> - Заголовок з екрану.
21. Monitoring Poverty and Social Exclusion 2007. – Режим доступу : <http://www.poverty.org.uk/reports/mpse%20227.pdf> – Заголовок з екрану.
22. Social Indicators Research. – Режим доступу: <http://www.springer.com/social+sciences/sociology/journal> – Заголовок з екрану.
23. Social Protection Committee. Report on Indicators in the Field of Poverty and Social Exclusion. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/employment_social/news/2002/jan/report_ind_en.pdf - Заголовок з екрану.
24. The Global Boom in New Indicators. Calvert-Henderson Quality of Life Indicators. – Режим доступу : <http://www.calver-henderson.com/current-globalboom.htm> - Заголовок з екрану.
25. US-Mexico Economic Relations: Trends, Issues and Implications. CRS Report for Congress. – Режим доступу : <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RL32934.pdf> / - Заголовок з екрану.
26. World Development Report 2000/2001 : Attacking Poverty / World Bank. – Washington: Oxford University Press, 2000. – xiv, 338 p.

Попытка исследования индикативной базы измерения социального неравенства в странах-членах интеграционных союзов ЕС и НАФТА.

This is the attempt to research indicative basis of social inequality measuring in the EU and NAFTA country-members.

**ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ ДЛЯ ПОТРЕБ САДІВНИЦТВА
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ**

Проаналізовано основні етапи розвитку садівництва та становлення помологічної дослідної справи в Подільській губернії в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Простежено основні напрямки та форми робіт, результати дослідів помологічних станцій в м. Окна князя А. Є. Гагаріна та с.Осламове графа О. О. Шміта. В статті акцентовано увагу на приватновласницьку ініціативу у становленні дослідної справи для потреб садівництва.

За часи державності України значно зріс інтерес щодо дослідження історії становлення та розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Вивчення продуктивних сил нашої країни неможливо без глибокого дослідження історії різних галузей народного господарства, у тому числі й садівництва, яке на Поділлі має давні історичні корені.

За різні системи влади розгляду цієї проблеми приділена значна кількість уваги у вигляді монографічних видань, а також спеціалізованих дисертаційних досліджень. Історіографію дослідження розвитку дослідної справи у галузі садівництва на Поділлі можемо умовно поділити на три періоди: перший – до подій 1917 року, другий – радянська доба та третій – часи незалежної України. Серед перших слід виділити праці професора М. І Кічунова [1], який детально проаналізував стан садівництва у Російській імперії та узагальнив здобутки у розрізі кожної губернії. Серед перших було проаналізовано Поділля. М. І. Кічунов фактично перший звернув увагу широкого загалу Росії на цей придатний регіон для розвитку промислового садівництва, вивчивши ґрунтово-кліматичні та природо-економічні умови. Поряд з цим, він вперше робить історичний зріз розвитку садівництва на Поділлі, починаючи з 1500-х років. В монографії представлена детальна інформація щодо тогочасного стану садівництва, як у приватних маєтках, так і в селянських господарствах. Загальний огляд розвитку даної галузі сільського господарства та функціонуючих дослідних установ для потреб садівництва робили В. В. Пашкевич [2; 3] та Б. Андрєєв [4; 5]. Перші спроби системного аналізу помологічних розплідників належать одному з власників такої установи на Поділлі, голові Імператорського російського товариства плодівництва, головному редакторові журналу «Пловодство» А. Є. Гагаріну [6]. Окремо слід відзначити роботи О. О. Шміта [7; 8] і А. Я. Меренга [9], що в якості власників помологічної дослідної установи Поділля вивчили наявний сортовий фонд губернії та зробили спробу розробити економічне підґрунтя для запровадження промислового садівництва. Ґрунтовна статистична праця по систематизації стану селянського садівництва на Поділлі була підготовлена Ф. Л. Любанським [10]. Крім того, варто згадати роботи працівників Подільського губернського земства А. К Станкевича, старшого інспектора з

садівництва та городництва [11] і К. Никифорова, спеціаліста по техніці переробки плодів та овочів [12].

За радянських часів до цього питання повернулись Д. Ф. Чухно [13] та В. В. Юрчишен [14]. Але ці дослідження базувались скоріше на марксистсько-ленінських позиціях та обминали питання приватної ініціативи у розвитку садівництва та дослідної помологічної справи Поділля. Лише в роки незалежності України, коли почала повертатись пам'ять про скоріше забуті сторінки історії нашого народу, діяльність яскравих особистостей, які заклали підвалини помології на Поділлі, знайшло деяке висвітлення в історико-краєзнавчих дослідженнях. Серед сучасних комплексних історичних розвідок по проблемі за часи державності слід виділити праці В. Колесник [15; 16]. Одним з аспектів її досліджень є діяльність членів Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості на ниві садівництва. Науково-популярний нарис з історії дослідної помологічної справи на Поділлі представлений роботою Яропуда В. М. [17]. Очолюючи протягом багатьох років Подільську дослідну станцію садівництва, автор досліджує становлення садівництва та творчі напрацювання найяскравіших постатей цієї галузі на Поділлі. До відтворення життєвого та творчого шляху окремих подільських садівників повертається І. В. Рибак [18].

Отже, аналіз історіографічної спадщини проблеми дозволяє стверджувати, що історія зародження промислового садівництва та становлення дослідної помологічної справи у Подільському регіоні достатнього комплексного висвітлення в історичній літературі не знайшли, чим і обумовлений вибір теми дослідження. Окремі відомості про розвиток даної галузі потребують сучасного осмислення та узагальнення.

Завдяки властивостям ґрунту, який за своїми агрохімічними показниками вважався найкращим у Європейській Росії, садівництво займало одну з основних занять населення Подільської губернії. Цьому сприяв ще й чудовий клімат, вдале географічне розташування, яке за визначенням вже згаданого М. І. Кічунова, «перебуває на одній паралелі з Парижем», а ґрунтові та природні умови він ототожнював з Тіролем, де вирощують високої якості плоди яблук. На кінець XIX століття Подільська губернія, яка становила близько 3,8 млн. десятин землі, 10 % якої займали «прекрасні сади, в яких було акліматизовано до 500 сортів груш та яблук», які дають врожаї до 2,5 млн. пудів свіжих плодів на рік [19]. Своім значним розвитком плодовництва, багато в чому, зобов'язано широкому застосуванню зрошення із системами річок Південний Буг та Дністер. Інші райони, на схід від Дніпра, де зрошення менше, садівництво розвивалось набагато слабше [2, С.411].

Історія садівництва на Поділлі має давні корені. Існують відомості про значні досягнення у цій галузі подільських магнатів XVIII – XIX століття. Але після поразки польських повстань чимало маєтків було конфісковано, що призвело до певного занепаду садівництва у цьому краї та втраті багатого вихідного матеріалу місцевої помології, який нагромаджувався протягом довгих років. Вже наприкінці 70-х років XIX століття ситуація в цій галузі помітно змінюється в умовах розширення ринкових відносин в аграрному

секторі економіки. Крім того, розвитку садівництва у краю сприяло зростання попиту на фрукти, особливо сушені, на вітчизняному та зарубіжному ринках. Так, за тогочасними висловами, «Поділля було Ельдорадо слив». Саме ця культура займала більше 60, а в деяких повітах і до 80 % території садів. Ця культура сорту угорка піддавалась сушінню і займала перше місце серед сушених плодів, серед яких були ще й яблука, вишні та груші. Сушіння груш і вишень було поширено у Вінницькому і Летичівському повітах, а слив - переважно у Придністров'ї та Прибузькому регіоні [20, С.40]. Центрами торгівлі сушеними фруктами на Поділлі була Деражня та Могилів-Подільський. Сюди за цим товаром кожної осені з'їжджались торговці з усієї Російської імперії. Всього в губернії щорічно вивозилось в середньому до 500 тис. пудів сушеної сливи [2, С.413] і до 100 тис. пудів сушеної вишні та груші [18, С.156].

Але, незважаючи на це, промислове садівництво не було поширено. Як М. І.Кічунов так і В. В. Пашкевич причину цього вбачають в двох чинниках. По-перше, плодоторгівля була основним гальмом у розвитку подільського садівництва. У другій половині ХІХ століття на території губернії не було жодної спеціалізованої заготівельної організації чи плодоконсервного заводу. Вся місцева торгівля була зосереджена в руках євреїв, які не тільки були посередниками у збуті врожаїв садів, але й орендарями. Все це змушувало місцевих власників садів притримуватись екстенсивного садівництва, малоефективного димового сушіння фруктів [1, С.142; 2, С.413]. По-друге, відсутність в губернії організованої системи розплідників, які б дозволяли селянам купувати якісні сортові дерева.

Нову еру у розвитку галузі поклато заснування помологічних станцій-розплідників в Подільській губернії, які не тільки вирощували саджанці плодкових культур, але й також ставили за мету вивчення сортового фонду краю. Такі установи були відкриті князем А. Є. Гагаріним та графом О. О. Шмітом. При великих приватновласницьких садах в цей час засновується чимала кількість великих розплідників, відомим на весь південно-західний край стає помологічний дослідний сад Я. О. Нема, що знаходився у с. П'ятничани біля м. Вінниця.

До видатних садівників Поділля належить така колоритна постать, як князь Анатолій Євгенійович Гагаріну (1844 – 1917 рр.), який перший на Поділлі у 1875 році у своєму маєтку «Окна» Балтського повіту заснував великий плодівний розсадник. Організаційна діяльність князя для потреб сільського господарства була надзвичайно багатогранною і виходила за межі Поділля. Він був головою Імператорського російського товариства плодівництва і понад 26 років очолював редакційну колегію журналу «Пловодство». Майже в кожному номері друкувалися його статті, присвячені вивченню сортового фонду Російської імперії. Жоден з посібників з плодівництва того часу не обходить посилення чи пораду цього фахівця [17, С.24]. Помологічний дослідний сад князя займав площу 40 десятин та 27 десятин знаходилось під плодівним розсадником. Щороку видавались каталоги вирощуваних сортів, де крім опису, наводились ціни та умови продажу [21]. В господарстві на той час були три промислових та один помологічний сади. В останньому було

висаджено по два дерева кожного сорту. З виділених за врожайністю та якістю сортів виготовлялись живці для розмноження в плодорозсаднику, який розташовувався на кращих землях маєтку та був поділений на 7 кварталів і нараховував 4800 саджанців. Такі дані наводить у своїй праці М. І. Кічунов, який відвідав це господарство у 1898 році [1, С.167]. Зрошення проводилось насосною системою Вортінгтона та з використанням для меліораційних робіт плантажного плугу Сакка, що на той час ще ніде не застосовувалось і підготовка каналів виконувалась вручну. Новітнім прийомом на той час було те, що яблуню вирощували на карликовій прищепі, дусені, а грушу – на айві [17, С. 25]. Незмінним керуючим садами впродовж багатьох років у цьому маєтку був висококваліфікований агроном-садівник Іван Петрович Усіков. Поряд із роботою у господарстві він займався громадською діяльністю по організації щорічних ярмарків, що проходили під егідою Подільського губернського земства. Його перу належить навчальний посібник з помології, який впродовж багатьох років був чи не єдиним найкращим довідником з визначення сортів фруктових порід дерев [22]. За І.П. Усіковим перші дослідницькі розвідки щодо вивчення сортового фонду селянського садівництва. У статті «Подольские яблоки» він зазначає, що ці господарства за його визначенням «кишать» невідомими помології сортами [23]. За його активної діяльності набуває значного поширення, як в плодорозсаднику князя А. Є. Гагаріна, так і на подільських землях, економічно доцільний сортимент яблук для господаря. Так, сорт Кальвіль сніговий, який було визнано неодноразово найкращим тогочасним сортом, своїм поширенням на подільських землях завдячує саме цьому помологу.

Зародження інтенсивного промислового садівництва та дослідної справи майже одночасно з організацією Окнянського плодорозсадника на півдні Поділля, пов'язане із заснуванням в його західній частині в с. Осламове Новоушицького повіту у 1881 році помологічної дослідної станції ще одним фахівцем, Олександром Оттовичем Шмітом (1833 – 1916). Граф, О. О. Шміт, був подвижником подільського садівництва, знаходився біля витоків його становлення на промислову основу з застосуванням нових технологічних прийомів та сортименту. Саме він вперше в подільському краї приступив до вивчення сортів плодових порід, витративши для завезення та вивчення їх майже всі власні кошти. Військовий за освітою, закінчив Імператорську Академію Генерального штабу, він ще на службі проводив дослідження українських земель. Так, його праця присвячена дослідженню Херсонської губернії вражає точністю та ґрунтовністю викладу [24]. В чині генерала від інфантерії він вийшов у відставку, придбавши маєток в Подільській губернії, та решту свого життя, а це понад 36 років, присвятив садівництву. У 1880 р. О. О. Шміт, як новий власник маєтку, вирішив оновити новими насадженнями старий занедбаний сад, закладений ще у 1806 році, що здавався в оренду протягом багатьох років [25, С.12]. Щороку власник вирішив висаджувати 2-3 десятини саду. Як згадував сам граф «реалії вказували на необхідність мати, якщо не посадковий матеріал для задуманого промислового саду, то хоча б матеріал для дослідного саду, з якого можна було б брати пагони для

розмноження» [26, С 24]. Для цього було запрошено кілька досвідчених садівників з Риги та Варшави з досить великою платнею та вивчено на кошти власника садівника Володимира Скварчиського. [18, С.159]. Через відсутність місцевих помологічних розплідників та низькопробні зразки інших господарств, які пропонували свої послуги, перший посадковий матеріал О. О. Шміт закупає в Імператорському Нікитському саду, в якому на той час нараховувалось 421 сорт яблунь та 449 – груш [26, С.20]. Але через довге перебування в дорозі використовувати саджанці Нікитського саду виявилось недоцільно. Тому згодом він вирішує закласти основні ділянки із саджанців закордонних сортів, рекомендованих помологічними з'їздами Австро-Угорщини, Німеччини, Швейцарії, Англії, Франції та Америки, та саджанців тих місцевостей Європи, які як найкраще відповідали кліматичним умовам Осламівського маєтку.

Закладку нового промислового саду було здійснено восени 1889 р., а найбільшу кількість дерев висадили в ґрунт восени 1895 р. [18, С.159]. Промисловий сад мав площу біля 64 дес., було закладено розплідник площею 12 дес. [17, С.28]. На горбистій місцевості, добре захищеній від холодних пронизливих вітрів, висадили майже 13 тис. плодкових дерев. Тут вивчалися 400 сортів яблуні, з них 69 сортів американської селекції, 150 – груші, 148 – сливи, 54 – вишні та 53 сорти черешні [26, С.132].

Найбільшу славу осламівському саду принесли яблука сорту Наполеон. Загальні збори Імператорського товариства садівництва постановили, що яблука цього сорту перевищують смакові якості плодів, вирощених на батьківщині цього сорту, у Тіролі [26, С.132 - 134]. Відоме ще яблуко сорту Джонатан, яке вже за радянських часів увійшло в каталог Г. О. Каблучко під назвою «Осламівське» та славилось своєю лежкістю [27].

Історія становлення даної станції та весь перелік вирощуваних та виведених сортів було описано в окремому виданні [28]. Крім того, О. О. Шміт був дійсним членом Імператорського Російського товариства плодівництва, систематично публікував свої статті на сторінках друкованого органу цього товариства, журналу «Плодоводство» та вів цілу рубрику «Что кому из нас сажать в своих садах?». За результатами функціонування даної рубрики було видано окрему однойменну монографію, яка була високо оцінена академіком В. В. Пашкевичем. В ній описано 250 сортів яблуні, в тому числі 35 американських, 130 сортів груші, 103 – сливи, 33 вишні та 15 черешні.

Досягнення О. О. Шміта в плодівництві були високо оцінені на російських і міжнародних виставках. Так, продукція садів Осламівського маєтку в 1899 році на Всеросійській виставці товариства садівництва в Петербурзі були удостоєні почесного диплому і срібної вази Петербурга. В 1900 році граф за літературні праці з вітчизняного плодівництва на Всесвітній виставці в Парижі був нагороджений великою срібною медаллю, поступившись лише Льву Платоновичу Смирненку [17, С.29]. На міжнародному з'їзді плодівців, який проходив у 1894 році О. О. Шміт, будучи головою відділення російського плодівництва виступав за створення сировинно-товарної плодової біржі. Його доповідь базувалась на необхідності проведення щорічних виставок-ярмарків у

містах на великих залізничних станціях в зонах садівничих районів, які б принесли відчутну користь у виборі промислових сортиментів, вивченні попиту на них населення, а також ознайомлення з новими видами сортування та пакування плодів і відіграли б значну роль у суспільно-кооперативній організації збуту плодової продукції.

На превеликий жаль за роки 1917 – 1921 рр. помологічний сад Осламівського маєтку було фактично втрачено. Творіння праці Олександра Шміта залишилось лише у промисловому саду, збереженому та переданому радгоспу «Осламів» у 1921 році, який донині служить народу України, даруючи людям неповторні за своїми смаковими якостями фрукти.

Отже, встановлено, що зародження промислового садівництва в Подільській губернії припадає на другу половину ХІХ століття. Започаткування дослідної помологічної справи у краї пов'язано із заснуванням в м.Окна Балтського повіту князем А. Є Гагаріним та Осламівської помологічної станції графа О. О. Шміта. Згадані дослідники запроваджували найновіші на той час методи розведення плодових дерев, промислової переробки і збереження продукції садівництва.

Література

1. Плодоводство в России : материалы и исследования. Вып. 4. Плодоводство в Подольской губернии / Г.У.З. и З., Департамент земледелия ; сост. Н. И. Кичунов. - СПб. : Герольд, 1901. - 97 с. : рис
2. Пашкевич В. В. Плодоводство и меры к его развитию. / Сост. ст. спец. по садоводству В. В. Пашкевичем. // 1907. Ежегодник Главного управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия и лесному департаменту. / Г.У.З. и З., Департ. Земледелия. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1908. - 838 с., с 4 картами, 2 графиками и 143 рис. – С. 401 – 425.
3. Плодовое сортоведение или помология на новых началах: науч. изд. / Сост. В. В. Пашкевич. – СПб.: Изд. А. Ф. Девриена, 1911. – 100 с., рис., табл.
4. Справочные сведения о плодовых питомниках и промышленных садовых заведениях Европейской России [Текст] : научное издание / Г.У.З. и З., Департамент земледелия ; сост. Б. Андреев. - СПб. : В.Ф. Киршбаума, 1910. - 137 с., Прил. указателя промышленных садоводств, складов семян и садовых принадлежностей заграницей.
5. Андреев В. Е. О мерах содействия развитию садоводства в Подольской губернии / В. Е. Андреев // Экономическая жизнь Подолии. – 1916. - №21-24. - С.22 – 35.
6. Винклер Фр. К истории наших плодовых деревьев: науч. изд. / Ф. Винклер ; ред. А. Е. Гагарин ; Императорское Рос. О-во плодоводства. - СПб. : [б. и.], 1913. - 56 с. : рис.
7. Шмит А. О. Что кому из нас сажать в своих садах?. Физиология русской плодпромышленности и действительное положение нашей плодоторговли. в 2 ч. / А. О. Шмит. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печат. дела «Издатель», 1894-1899. – Ч.1. Гл. 1-3 – 61 с.; Ч.2. Гл. 4-8. – 119 с.
8. Шмит А. О. Климатические невзгоды садов нашего отечества и сравнение их с климатическими условиями Западной Европы и Северной Америки. / А. О. Шмит. – СПб.: Тип. СПб. градоначальства, 1901. – 141 с., 5 карт.
9. Меринг А. Я. Что говорит статистика железнодорожных перевозок о положении плодоводства и плодоторговли в Подольской губернии. / А. Меринг // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. - №8. - С.3 – 16.

10. Некоторые данные по вопросу о развитии крестьянского садоводства в Подольской губернии. Вып. 1. / Сост. Ф. Л. Любанский; Подол.о-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-ти. – Винница: Тип. Б. Р. Вайсберга, 1909. – 412 с.
11. Станкевич А. К. Интенсивное промышленное плодоводство. / Сост. А. К. Станкевич, старш. инструктор Деп. зем. по садоводству в Подольской губ. – СПб.: А. Ф. Девриен, 1914. – VIII, 95 с. с илл.
12. Никифоров К. Садоводство в Подольской губернии и меры к его поднятию. / К. Никифоров // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. - №16. - С.5 – 12.
13. Чухно, Д. Ф. Развитие садоводства Украинской ССР: автореф. дис...канд. экон. наук / Д. Ф. Чухно ; УАСХН. - К., 1958. - 19 с.
14. Юрчишин В. В. Состояние и перспективы развития садоводства и виноградарства в Приднестровских колхозах Винницкой и Хмельницкой областей. - К., 1957. – 320 с.
15. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918) : історичний нарис / В. Колесник. – Вінниця : Розвиток, 2007. – 160 с., іл.
16. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини : біографічний словник / Вікторія Колесник ; Вінницький обл. краєзнавчий музей, Він. обл. універсальна наук. б-ка ім. К. А. Тімірязєва, Краєзнавче тов-во «Поділля». – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с., іл.
17. Яропуд В. В. Розкажу про сади на одній паралелі з Парижем. Історія подільського садівництва / Василь Яропуд. Серія «Наука - Україні» - Вінниця: Книга-Вега, 2002. – 124 с. с илл.
18. Рибак І. В. Видатний подільський садівник О. О. Шміт. / І. В. Рибак // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. Т.5. Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI століття. Матер. круглого столу./ Мін-во освіти і науки Укр., Кам'янець-Подільський державний університет. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 155–160.
19. Подольская губерния. Садоводство. // Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства : адрес-календарь Рос. Империи. – Б. м., : Изд. Суворина, 1899. – Т. 2. – С. 748–749.
20. Онацкий Д. Г. Подолия: краткий исторический очерк с указанием пунктов важнейших в историческом отношении / Сост. Д. Г. Онацкий. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева, 1913. – 48 с., с илл., 1 картой.
21. Гагарин А. Е. Садовый питомник м.Окна (Подольск. губ.) [Список сортов фруктовых деревьев, продающихся в имени кн. Анатолия Евгеньевича Гагрин в м. Окна, Подольской губ]. – Одесса, 1888, 1892 – 4 с.
22. Усиков И. П. Краткая помология в описаниях и рисунках для русских плодоводов-практиков: Руководство к выбору лучших сортов плодовых деревьев и ягодных кустов для доходных насаждений / Сост. По Бржезинскому И. П.Усиковым в 2-х ч. – СПб.: Тип. С-Петербург. Градоначальства, 1900. – 324, VII с., с илл.
23. Усиков И. П. Подольские яблоки / И. П. Усиков // Плодоводство. – 1901. - №7. – С. 433-445.
24. Шмит А. О. Херсонская губерния. В 2 ч. / Сост. Ген. штаба подполк. А. О. Шмит. – СПб.: Воен. тип., 1863. – Ч.1. – XII, 606 с., 4 карт.; Ч.2. – VII, 876 с., 69 карт.
25. Шмит А. О. Что кому из нас сажать в своих садах. / А. О. Шмит. – СПб.: Тип. СПб. градоначальства, 1894. – 22 с., Оттиск из журн. «Плодоводство», 1894, №8
26. Шмит А. О. Что кому из нас сажать в своих садах?. Физиология русской плодпромышленности и действительное положение нашей плодоторговли. в 2 ч. / А. О. Шмит. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печат. дела «Издатель», 1899. – Ч.2. Гл. 4-8. – 119 с.,
27. Каблучко Г. О. Сорта плодовых культур Молдавии. / О. Г. Каблучко. – Кишинев: Гос. изд. Молдавии, 1953. – 448 с., с илл.

28. Осламовская опытная помологическая станция (Подольская губ.): Краткое описание выращиваемых в ней плодов и деревьев. Вып. 1. / Осламовская помологическая станция Подольской губ., Ущицкого у. – СПб., 1899. – 80 с.

Проанализировано основные этапы развития садоводства и становления помологического опытного дела в Подольской губернии в конце XIX – начале XX века. Прослежены основные направления и формы работ, результаты опытов помологических станций в м. Окна князя А. Е. Гагарина и с.Осламово графа А. О. Шмита. В статье акцентировано внимание на частновладельческую инициативу в становлении опытного дела для нужд садоводства.

The author is analyses the main stages of the development of the horticulture and forming research work in this branch in the Podilska region in the end of XIX – at the beginning of XX century. It researches the main directions and forms of works, the results of experiments in the Orna by prince A. Gagarin's and Oslamovo by count A. Shmit's horticulture stations . There are shown the privet initiative in the forming of research horticulture work.

ББК 28.5: 41/42 (4Укр)

Красніцька Г.М.

**ПРОСВІТНИЦЬКО-ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БОТАНІЧНОЇ
СЕКЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ
ЧЕРЕЗ СЕЛЕКЦІЙНО-НАСІННЄВІ КУРСИ У КИЄВІ 1923 РОКУ**

У статті проаналізовано просвітницько-популяризаторську діяльність Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України через Селекційно-насіненні курси, що пройшли в 1923 році.

У пошуках оптимальності щодо організації наукового-освітнього забезпечення ведення сільського господарства після остаточного встановлення радянської влади в Україні активно запроваджувалися й нові підходи масового залучення найбільш бідніших селян до отримання новітніх галузевих знань. Хоча за великим рахунком свої витоки нові організаційні форми навчання активно використовувалися за царської доби. Не випадково, що їх організаторами та викладачами стали відомі вчені та освітяни, які сформувалися в ті часи. Та і основна програма підготовки базувалася на відповідних курсах КПІ та Університету Святого Володимира. Тому запроваджуючи спеціалізовані курси, Ботанічна секція Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) фактично виконувала просвітницько-популяризаторську роботу власних здобутків.

Метою статті є аналіз просвітницько-популяризаторської діяльності Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України через Селекційно-насіненні курси, що пройшли у 1923 році в м. Києві.

Останнім часом сучасні фахівці історії науки і техніки звернули особливу увагу на діяльність Сільськогосподарського наукового комітету України, як однієї з предтеч Української академії аграрних наук. З'явилися наукові роботи стосовно самого СГНКУ, його окремих фундаторів та деяких структурних підрозділів, зокрема Меліораційної та Ботанічної секцій, а також Секції ґрунтознавства [1].

Таким чином, Селекційно-насінневі курси Ботанічна секція СГНКУ організувала на спеціальні кошти Наркомзему в м. Києві. Їх метою було здійснення теоретичної та практичної підготовки фахівців різних галузей насіннезнавства.

Проект «Положення про курси» та «Програма» були ухвалені СГНКУ та подані на розгляд та затвердження до Наркомзему. Ці документи затвердив, окрім Наркомзему, ще й методичним комітетом Головпрофосвіти України.

На навчання зараховувалися особи, які мали вищу або середню агрономічну освіту, вищу природничу освіту або теоретичну підготовку чи практичний стаж без наявності дипломів про фаховість у вищезазначених напрямках знань. З самого початку курси були розраховані на 50 слухачів, з яких 25 – мали можливість отримувати стипендії Наркомзему, а решта 25 – мали право користуватися коштами установ, що надали їм цільове направлення або власними. Стипендіати Наркомзему зобов'язувалися не менше одного року після закінчення курсів працювати в галузі насінневої справи країни за згодою Наркомзему. По закінченню навчання слухачі мали скласти підсумкові іспити і одержати належні дипломи.

Програма курсів складалася з 31 дисципліни: 1) Походження культурних рослин та історія сільськогосподарської ботаніки, 2) Загальна біологія та генетика, 3) Біологія сільськогосподарських рослин, 4) Фізіологія сільськогосподарських рослин, 5) Анатомія сільськогосподарських рослин, 6) Систематика сільськогосподарських рослин і сортознавство, 7) Сортовивчення (його організація), 8) Селекція сільськогосподарських рослин (основи та методи), 9) Сучасний стан та чергові завдання селекції (в Україні та за кордоном), 10) Морфологія та анатомія насіння, 11) Біологія та фізіологія насіння (з хімією насіння), 12) Методи дослідів над насінням (лабораторні та польові), 13) Насіння бур'янів та боротьба з ними, 14) Хвороби насіння та боротьба з ними, 15) Шкідники насіння та боротьба з ними, 16) Насінництво (основні методи), 17) Організація насінневих господарств (великих і малих селянських), 18) Насінневі виставки та ринки, 19) Очищення та сортування насіння, 20) Зберігання насіння та склади, 21) Кооперація в насінництві, 22) Державні заходи в насінництві, 23) Насіннева торгівля посівним, харчовим та технічним насінням, 24) Організація насінневого контролю (контроль над торгівлею та продукцією), 25) Насіннева справа за кордоном, 26) Насіннева справа в загальній економіці селянських господарств, 27) Насінництво та селекція а) хлібних рослин, б) кукурудзи, в) стручкових рослин, г) цукрового буряка, д) картоплі, є) соняшника, тютюну та інших технічних рослин, ж) лікарських рослин, з) городніх рослин, і) кормових рослин, к) квіткових (декоративних) рослин, л) садових рослин, м) лісових пород; 28) Технічна переробка насіння (на борошно, олію, крохмаль та ін. 29) Досліди і контроль над продукцією технічної переробки насіння (борошна, висівок, макухи та ін.), 30) Біометрика, 31) Варіаційна статистика [2].

Директором курсів призначили професора О. Янату. Окрім нього, їх очолила Президія у складі: П. Діброви, Г. Клунного, професорів В. Колкунова, В. Фаворського та О. Янати, секретаря С. Постриганя та представників від слухачів [3].

Для викладання дисциплін запросили провідних фахівців та професорів з наукових установ та вузів усієї України: В.Г. Батиренка, С.Ф. Веселовського, Є.П. Вотчала, М. Грюнера, О.І. Душечкіна, П.П. Діброву, М.І. Дубровського, М.В. Євтушенка, А.Є. Зайкевича, Г.М. Клуного, В.В. Колкунова, М.П. Кравчука, Я.М. Куду, Д.К. Ларіонова, О.С. Львова, Л.К. Малченка, М.К. Малюшицького, С.М. Москвичова, Б.А. Паншина, А. Піонтковського, М.Д. Ренського, О. Супруненко, О.О. Табенцького, В.І. Фаворського, О.О. Фоміна, І.В. Черепенка, О.П. Чорного, І.М. Щоголіва, О.А. Янату та багато інших. [4].

Після урочистого відкриття курсів 15 березня 1923 року розпочалася робота. Значний інтерес вони викликали у молоді, яка прагнула глибокого вивчення та презентації спеціальних знань агрономічної галузі, що й було задекларовано у «Програмі». Вже протягом місяця після відповідного оголошення, бажаючі вступити подали аж 143 заяви, і оскільки переважна більшість кандидатур абітурієнтів (до 80-90 %) цілком задовольняла вимогам «Положення», то обмежена кількість місць примусила Президію припинити прийом документів. Після цього відбувся конкурс серед реальних кандидатів. До уваги було взято наявність освіти, практичного (агрономічного) стажу роботи та соціальний статус. Згідно переглянутих документів, дійсними слухачами курсів зарахували 58 осіб, вільними слухачами – 29, кандидатами – 81 і надали відмову – 25 особам. Переважну більшість слухачів становили селяни та робітники. Розпочалася активна робота. Лекції проводилися в лекційній залі СГНКУ [5].

За перший триместр проведення теоретично-практичної підготовки, який закінчився 1 червня 1923 року, залишилося 55 дійсних слухачів, що сталося шляхом природного відбору. Президія виключила дійсних слухачів, які, з різних причин, не відвідували курси на звільнені місця переводячи вільних слухачів або і їх виключаючи через певні обставини. Таким чином, кількість дійсних слухачів наблизилася до запланованої кількості Наркомземом для підготовки та випуску (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Загальна кількість слухачів Селекційно-насіненевих курсів станом на 1 червня 1923 року

	Соціальний статус	Національність	Наявність освіти	Вік слухачів
селяни	40			
робітники	7			
службовці	8			
українці		49		
росіяни		5		
білоруси		1		
вища			6	
н/вища			30	
середня агрономічна			18	
нижча агрономічна			1	
від 20 до 25 років				16
від 26 до 30 років				27
від 31 до 35 років				8
36 років і вище				4

Слухачами здебільшого були члени різних профспілкових організацій та комнезамів. Варто відзначити, що Наркомземом було надано 20 стипендій для незаможних слухачів завдяки клопотанню представників профспілки «Всеробітземліс» та КУБАЧ. Дирекція та представники курсів теж здійснювали спроби отримання кількох стипендій від деяких установ та організацій, але марно.

За кілька перших місяців слухачам було прочитано основні та частину спеціальних курсів, а саме: з загальної кількості дисциплін – 13, практичні заняття виконано з 4 предметів, проведено 4 екскурсії [6].

З червня по жовтень 1923 року, протягом чотирьох місяців, відбулася літня практика у різних установах Києва та по Україні відповідно до спеціалізації. В цей час слухачі повинні були: 1) брати участь у всіх роботах з насінневої справи, що проводила установа до якої здійснювалося відрядження; 2) скласти загальний опис насінневої справи в установі відображаючи організацію, помилки тощо; 3) подати звіт про проведену роботу в установі із зазначенням отриманих знань; 4) виконати роботу із запропонованої власної чи дирекцією курсів теми та за згодою керівника установи; 5) представити ґрунтовний аналіз про здійснену роботу за спеціальною темою; 6) після повернення на навчання на початку жовтня подати всі вищезазначені звіти через дирекцію курсів на колективне обговорення слухачів та лекторів [7].

В перших числах жовтня, перед початком навчання, відбулася екскурсія слухачів до Москви на Всесоюзну сільськогосподарську виставку, яка набула великого значення для ознайомлення з кращими здобутками вітчизняних вчених та практиків з питань селекції та насінництва. Так, слухачі, по закінченню практики за вузькоспеціальними темами для закріплення знань та навичок, отримали можливість оглянути досягнення сільськогосподарської науки та практики у всесоюзному масштабі, а також ознайомитися зі станом тієї галузі сільського господарства, в якій кожен з них мав працювати. Отже, повернувшись з виставки, на прохання Президії курсів, слухачі подали звіти на спецтеми виконані на чолі з керівниками установ, куди відбулося відрядження. Ці роботи приймалися як дипломні, і, заслуховуючись на конференціях, проходили колективне обговорення і отримували критичну оцінку від колеґії слухачів, лекторів, спеціалістів відповідної галузі та представників дирекції курсів. Протягом листопада та грудня на таких конференціях заслухали і задовільно оцінили спецроботи шести слухачів: 1) Терпила Н.І. «Дослідження льонів України»; 2) Панченка Ф.П. «Вплив протравлювання хемічними засобами на лабораторну та господарчу схожість»; 3) Масюка П.Д. «Спроба морфологічної та фізіологічної характеристики пшениць, класифікації і районізації їх по Київському краю»; 4) Котельникова Т.Г. «Дослідження десяти сортів ярої пшениці»; 5) Трунова І.М. «Оцінка насінньового матеріалу огірків в залежності від положення в плоді» та 6) Максименка Г.С. «Гібридизація городніх рослин на Білоцерківській селекційній станції».

Теоретичні та практичні заняття на курсах продовжилися з 22 жовтня поточного року [8].

В лютому 1924 року, після майже річної роботи та іспитів, за підсумками спеціальної комісії відбувся випуск слухачів. Передбачено було випуск 33 осіб, які повністю виконали «Програму», пройшли літню практику на досвідних, селекційних, контрольо-насінневих станціях та інших установах України, виконали та захистили дипломні роботи (див. таблицю 2).

Таблиця 2

**Кількість випускників Селекційно-насінневих курсів
станом на лютий 1924 року**

	Наявність освіти	Спеціальність	Вік випускників
Вища аграрна, природнича освіта (повна чи н/вища)	23		
Середня агрономічна	10		
Насінництво (організація, репродукція, торгівля)		5	
Насінневий контроль (лабораторний і польовий)		5	
Насінництво та селекція:		22	
– <i>садово-городніх рослин</i>		7	
– <i>хлібних рослин</i>		5	
– <i>цукрового буряка</i>		7	
– <i>кормових рослин</i>		1	
– <i>хмелю</i>		1	
– <i>боротьба зі шкідниками насіння</i>		1	
від 21 до 25 років		12	
від 26 до 30 років		14	
від 31 до 35 років		5	
від 36 до 40 років		2	

По закінченню курсів дирекція надавала рекомендації слухачам, як спеціалістам з селекції та насінництва, для влаштування на роботу [9].

Слід зазначити, що курси проходили дещо довше від запланованого терміну через нерегулярне та обмежене фінансування Наркомземом. Тому відбулася затримка у роботі лекторів і слухачів, а також у виплаті стипендій. Протягом осені й зими систематично проходили конференції із захистом дипломних робіт, які часом викликали жвавий обмін думками та гостру дискусію [10]

Таким чином, в результаті діяльності Селекційно-насінневих курсів протягом 1923 року було підготовлено для аграрної галузі республіки 33 фахівці зі спеціальності «селекція та насінництво». Цей захід дав очікувані і позитивні наслідки для відроджуваної сільськогосподарської науки у 20-х роках ХХ століття, адже саме тоді в Україні поширилися новаторство і

експерименти в освіті та науці. Керівництво країни мало на меті побудувати новий соціально-економічний устрій, в зв'язку з чим створювалися нові типи шкіл і підходи у викладанні, запроваджувалися оновлені програми, що поєднували навчання та працю. Не обійшли зміни і вищу школу через реорганізацію університетів у численні інститути, що мали бути готувати спеціалістів для керівництва робітниками. В такій ситуації, завдяки курсам, країна отримала потрібних фахівців, озброєних новітніми знаннями та навиками для роботи з розвитку селекції та насінництва в сільськогосподарській галузі як на науковій основі в державних установах, так і в особистих та колективних господарствах. На жаль, після переведу СГНКУ на початку 1924 року до Харкова важливе для розвитку сільського господарства України починання Ботанічної секції у вигляді Селекційно-насіненних курсів було ліквідоване з боку Наркомзему, не дивлячись на реальні позитиви від їх діяльності. Згодом ініціативу «перехопив» Київський сільськогосподарський інститут, розпочавши власну просвітницько-популяризаторську діяльність і взявши за основу підходи з організації та програму Селекційно-насіненних курсів Ботанічної секції СГНКУ.

Література

1. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918-1927 рр.) : зб. док-тів і м-лів / УААН, ДНСГБ; Уклад. В.А. Вергунов, А.С. Білоцерківська, Б.К. Супіханов, С.Д. Коваленко; Під заг. ред. М.В. Зубця, Ю.Ф. Мельника; Наук. ред. В.А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2006. – 528 с.; Вергунов В. Академік В.І. Вернадський – один із фундаторів наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської дослідної справи в Україні // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Редкол. О.Я. Пилипчук та ін. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 25-52; Яната Олександр Алоїзович (1888-1938): Бібліогр. покажч. / УААН; ЦНСГБ, АН Вищої школи України, Сектор історії та методології освіти, науки і техніки; Уклад. : В.А. Вергунов, Т.Ф. Дерлеменко, А.А. Коробченко, О.Я. Пилипчук. Наук. ред. О.Я. Пилипчук, В.А. Вергунов. – К., 2001. – 83 с. – Бібліографія вчених-аграріїв України; Професор Яната Олександр Алоїзович (1888-1938) / Уклад. В.А. Вергунов, Т.Ф. Дерлеменко; Наук. ред. В.А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2003. – 221 с.; Глазунов Г.О. Життєвий перелом професора А. Сліпанського [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. — 2006. — N 1. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06ggodprv.html>. — Заголовок з екрана.; Коваленко С.Д. Початковий етап діяльності Ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. — 2007. — Вип. 3. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-journals/INB/2007-3/07ksdvku.pdf>. — Заголовок з екрана.; Коваленко С. З історії становлення та діяльності Сільськогосподарського Вченого Комітету України (1919) // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – Вип. 18. – С. 80-91; Пашківська О. Внесок Г.Г. Махова у становлення та розвиток вітчизняного агроґрунтознавства // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Редкол. О.Я. Пилипчук та ін. – К., 2002. – Вип. 10. – С. 126-130; Пашківська О.А. Секція ґрутознавства СГНКУ (1918-1927 рр.) // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – Вип. 17. – С. 167-178; Сердюк О. З історії заснування та діяльності ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України в 1918-1919 р. // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / Редкол. О.Я. Пилипчук та ін. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 178-187; Сердюк О. Науково-організаційна діяльність Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України за 1920 рік // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2007. – Вип. 16. – С. 191-194; Коваленко С.Д. Проблеми метеорології в діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України (1919-1921 рр.) [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика. — 2008. — Вип. 3. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2008-3/08ksdnku.pdf>. — Заголовок з екрана.

2. С.П. Селекційно-Насінневі Курси в Києві // Вісник Сільсько-Господарської Науки. – К., 1923. – Ч. 1-2. – С. 62-63.
3. С.П. Селекційно-Насінневі Курси в Києві // Там само. – К., 1923. – Ч. 3-4. – С. 139.
4. С.П. Селекційно-Насінневі Курси в Києві // Там само. – К., 1923. – Ч. 1-2. – С. 63.
5. С.П. Селекційно-Насінневі Курси в Києві // Там само – К., 1923. – Ч. 3-4. – С. 139.
6. Постригань С. Селекційно-Насінньові Курси в Києві // Там само. – К., 1923. – Ч. 5-7. – С. 206.
7. Постригань С. Селекційно-Насінньові Курси в Києві // Там само. – К., 1923. – Ч. 5-7. – С. 207.
8. Селекційно-Насінньові Курси НКЗС при СГНКУ // Там само. – К., 1923. – Ч. 8-12. – С. 304.
9. Яната О., Постригань С. Від дирекції Селекційно-насіньових курсів у Києві при С.-Г. Науковому Комітеті: До всіх Губ. і Окрземуправлінь, с.-г. Інститутів, технікумів і профшкіл, Губ. і Райсельсоюзів с.-г. досвідних та селекційних станцій та ін. установ // Там само. – К., 1923. – Ч. 8-12. – С. 318-319.
10. Селекційно-Насінньові Курси у Києві // Молодий дослідник. – Х., 1924. – Ч. 1., січень-лютий. – С. 32.

В статтє подан анализ просветительско-популяризаторской деятельности Ботанической секции Сельскохозяйственного научного комитета Украины через Селекционно-семеноводческие курсы, что прошли в 1923 году.

In the article it is analysed elucidative and popularization activity of the Botanical section at the Agricultural Scientific Committee of Ukraine through plant-breeding-seminal courses which passed in 1923 years.

УДК 94 (53). 03: 94 (4) “0375 / 1492”: 94 (4) “0375 / 1492” (477)

Крюков В.Г.

СЕМАНТИКА ТЕРМІНА “СЛОВ’ЯНСЬКА [КРАЇНА]” В ТВОРІ “КНИГА ДОРОГИХ ЦІННОСТЕЙ” АБУ АЛІ АХМАДА ІБН РУСТА

Дослідження являє спробу здійснення текстологічного аналізу розповіді анонімого мандрівника про країни Східної Європи, яка була наведена в “Книзі дорогих цінностей” арабського географа першої половини X століття Абу Алі Ахмада ібн Руста. Виявлення семантики терміна “слов’янська [країна]”, описання якої міститься в цій розповіді, надає можливість визначити, про яку саме частину слов’янського світу йдеться в досліджуваному писемному документі. Результатом наукового пошуку є обґрунтування висновку про те, що значення названого терміна поширюється на залюднену східними слов’янами територію, що прилягала до торговельного шляху “Кордовський амірат – місто Київ – земля в’ятичів – столиця Хозарського каганату”.

На теперішній час у якості перспективи подальшого розвитку українського арабістичного джерелознавства визнається складання “Корпусу повідомлень арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України”. В межах вирішення цього завдання у якості першочергової постає необхідність виокремлення із загального обсягу відомостей про територію та населення Східної Європи тих повідомлень, в яких міститься інформація, що має бути складовою названої збірки історичних писемних документів. Втім, згадана науково-дослідницька робота ускладнюється невизначеністю семантики деяких термінів, що означають етнічні спільності, які залюднювали територію України протягом окресленої нами історичної доби.

Насамперед дана обставина стосується етноніма “ас-сакаліба” / الصَقَالِبِيَّة /, який у творах учених Арабського халіфату IX-X століть означає слов’ян. Адже семантика названого етноніма поширюється на всю спільність слов’янських протоетносів, що залюднювали великий територіальний простір Європейського континенту, який простягався з півночі на південь від озер Чудського й Ільмень до північного узбережжя Егейського моря, а зі сходу на захід – від басейну Верхньої Оки та правобережжя Сіверського Дінця до Середньо-Дунайської низовини та межиріччя Лаби і Заале [22, s. 619-623; 38, s. 113-130; 31: 17, с. 132-149; 18, с. 191-210].

Для виокремлення із великого обсягу інформації досліджуваних писемних документів тих повідомлень, де йдеться про слов’янські людності Середнього Подніпров’я та Східно-Карпатського регіону, належить аналізувати кожну із звісток про слов’ян окремо з урахуванням географічного розташування, назв елементів ландшафту та населених пунктів території пробування людності, означеної етнонімом “ас-сакаліба”, а також даних про соціально-економічний лад, державно-політичний устрій, релігійні вірування цієї людності тощо. Отже, саме через впровадження згаданих прийомів текстологічного аналізу ми маємо намір реалізувати досягнення мети пропонованого наукового пошуку, а саме виявлення етнічного значення терміна “слов’янська [країна]” / الصَقَالِبِيَّة /, описання якої міститься в “Книзі дорогих цінностей” / كِتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّفِيْسَةِ /, що була написана близько 903 року арабським географом Абу Алі Ахмадом ібн Умаром Руста [35, р. XXII; 12, с. 159; 33, II (2), s. 8].

Згадане описання являє собою складову розповіді анонімного мандрівника про країни Європи, які він відвідав під час своєї подорожі [30, р. 141-145]. Отже, насамперед належить визначити час виникнення потрібної інформації. Із тексту досліджуваного писемного документу виявляється, що перший етап подорожі анонімного мандрівника пролягав рікою Волгою від дельти цієї ріки. Дане міркування підтверджується наявністю в досліджуваній нами розповіді описань “печенізької [країни]” / اَلْبَجَانَاكِيَّة / [30, р. 143], “мадярської [країни]” / اَلْمَجْعَرِيَّة / [30, р. 142-143], “болгарської [країни]” / اَلْبُلْكَارِيَّة /, тобто Волзько-Камської Болгарії [30, р. 141-142], а також звістки про місцевість, залюднену “буртасами” / بَرْتَسَا / [30, с. 141]. Що стосується “печенізької [країни]”, то її межі прилягали до “мадярської [країни]”, яка межувала з Волзько-Камською Болгарією. Отже, виявляється, що “мадярська [країна]” розташовувалася на південь від земель Волзько-Камського межиріччя [8, с. 24; 1, с. 350; 33, II (2), s. 33, 83-84, 95], тобто в тій місцевості, де угорська кочова людність мадярів перебувала до початку IX століття, тобто до того часу, коли вона була витиснута звідти сусідніми печенігами [9, II, с. 129-130; 1, с. 336-348; 33, II (2), s. 33-35, 94-95, 102-103].

Ці міркування надають підставу для співвіднесення описання “печенізької [країни]”, із повідомленнями про територію первісного мешкання “пачінакітів” / Πατζινακίται /, тобто печенігів, наведеними візантійським автором середини X століття Константином VII Багрянородним. Згідно з останнім, ті “пачінакіти” залюднювали землі, розташовані між ріками, званими “Атил” / ποταμόν Ἀτήλ / та “Геїх” / ποταμόν Γεήχ / [11, с. 154-155]. Отже, в обох названих писемних

документах йдеться про прабатьківщину печенігів, ідентифіковану з територією, розташованою в басейнах рік Волга, Урал, та Емба [34, s. 78-79; 28, p. 313, 443; 33, II (2), s. 96]. Зважаючи на те, що на означеній території печеніги перебували до 884 року, тобто до того часу, коли під тиском племен тюркської кочової людності, званої гузами, вони змушені були відкочувати з прабатьківщини в західному напрямі [3, с. 127; 25, p. 283-292; 37, p. 137-139], можна уважати, що розповідь анонімного мандрівника була складена до згаданої історичної події.

Разом з цим, належить звернути увагу на звістку цього автора про те, що “верховний правитель” / رَيْسِ الرُّوسَاءَ / “слов’янської [країни]” зветься “Свййат мулк” / سُوَيْتٌ مُلْكُ / [30, p. 144]. Висловлене коректне, на нашу думку, міркування про те, що задля відновлення правильної арабської форми написання названого власного імені належить замінити першу літеру його другої частини з “мім” / م / “ба” / ب /. Таким чином, можна припустити, що йдеться про правителя, який мав ім’я “Свййат булк” / سُوَيْتٌ بُلْكُ /, тобто про Святополка I Великоморавського (870-894 pp.) [21, с. 32, 139-142]. Із даних міркувань виявляється, що розповідь анонімного автора була складена у той час, коли в Моравській державі вже правив Святополк I Великоморавський, а печеніги іще перебували на своїй прабатьківщині, тобто десь поміж 870 і 884 роками.

Фіксація часу створення досліджуваного писемного документу набуває принципового значення для виявлення семантики наведеного в ньому терміна “слов’янська [країна]”. Нагадаємо, що в окреслений період арабський географ другої половини IX століття Абу ал-Касим Убайдаллах ібн Хурдазбих писав свою “Книгу шляхів і царств” / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / [34, s. 390]. В названому творі у якості активно функціонуючого названий торгівельний шлях, який пролягав із володінь Кордовського амїрату / الأندلس / до столиці Хозарського каганату, а точніше – до її торгівельної частини, званої “Хамлих” / حَمْلِيخْ / через області “країни слов’ян” / بِلَادُ السَّقَالِيَةِ / [31, p. 155]. Виявлено, що “слов’янський” етап цього торгівельного шляху пролягав так званим “Лядським шляхом” через Прагу та Краків до Волині, й надалі через Перемишль, Червенські міста, та через землі Галичини до самого Києва [33, I, s. 147-150; 4, с. 292-293]. Від міста Києва він спрямовувався на північний схід, до ріки Ока, й цією рікою сягав Волги [4, с. 294; 9, I, с. 102; 33, I, s. 149-150].

Із тексту досліджуваного писемного документу виявляється, що анонімний мандрівник подорожував до “слов’янської [країни]” через місцевість, яка була залюднена етнічною спільністю, означеною етнонімом “буртас”. В передіку угро-фінських людностей, що перебували на землях басейну Верхньої Волги, який був наведений в творі готського історика середини VI століття Йордана, називається етнонім “Mordens” [29, XXIII, 116]. Він міститься після згадки людності “Imnicaris”, яка ідентифікована з угро-фінською етнічною спільністю, званою “мещера”. В часи життя Йордана “мещера” перебували в басейні ріки Ока. Отже, виявляється те, що етнонім “Mordens” означає угорську людність, звану “мордва”, територія мешкання якої розташовувалася на схід від басейну Оки. Зважаючи на згадку анонімного мандрівника про те, що оселі “буртасів” знаходяться поблизу від “ріки Атил” / نَهْرُ أَيْلُ /, тобто Волги, а країна “буртасів”

межує з Волзько-Камською Болгарією, доцільно стверджувати, що наприкінці “волзького” етапу своєї подорожі цей мандрівник наблизився до “слов’янської [країни]”, минувши землі, залюднені мордвою (буртасами). Отже, початкова межа “слов’янської [країни]” пролягала на схід від басейну Оки.

Підтвердженням правильності висловленого міркування є ідентифікація терміна “Вантіт” / وَانْتِيْت /, що в описанні “слов’янської [країни]” означає “місто” / مَدِيْنَةٌ /, розташоване поблизу від цієї межі. Зважаючи на те, що в арабській мові термін “мадіна” означає не лише населений пункт, але також місцевість, на якій розташовані населені пункти [31, р. 93; 33, I, s. 101], ми вважаємо за коректне припущення, що в даному випадку йдеться про місцевість басейну ріки Ока, залюднену слов’янською етнічною спільністю, званою “в’ятичі” [33, I, s. 149-150]. Якщо виправити спотворення в арабському написанні цього терміна через заміну останньої літери “та” на / ت / “джім” / ج /, то правильна його форма має вигляд “вантідж” / وَانْتِيْج /, тобто “в’ятич”.

На нашу думку, такий самий принцип визначення семантики належить застосувати відносно терміна “місто Джурваб” / مَدِيْنَةٌ جُرْوَاب /, в якому, згідно з анонімним мандрівником, пробуває правитель “слов’янської [країни]”. Тому ми підтримуємо пропозицію уважати назване “місто” за місцевість, залюднену слов’янською етнічною спільністю, що йменувалася “хорвати” [21, с. 32, 142]. Відновлення правильної форми арабської передачі цієї назви можна досягти лише перенесенням діакритичної крапки першої літери із нижньої позиції у верхню і зміни її, таким чином, з “джім” / ج / на “ха” / خ /, а також вилученням із останньої літери “ба” / ب / діакритичної крапки, що знаходиться на нижній позиції, і доданням у верхню її положення двох діакритичних крапок, внаслідок чого вона змінюється на літеру “та” / ت /. Отже, відповідною до вище згаданого значення формою арабської передачі даної назви є “хурват” / حُرْوَات /.

Таким чином, виявляється, що в даному фрагменті досліджуваного тексту йдеться про прикарпатських хорватів, які на початку VII століття увійшли до складу союзу слов’янських племен, відомого під назвою “дуліби” [2, с. 108]. Після розпаду останнього хорвати просунулися у Закарпаття та на північний захід від Українських Карпат, до Крконошів у Чехії [19, с. 209; 24, s. 9-11; 14, с. 441-462]. Згідно з повідомленням Константина VII Багрянородного, “Велика Хорватія” / μεγάλη Χρβατία / була розташована “по той бік від Угорщини, поблизу від Франгії (тобто Саксонії)” / οτινες Τουρκίας μεν εκειθεν Φραγγίας / [11, с. 134, 140, 284-285, 337]. Таким чином, дана країна охоплювала землі, що простягалися із заходу на схід від залюдненої “чорними хорватами” Північно-Західної Чехії через Верхнє Повіслення до самої Західної Галичини, де мешкала слов’янська етнічна спільність, відома як “хорвати” [10, с. 74; 33, II (2), s. 128-129; 34, s. 171-172; 13, с. 375; 23, s. 441; 16, с. 26]. Надалі певна частина хорватів відійшла з території “Великої Хорватії” на південь, і, разом з сербами, в часи правління візантійського імператора Іраклія (610-641 рр.) залюднила землі Далмації до самого узбережжя Адріатичного моря [11, с. 135-137, 140-141; 6, с. 99-103; 5, с. 68-70; 7, с. 76; 15, с. 162-168].

В часи правління Святополка I Великоморавського до складу Моравської держави увійшла частина території колишньої “Великої Хорватії”, зокрема

Віслянська область і Чехія [27, р. 3, с. 9-76; 26, с. 31-34; 36, с. 227-256]. Отже, саме цією подією можна пояснити звістку анонімного автора про зверхність над місцевістю, залюдненою хорватами, названого правителя. Однак, хорватське населення Галичини надалі увійшло до складу Київської держави [20, с. 75].

Скорочення

БАН – Българската академия на науките.

ČAV – Československá Akademie věd.

BGA – Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M.J. de Goeje. – Pars I-VIII. – Lugduni Batavorum, 1870 – 1894.

Література

1. Артамонов М.И. История Хазар / Отв. ред. Л.Н. Гумилев. – Ленинград, 1962. – 523 с.
2. Баран В.Д., Баран Я.Д. Историчні витоки українського народу / Гол. ред. О. Удод. – Київ, 2005. – 208 с.
3. Божилов И. България и печенезите (896-1019) // Исторически преглед / Издава от Института по история към Българската академия на науките. – № 2. – София, 1973. – С. 37-128.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. / Редакц. кол.: П.С. Сохань (голова), В.А. Смолій, та ін. – Т. I. – До початку XI віка. – Київ, 1991. – 648 с.
5. Заимов И. Български географски имена. Принос към славянския ономастичен атлас / БАН, Институт за български език. – София, 1973. – 193 с.
6. Заимов Й. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия / БАН. – София, 1967. – 345 с., 17 л. карт.
7. Залізняка Л. Від склавинів до української нації [Навч. посібник] / Ред. Н. Прохоренко. – Київ, 1977. – 255 с.
8. Заходер Б.Н. История Восточного средневековья. Халифат и Ближний Восток / Б.Н. Заходер. – Москва, 1944. – 152 с.
9. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. I. – Горган и Поволжье в IX-X веках / Отв. ред. Е.А. Беляев. – Т. II. – Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне / Отв. ред. Л.А. Семенова. – Москва, 1967. – 210 с.
10. Ковалевский А.П. Славяне и их соседи по данным ал-Мас'уди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений: [Сборник статей] / Отв. ред. Королюк В.Д. – Москва, 1973. – С. 62-79.
11. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Отв. ред. В.Л. Янин. Ред. Г.Г. Литаврин, А.П. Новосельцев. – Изд. 2-е, испр. – Москва, 1991. – 494 с.
12. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. В 6-ти томах / Ред. кол.: акад. В.А. Гордлевский (пред.). – Т. IV. – Арабская географическая литература / Ред. Г.В. Церетели. – Москва; Ленинград, 1957. – 919 с.
13. Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад з давньоруської Маховця Л.Є.; відп. ред. Мишанич О.В. – Київ, 1989. – XIV, 590 с.
14. Новаковић Р. Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво? / Ред. Д. Петровић, М. Туровић. – Београд, 1978. – 515 с., 5 л. карт.
15. Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII століть / Від. ред. В.Д. Баран. Рец. Є.А. Балагурі. – Київ, 1980. – 179 с.
16. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Отв. ред. В.Д. Королюк. – Москва, 1982. – 356 с.
17. Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья / Отв. ред. В.И. Довженок. – Киев, 1975. – 166 с.

18. Сухобоков О.В. Славянские древности последней четверти I тыс. н. э. // Археология Украинской ССР. – Т. III. – Раннеславянский и древнерусский периоды / Отв. ред. В.Д. Баран. – Киев, 1986. – 573 с., 8 л. илл. – С. 191-212.
19. Терлецький Любомир. Етногенез українського народу / Наук. ред. проф. Юрій Сливка. – Львів, 2007. – 632 с.
20. Толочко П.П. Древнерусская народность. Воображаемая или реальная / Гл. ред. И.А. Славкин. – Санкт-Петербург, 2005. – 218 с.
21. Хвольсон Д.А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста / Изд., пер. Д.А. Хвольсон. – Санкт-Петербург, 1869. – XIII, 199 с.
22. Bialikova D. Zur Datierung der oberen Grenze des Prager Typus der Südslowakei // Arheologické Rozhledy / ČAV. – Ročník 20. – Číslo 6. – Praha, 1968. – S. 619-625.
23. Ditten H. Bemerkungen zu den ersten Ansätzen zur Staatsbildung bei Kroaten und Serben im 7. Jahrhundert // Akten de Colloque „Byzanz auf dem Höhepunkt seiner Macht“. Liblice, 20-23 Septembre 1977 / herausgegeben von Vladimír Vavrínek. – Praha, 1978. – 483 s.
24. Grafenauer B. Die ethnische Gliderung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter // Balkanologischen Kongress in Sofia, von 26. VIII – 1. IX. 1966 / Prev.: Doris Kosec-Debenjak. – Ljubliana, 1966. – 64 s.
25. Györffy G. Sur la question de l'établissement des Pethénegues en Europe // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica. – T. 25. – Budapest, 1972. – P. 283-292.
26. Havlik L.E. Morava v 9. až 10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace / ČAV. – Praha, 1978. – 158 s.
27. Havlik L.E. Územní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka // Slovanske Študie. – № 4. – Bratislava, 1996. – S. 9-76.
28. Hudud al-'alam. "The Regions of the World" / A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. With the pref. by V.V. Barthold. – London, 1937. – XX, 524 p.
29. Iordanis Romana et Getica // Monumenta Germaniae Historica / edidit Theodorus Mommsen. – Tomi kvinta. – Pars prior. – Beroloni, 1872. – P. 35-138.
30. Kitab al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // BGA. – Pars VII. – VIII, 373 p.
31. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // BGA. – Pars VI. – XXIII, 216, 308 p.
32. Labuda G. Słowiańszczyzna pierwotna: Wybór tekstów. Materiały źródłowe do historii Polski epoki feudalnej / Pod redakcją Mariena Małowistał. – Warszawa, 1954. – 359 s.
33. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / Pod redakcją G Labudy. – Tom I. – Tom II (część I). – Tom II (część II). – Wrocław; Kraków, 1956, 1969, 1977. – 383, XIV s.; 159 s.; 151 s.
34. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840-940). – Leipzig, 1903. – L, 557 s.
35. Miquel A. La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle. Géographie et géographie humaine dans la littérature arabe des origines à 1050. – Paris, 1967. – XLIX, 420 p.
36. Ratkoš P. Die grossmährichen Slaven und die Altmagyaren // Das Grossmährische Reih. – Praha, 1966. – S. 227-256.
37. Reginsonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi / Recongovit F. Kuzze // Scriptorum Rerum Germanicarum / fecit G.H. Pertz. – Hannoverae, 1890. – XX, 196 p.
38. Zeman J. K problematice česneslovanske kultury ve Stredni Evrope // Památky archaologické / ČAV. – Ročník LXX. – Číslo 1. – Praha, 1979. – S. 113-130.

Предложенное исследование представляет собой попытку проведения текстологического анализа рассказа анонимного путешественника о странах Восточной Европы, который был помещен в “Книгу дорогих ценностей” арабского географа первой половины X века Абу Али Ахмада ибн Руста. Выявление семантики термина “славянская [страна]”, описание которой имеется в этом рассказе, дает возможность определить, о какой именно части славянского мира сообщается в исследуемом письменном документе. Результатом научного поиска является обоснование вывода о том, что значение названного термина распространяется на населенную восточными славянами территорию, которая прилежала к торговому пути “Кордовский эмират – город Киев – земля вятичей – столица Хазарского каганата”.

The offered research represents the attempt of carrying out of the textual analysis of an anonymous traveler about the Eastern European countries contained in the “Book of expensive values” by the Arabic geographer of the first half of the Xth century Abu Ali Ahmad ibn Rusta. The identification of the semantics of the term “Slavic [country]”, which description in this account, makes possible to find out what exact part of the Slavic world is informed about in the investigated written document. According to the result of the scientific research, it has been revealed that the meaning of the named term concerns The territory populated by the Eastern Slavs which was adjacent to the trade route “The Kordobian amirate – the city of Kiev – the Vyatichi land – the capital of the Khazarian empire”.

ББК 4 : 43 ф (4 Укр)

Кушнарѡва В.О.

**Г.М. ВИСОЦЬКИЙ (1865-1940) ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ НАУКОВИЙ
КОМІТЕТ УКРАЇНИ ПРИ НАРКОМЗЕМІ УСРР (1919-1927 рр.)**

Стаття присвячена розгляду основних аспектів наукової діяльності видатного вченого Г.М. Висоцького як спеціаліста Лісової секції Сільськогосподарського наукового комітету України.

У процесі дослідження розвитку будь-якої науки не можливо обминути вивчення ролі у ній тих вчених, які своєю працею збагатили її та вивели на світовий рівень. До особистостей, багатогранні наукові здобутки яких представляють інтерес для спеціалістів різних галузей сільського господарства, належить і Георгій Миколайович Висоцький.

Проаналізувавши праці дослідників життєвого й творчого шляху вченого, виявилось, що зовсім не дослідженою залишається науково-організаційна діяльність Г.М. Висоцького у Сільськогосподарському науковому комітеті України (СГНКУ). Лише у 2006 р. за науковою редакцією професора В.А. Вергунова вийшов збірник документів та наукових матеріалів «Сільськогосподарський науковий комітет України (1918-1927 рр.)», в якому на основі архівних матеріалів висвітлені окремі моменти діяльності Г.М. Висоцького як спеціаліста Лісової секції СГНКУ [1].

З огляду на вищезазначене, метою даної статті є висвітлення основних напрямків наукової роботи вченого у Сільськогосподарському науковому комітеті України.

Сільськогосподарський вчений комітет України (СГВКУ) був заснований 1 листопада 1918 р. згідно наказу Ч. 162 міністра земельних справ В. Леонтовича [2]. Очолив новостворену комітет академік В.І. Вернадський [3].

Пізніше СГВКУ було реорганізовано у Сільськогосподарський науковий комітет України при НКЗС (СГНКУ).

СГНКУ був створений як координуючий центр сільськогосподарської дослідної справи, метою діяльності якого було об'єднання всіх наукових сил, відновлення та створення нових науково-дослідних установ, а також вузів аграрного профілю. Вже у 1919 р. при комітеті працювали 16 секцій: лісова, ботанічна, лучного господарства, меліораційна, економічна, метеорологічна, зоологічна, хімічна, технічна, ґрунтознавства, рільництва, с.–г. освіти, популяризації та видавництва, боротьби із шкідниками, досвідної с.–г. справи та народного с.–г. побуту; 9 підсекцій: с.–г. промисловості, с.–г. машинобудування, с.–г. будівництва, ентомології, погоди, преси і видавництва, шкільної с.–г. освіти, позашкільної с.–г. освіти, термінологічно-перекладова; 9 бюро: фітопатологічне, флористичне, лісової ентомології, насіннезнавства, лікарських рослин, бур'янів, бджільництва, риболовства, музейне, редакційно-видавниче, термінологічне, бібліотечно-бібліографічне, закордонних відносин, сітки кореспондентів. Крім цього, працювали такі комісії – боротьби з посухою, дослідної справи, тютюнництва, районізації, охорони природи [1].

З 1 січня 1919 р. Г.М. Висоцький був призначений членом Вченого Комітету згідно наказу міністра земельних справ від 30 грудня 1918 р. Ч. 29 [4]. Окрім Г.М. Висоцького, до складу Комітету увійшли В.Д. Огієвський, Є.П. Вотчал, О.Г. Марченко, З.С. Голов'яно та ін.

Лісова секція займалася питаннями розвитку лісової дослідної справи в Україні, а саме: вивченням лісокультурних умов країни, відновленням роботи Дарницького дослідного лісництва, дослідженнями з підсочки сосни, розробкою заходів боротьби зі шкідниками лісу. Лісовою секцією був складений план боротьби з посухою шляхом створення захисних лісосмуг у степах, заліснення пісків, ярів, берегів водоймищ та проведення інших лісомеліоративних заходів.

У пояснюючій записці до обрахунку Лісової секції на перше півріччя 1920 р. підкреслюється важливість робіт, що виконувалися секцією: «Ці дослідження мають велике практичне значення на Україні, бо ліса України займають площу в 5 милл. десятин та уявляють велику цінність, а помилки в напрямку господарства, що залежать від незнання ліса, поведуть до величезних втрат» [5]. Там же йдеться про необхідність якомога швидше обробити численні матеріали, що були зібрані раніше Г.М. Висоцьким, Є.П. Вотчалом, В.Д. Огієвським та ін. Така поспішність пояснювалася намаганням застосувати отримані результати для потреб лісового господарства, а також для визначення подальших напрямків роботи з дослідження лісу. Проте виконати такий обсяг робіт найближчим часом у потрібному розмірі було неможливо через недостатність засобів та робочої сили. Не менш вагомою перешкодою було також недостатнє фінансування: на проведення робіт секція вимагала (не враховуючи видатків на персонал та друк) лише 508, 5 крб., яких ледве вистачало на найнеобхідніше для збереження і використання того, що вже зроблено.

Протягом першої половини 1920 р. робота Комітету спрямовувалася,

головним чином, на вирішення організаційних питань – розробку обрахунку на перше півріччя (20 880 740 крб.), забезпечення установ персоналом, помешканнями, обладнанням тощо. Значна увага приділялась налагодженню зв'язків з Українською академією наук та дослідними установами. З цією метою Нарада з лісової дослідної справи, що відбулася 23 лютого 1920 р., прийняла рішення про створення спеціальної комісії для об'єднання київських сільськогосподарських дослідних установ.

Відірваність СГНК від Харкова, де перебував Центральний Уряд України, негативно впливала на його діяльність. Не зважаючи на часте листування з Урядом, Комітет не тільки не затвердив обрахунок на перше півріччя 1920 р., а й не отримав авансу під цей обрахунок. За таких скрутних умов, Комітет мав би припинити свою діяльність, якби йому не допоміг Главцукор, замісник голови якого надав Комітету позичково на невідкладні витрати 4.400.000 крб. Лише завдяки цій допомозі СГНКУ зміг значно розвинутися в організаційному відношенні, продовжити попередні та розпочати нові дослідження [6].

Г.М. Висоцький працював під керівництвом проф. В.Д. Огієвського як спеціаліст Лісової секції. На той час робота секції зосереджувалася на питаннях обробки великого пласту матеріалів, зібраних у попередні роки. Зокрема Георгій Миколайович опрацьовував матеріали щодо флори, ґрунтів і підсоння степових лісництв в Україні та підготував до друку наукову працю „Макрокліматичні схеми України” [1, с. 76, 78.]. Пізніше Г.М. Висоцький разом із іншими представниками секції розробляли питання пов'язані з районізацією України, зокрема стосовно фізико-географічних та кліматичних районів України.

На початку 1920 р. Лісова секція, окрім вищезазначеного, здійснювала і організаційну роботу. Фахівцями секції було розроблено положення щодо організації науково-дослідних лісництв в Україні, зокрема, був складений і, навіть, почав втілюватися у життя, проект Кролевецької лісової станції для дослідження ярів й боротьби з ними.

Наприкінці вересня 1921 р., працюючи у Сімферополі, Г.М. Висоцький отримав повідомлення від Секретаріату СГНКУ про те, що Президією Комітету його обрано головою Лісової секції. Для виконання покладених на нього обов'язків вчений мав повернутися до Києва [7].

У відповідь на цю звістку Г.М. Висоцький висловив щире вдячність Науковому Комітету. Разом з тим він приніс свої вибачення за те, що не може переїхати до Києва, як того вимагає Комітет. Вчений пояснив, що оскільки він не одержав університетського утримання за 3 місяці, то у нього немає коштів не лише на те, аби перевезти особисті речі, а й навіть на придбання теплого одягу для себе і доньки. Тому Георгій Миколайович просив СГНК вислати йому достатню для переїзду суму [8].

Але у 1923 р. Г.М. Висоцький переїжджає до Мінська, де йому запропонували очолити кафедру загального лісівництва Білоруського інституту сільського господарства. Його обов'язки голови Лісової секції були покладені на проф. Є.П. Вотчала.

12 листопада 1925 р. відбулося засідання Комісії СГНКУ у справах

держзаповідника «Чаплі», участь у якому взяли представник від заповіднику – М. Колодько, від Президії СГНКУ – О. Соколовський, від Упрнауки – В. Баланин, від фінуправління НКЗС – Кононенко, від відділу Племгоспів – Л. Грушевський, від Комісії охорони природи – О. Яната, від Комісії охорони пам'яток природи – О. Федоровський [9].

Рішенням цієї Комісії було організовано три спеціальні підкомісії. Завданням 1-ої підкомісії була розробка перспективного плану науково-дослідних робіт заповідника. До її складу увійшли Г. Висоцький, О. Соколовський, О. Яната, Є. Оппоков, О. Федоровський, Б. Фортунатов, М. Шарлемань, Л. Гребінь, Б. Єнкен. Крім того, ця підкомісія мала визначити перелік наукових завдань заповідника та склад наукових установ, необхідних для реалізації цих задач.

Члени 2-ої підкомісії – М. Колодько, М. Єгоров, О. Яната, С. Пахомов, Л. Грушевський, Я. Савченко та П. Тушкан – повинні були підготувати господарсько-виробничий план заповідника.

Розробкою положення про державний заповідник займалася 3-я підкомісія, до якої увійшли О. Яната, М. Колодько, Л. Грушевський, С. Пахомов та О. Федоровський.

Згодом Г.М. Висоцький став очолювати секцію, у якій працював. У виписці з протоколу засідання президії СГНКУ (Ч. 20) датованій 15 лютим 1927 р. подається повідомлення голови Комітету О.Н. Соколовського, у якій зазначається, що „...у наслідок переговорів з професором Г.М. Висоцьким, останній погодився бути керівником Лісової секції”; нижче подається рішення президії СГНКУ, стосовно обрання на посаду керівника Лісової секції Г.М. Висоцького (наказ № 74/2063 від 5 квітня 1927 року) [10].

До переліку завдань Лісової секції, які мали бути виконані у 1927 р., увійшли такі: складання лісової бібліографії України, опрацювання та узагальнення результатів дослідження захисних лісосмуг, що проводилися у 1925-26 рр., а також зведення даних щодо лісовідновлення й лісорозведення [11].

Одночасно з роботою у Лісовій секції, Г.М. Висоцький приймав участь у діяльності Ботанічної секції, зокрема у Бюро бур'янів [12].

Отже, працюючи спочатку під керівництвом В.Д. Огієвського у складі Лісової секції СГНКУ, а згодом, очоливши цю секцію, Георгій Миколайович Висоцький займався дослідженням рослинності, ґрунтів та підсоння степових лісництв, опрацюванням заходів боротьби з лісовими шкідниками, вивченням питань районування України в залежності від кліматичних і фізико-географічних факторів тощо.

Література

1. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918-1927 рр.): зб. док. і матеріал. / уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; під заг. ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника; наук. ред. В. А. Вергунов ; УААН, ДНСГБ. – К., 2006. – С. 110, 402, 495 ; порт., фото – (Іст.-бібліогр. сер. “Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії”. Кн. 14).

2. Наказ Міністерства земельних справ 1 листопада 1918 року Ч. 162. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Од. зб. 32. – Арк. 202.

3. Наказ міністра земельних справ 16 листопада 1918 року. Ч. 172. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Од. зб. 32. – Арк. 216.

Випуск 21

4. Наказ по Міністерству Земельних справ 30 грудня 1918 року Ч. 29. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1061. – Оп. 1. – Од. зб. 32. – Арк. 303-304.

5. Пояснююча записка до обрахунку Лісової Секції Сільськогосподарського Вченого Комітету на перше півріччя 1920 року. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 54.

6. Коротке справоздання про діяльність Сільськогосподарського Вченого Комітету України за січень-квітень 1920 р. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Од. зб. 9. – Арк. 92-94.

7. До члена Сільсько-Госп. Наукового Комітету України, проф. Г.М. Висоцького. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 27. – Оп. 17 л. – Од. зб. 719. – Арк. 6.

8. Сельсько-Господарскому Науковому Комітету Украины От Члена Комитета Георгия Николаевича Высоцкого. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 27. – Оп. 17 л. – Од. зб. 719. – Арк. 7, 7 зв.

9. Протокол № 1 засідання Комісії С. – Г. Наукового Комітету України в справах Державного Степового Заповідника «Чаплі» ім. Х.Г. Раковського 12-го листопада 1925 р. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 173, 173 зв.

10. Виписка з протоколу засідання президії СГНКУ Ч. 20. від 15 лютого 1927 р. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 27. – Оп. 17 л. – Од. зб. 719. – Арк. 28.

11. Перелік робіт, що їх треба продовжувати та закінчити, по лінії С.–Г.Н.К.У. Складено на 20. VI. 27 р. – ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Од. зб. 1270. – Арк. 90-97.

12. Звіт про діяльність Ботанічної Секції С.–Г. Наукового Комітету України в 1925–1926 році. (1/X 1925–31/ 1926) // Тр. с–г. ботаніки. – Х. : Рад. селянин, 1927. – С. 172-185.

Стаття посвящена рассмотрению основных аспектов научной деятельности выдающегося ученого Г.Н. Высоцкого как специалиста Лесной секции Сельскохозяйственного научного комитета Украины.

The article is devoted to the consideration of main aspects of scientific activity of the outstanding scientist G.M. Vysotskyj as a specialist of the Forestry section of an Agricultural scientific committee of Ukraine.

УДК 930+94

Литвиненко В.Ф.

ДО ПИТАННЯ ПРО КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлюється культурно-просвітницька діяльність земств України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі земських установ Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній). Основна увага приділяється роботі земських бібліотек та музеїв, а також видавничій діяльності земств.

Земська реформа, впроваджена у лівобережних на південних українських губерніях Російській імперії у 1864 р., зіграла значну роль у підвищенні освітнього та культурного рівня населення. У підпорядкуванні виконавчих органів земств – управ – знаходилися школи, лікарні, сільськогосподарські станції, статистичні бюро, бібліотеки та музеї. Сучасні дослідники відзначають значний вплив земського самоврядування на національний рух. Саме тут працювали та втілювали у життя свої ідеї визначні провідники українського національного відродження – Василь Тарновський, Борис Грінченко, Олександр Русов, Ілля Шраг, Михайло Коцюбинський та інші [1, с. 263].

Мета даної статті – висвітлення одного з провідних напрямків роботи земств – культурно-просвітницької діяльності („позашкільної освіти” за

тогочасним визначенням), на прикладі земств Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній. Під „культурно-просвітницькою” ми розуміємо діяльність земств із розповсюдження культурницьких та наукових знань серед населення через мережу земських бібліотек та музеїв, їхню видавничу діяльності та ін. Саме зазначені аспекти й будуть висвітлені у нашій статті. Актуальність вивчення даного аспекту діяльності земств обумовлена значним внеском цих органів місцевого самоврядування у розвиток бібліотечної, видавничої та музейної справи як на губернському, так і на повітовому рівні. Окрім цього, до культурно-просвітницької роботи земств відносяться народні читання, курси, кружки самоосвіти, створення народних театрів, хорів тощо [2, с. 52]. Ці напрямки земської діяльності можуть стати предметом вивчення у подальших наукових розвідках.

Дослідження даних аспектів діяльності земських установ у дорадянській історіографії була частково представлена як у загальних роботах з історії земств [3], так і у роботах, присвячених розвитку освіти у Російській імперії [4]. У радянській історіографії історія земського самоврядування досліджувалася, починаючи лише із другої половини 1950-х рр. [5]. У сучасній вітчизняній історіографії земське самоврядування достатньо часто потрапляє до кола зору дослідників. Саме просвітницькій діяльності земств (на регіональному та загальноукраїнському рівні) була присвячена низка дисертаційних досліджень [6,7].

Отже, одним з провідних напрямків культурно-просвітницької діяльності земств, який охоплював найбільшу кількість населення, переважно у селах, стало відкриття земських народних бібліотек. Варто підкреслити, що на початковому етапі роботи земських установ – у 1870 х рр. – останні виступали лише ініціаторами створення бібліотек, а також проводили їхнє фінансування. В цей період народні бібліотеки підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ, а їхні фонди комплектувалися на основі міністерських каталогів [8, с. 71]. У 1890-х рр. земства також не приймали безпосередньої участі у відкритті та подальшій роботі місцевих бібліотек. Проте, губернські земські управи передавали кошти для відкриття книгозбірень місцевим науковим товариствам. Наприклад, Чернігівське губернське земство у 1894 р. утворило спеціальний фонд фінансової допомоги для організації народних бібліотек (діяв до 1910 р.), з якого кожне повітове земство мало змогу щорічно отримувати 1 тис. крб. Лише наприкінці досліджуваного періоду земства перебирають на себе керівництво бібліотечною мережею. Зокрема, Харківське губернське земство у 1906 – 1908 рр. розробило план реорганізації бібліотечної мережі в губернії. Чернігівське земство пішло на цей крок лише у 1916 р. [6, с. 9].

У фонди земських бібліотек були зібрані значні фонди, переважно краєзнавчої спрямованості. Так, у цих бібліотеках зберігалися публікації місцевих губернських вчених архівних комісій, статистичних комітетів, описи губерній, географічні атласи, періодичні та продовжувані видання тощо [9, с. 399]. Земські діячі розуміли усю важливість справи „позашкільної освіти”, зокрема й за допомогою доступних книгозбірень. Зважаючи на це,

користування бібліотеками було безкоштовним, а книжковий фонд земських бібліотек, в свою чергу, комплектувався на основі читацького попиту [8, с. 72].

Досить важливим напрямком культурно-просвітницької роботи земських установ була видавнича діяльність. Серед видань земств можна виділити популярні краєзнавчі видання, спеціальну літературу прикладного характеру; довідкові та статистичні публікації; видання, що містили різноманітну інформацію про земське життя тощо [2, с. 53]. Зокрема, Полтавське губернське земство щорічно видавало довідкове видання – „Полтавский земский календарь”.

Земські установи сприяли різноманітним краєзнавчим дослідженням, видаючи нариси з історії та природознавства як губерній в цілому, так й, навіть, окремих повітових міст [10, с. 74]. Поширеною була практика публікації журналів засідань, збірників постанов та стенографічних звітів засідань губернських земських зборів [11]. Крім того, земства мали змогу видавати періодичні та подовжуванні видання. Так, наприклад, у Чернігівській губернії видавалися: „Черниговская земская неделя”, „Черниговская земская газета”, „Земский сборник Черниговской губернии”.

Окремо, на нашу думку, варто відзначити друковану продукцію наукових установ, що підпорядковувалися земствам. Так, Статистичне бюро Полтавського губернського земства публікувало статистичні збірники з питань розвитку сільського господарства, основною метою яких було розповсюдження практичних знань серед населення. Бюро також готувало до видання „Статистические ежегодники Полтавского губернского земства”, що вміщали статистичні відомості про географічне розташування регіону, міграційні процеси, торгівлю, шляхи сполучення, стан народної освіти та охорони здоров'я тощо [12, с. 7]. Співробітники ще однієї земської установи Полтавщини – губернського природничо-історичного музею – публікували каталоги та путівники музейного зібрання, річні звіти про діяльність закладу, а також, починаючи з 1912 р., „Ежегодник естественно-исторического музея Полтавского губернского земства” (друкувалися звіти музею за відповідні роки, щоденники та звітування співробітників та інших вчених про проведені наукові розвідки, матеріали з історії музею тощо). Річні звіти Полтавського природничо-історичного музею містили відомості про стан музейних колекцій, основні придбання та пожертви, що надходили до музею у звітному році, кількість відвідувачів тощо [13].

Провідним напрямком культурно-просвітницької діяльності українських земств було музейництво. Як губерні, так і повітові земства досліджуваного регіону мали у своєму підпорядкуванні музейні установи. Такі значні культурні центри України, як Чернігів та Полтава, не мали власних музеїв до 1890-х рр. Найбільшими музеями цих міст стали заклади, що перебували саме у підпорядкуванні місцевих губернських земств – Полтавський природничо-історичний музей (1891 р.), Музей українських старожитностей В.В. Тарновського (Чернігів, 1906 р.). Чернігівський губернський земський природничо-історичний музей. Окрім безпосередньо губернських центрів, музейні заклади працювали й у повітових містах лівобережних губерній –

Конотопі, Глухові, Остері (Чернігівська губернія), Вовчанську, селищі Верхній Салтів (Харківська губернія). Одним з провідних напрямків діяльності земських музеїв у досліджуваний період була просвітницька робота. Зважаючи на те, що вхід до музеїв був часто безкоштовним, їх переважно відвідували представники незаможних верств населення та учні навчальних закладів. Досить важливим був і той факт, що відвідування музеїв часто супроводжувалось поясненнями їх співробітників.

Так, у статуті Музею українських старожитностей В.В. Тарновського Чернігівського губернського земства зазначалося, що заклад працював за принципом „безплатного огляду” [14, с. 333]. Таке положення надавало можливість оглянути музейні колекції усім охочим. Окрім безпосередньо мешканців Чернігова, музей відвідували жителі Чернігівської губернії, а Щороку музей відвідувало близько 4000 осіб. [15].

Колекції музею Полтавського губернського земства були розташовані у двох окремих приміщеннях, що давало можливість експонувати велику кількість збірок музею та зробити його більш доступним для населення. Кількість відвідувачів полтавського музею на початку ХХ ст. постійно збільшувалася. Так, якщо у 1906 р. Музей відвідало близько 8000 чоловік [13, с. 16], то у 1909 р. кількість відвідувачів вже сягала 17000. Музейні колекції передивлялися як місцеві мешканці, так і приїжджі. Більшість відвідувачів становили учні навчальних закладів [16, с. 12]. Одним з провідних напрямків просвітницької роботи музею його співробітники вбачали у сприянні розвитку кустарних промислів. Музей також сприяв ознайомленню полтавців з роботами видатних вітчизняних художників: були проведені виставка картин художників М. Беркоса, С. Васильківського, В. Кричевського, Г. Мясоедова та ін. [17, с. 8].

Отже, основними здобутками культурно-просвітницької діяльності земських установ стали: відкриття та подальша підтримка бібліотечних та музейних осередків, видавнича справа. У повітових містах та селищах працювала повноцінна бібліотечна мережа, яка надавала широкі можливості для самоосвіти широких верств населення. Губернські та повітові земські музеї містили багаті та різноманітні колекції, що розкривали історію, культуру та природничі багатства відповідної місцевості та України в цілому. Це дозволяло шляхом наочної демонстрації донести до населення як наукові, так і практичні знання. Видавнича діяльність земств також мала просвітницький характер. Земські друковані видання містили відомості, які, безумовно, сприяли підвищенню рівня освіти.

Подальші дослідження культурно-просвітницького напрямку діяльності земств як на регіональному, так і на загальноукраїнському рівні дозволять доповнити загальну картину розвитку цих органів місцевого самоврядування, визначити їхнє місце та роль у розвитку вітчизняної бібліотечної, музейної та видавничої справи.

Література

1. Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К., 1999. – 356 с.
2. Салов О.А. Земство – первый реальный институт местного самоуправления в России. – М., 2004. – 94 с.
3. Див., напр.: Веселовский Б. История земства за сорок лет: В 4-х томах. – СПб., 1909, 1911, 1912.
4. Див, напр.: Вахтеров В.П. Всеобщее обучение. – М., 1897. – 216 с.
5. Див., напр.: Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. – М., 1985 – 269 с.
6. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 1998. – 12 с.
7. Кутузова Н. М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Харків, 2007. – 21 с.
8. Волинець А. Земські народні бібліотеки України у другій половині XIX століття // Бібліотека. Інформація. Суспільство: Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. конф. – К., 1998. – С.70-73.
9. Кушнаренко Н. М. Бібліотечне краєзнавство. – К., 2007. – 504 с.
10. Дем'янчук Г. С., Дем'янчук Б. Г., Дем'янчук А. Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. – К., 2006. – 296 с.
11. Див., напр.: Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX – XXXV сессии) 1883 – 1899 годов: Вып.3. – Чернигов, 1903. – 2283 с.
12. Дроздова О. Видавнича та інформаційно-бібліографічна діяльність просвітницьких осередків Полтавщини (другої половини XIX – початку XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.08. – К., 2001. – 17 с.
13. Див., напр.: Отчет о Естественном-историческом музее Полтавского губернского земства за 1906 год. – Полтава, 1907. – 19 с.
14. Проект правил музея В. В. Тарновского в городе Чернигове // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVI очередной сессии (с 10 по 27 ноября 1900 года). – Чернигов, 1900. – С. 333-335.
15. Музей украинских древностей В. В. Тарновского в 1906 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1908. – №1. – С.110-115.
16. Отчет о Естественном-историческом музее Полтавского губернского земства за 1909 г. – Полтава, Б. г. – 27 с.
17. Величко-Березовая А. М. Власенко И. Л. М. А. Олеховский и становление музея Полтавского губернского земства // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювіл. наук. конф.: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. – Полтава: Б.в, 1992. – Ч.1 – С.4-10.

В статье рассматривается культурно-просветительская деятельность земств Украины в конце XIX – в начале XX в. (на примере земских учреждений Полтавской, Черниговской и Харьковской губерний). Основное внимание уделено работе земских библиотек и музеев, а также издательской деятельности музеев.

The article deals with the Ukrainian zemstvo cultural-educational activity in the end of XIX and early XX century (in terms of Poltav's'ka, Kharkivs'ka and Chernihivs'ka provinces local zemstvo materials). The main attention is spared to the zemstvo libraries and museum work and its publishing industry.

**ПРОТИСТОЯННЯ ОХОРОННИХ СТРУКТУР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА
ЛІВОРАДИКАЛЬНИХ ТЕРОРИСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ
(90 -ті рр. XIX - ПОЧАТОК XX ст.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Стаття присвячена історіографічному огляду праць, в яких висвітлюється протистояння охоронних структур та ліворадикальних терористичних організацій на теренах України у 90-ті рр. XIX – початку XX ст.

Упродовж тривалого часу історія становлення та розвитку охоронних органів Російської імперії та ліворадикальних терористичних організацій на теренах України на зламі XIX-XX століть викликала інтерес фахівців та була предметом численних досліджень. Проблемно-хронологічний метод аналізу джерел дозволив поділити історіографію на такі періоди: 1) 1917 - початок 30-х рр.; 2) 1930-1950- ті рр.; 3) 1960-1980- ті рр.; 4) з 1991 р. до сьогодення.

Перший період (1917 - початок 30-х рр.). В цей час з'являються перші праці, в яких досліджувалися ліворадикальні організації. Можна вказати на роботи Б.Горева, В.Святловського, С.Сльотова [1] та інших. Праця С.Сльотова присвячена історії становлення партії соціалістів-революціонерів. Автор доводить думку, що першорядну роль у створенні партії відігравали саме південні групи (Київська, Полтавська, Харківська, Воронежська, Саратовська). Дослідження Б.Горева та В.Святловського присвячені анархізму. Автори здійснювали пошук його теоретичних основ: анархізм цікавив їх не лише як суспільно-політична, а й як філософська течія.

Також в цей період вийшли друком перші праці присвячені охоронним структурам. Відомо, що в останні години існування царату були спалені найтаємніші папери особливого відділу Департаменту поліції. Одразу після Лютневої революції 1917 р. була створена Комісія по розробці архівів та політичних справ у Москві, яка зібрала та систематизувала документи охоронних відділень, що залишилися неушкодженими. До її складу увійшли В.Жилинський, А.Красний, М.Осоргін та інші. Члени Комісії прийняли активну участь у публікації жандармсько-слідчих документів. Також вони написали декілька праць, що стосувалися діяльності Московського охоронного відділення [2]. Хоч їх роботи присвячені виключно московській “охоронці”, проте в них знайшли своє відображення загальні тенденції політичного розшуку в Російській імперії. Загалом ці праці мали скоріше публіцистичний, описовий характер. Проте цінність їх полягає у тому, що вони писалися по “свіжих слідах”, майже одразу після досліджуваних подій.

У 20-ті роки XX ст. вийшли друком праці, де вперше були зроблені спроби наукового дослідження історії партії соціалістів-революціонерів та угруповань анархістів. Зокрема, праці В.Мещерякова, Н.Попова, Ю.Стеклова [3] та інших. Але вже тоді почав проявлятися упереджений підхід до історичних оцінок. Зокрема, за партією соціалістів-революціонерів закріпилися епітети “найзлішої та найупертішої контрреволюційної партії”, партії “революційного авантюризму”.

У 20 - на початку 30-х рр. з'явилося кілька книг, що були присвячені провокаційній діяльності агентів поліції в революційному середовищі [4]. В основному вони висвітлювали діяльність на користь “охорони” Є.Азефа, З.Гросс-Жученко та інших. Факт існування таємних агентів поліції самодержавства в більшовицькому середовищі ретельно замовчувався.

В цілому праці цього періоду, не дивлячись на наростаючий тиск держави, більш-менш об'єктивно оцінювали історичну дійсність, але і прояви упередженості ставали все більш помітними.

Другий період (1930 – 1950-ті рр.) історіографії характеризувався суттєвими змінами у розвитку всієї історичної науки. Ідеологічний тиск з боку держави на дослідників досяг свого апогею. Історичні факти, що суперечили офіційній доктрині чи ставили під сумнів її постулати, фальшувалися або просто відкидалися.

З початком 30-х років історія царської політичної поліції повністю випала з кола досліджуваних історичною наукою проблем. Жандармсько-слідчі архівні матеріали були включені до таємних фондів, тому доступ до них став обмежений, майже недосяжний.

Остаточно ідеологічні акценти були розставлені з появою у 1938 р. “Короткого курсу історії ВКП(б)” під редакцією Й.Сталіна. Вказане видання стало еталоном партійності історичної науки на півстоліття. З цих часів остаточно закріпилася негативна оцінка діяльності есерів та анархістів, на яких поставили тавро дрібнобуржуазних, непролетарських організацій. У 30-50-ті роки ХХ ст. кількість досліджень з історії ліворадикальних організацій значно зменшується. Їх презентують роботи, що не виходять за ортодоксальні межі, хоча часом і мають несхожі висновки. Так, у працях В.Залежського та Є.Ярославського [5] досліджується діяльність анархістських осередків в Російській імперії. Висновки цих досліджень протилежні: якщо перший підтримував та розвинув думку Я.Яковлева, що анархісти у 1917 р. підтримували більшовицькі гасла, то другий наголошував на тому, що анархісти перебували у таборі контрреволюції. Праця В.Парфенова [6] присвячена виключно занепаду організацій лівих есерів.

Отже, праці, які виходили протягом 30 - 50-х років ХХ ст., виконували замовлення правлячої партії на фальсифікацію дійсного місця ліворадикальних партій та угруповань в революційному русі, щоб на цьому фоні підкреслити єдину вірну позицію більшовицької партії. Будь-які інші точки зору не допускалися й суворо переслідувалися.

Третій період (1960 – 1980-ті рр.) історіографії характеризується поверненням дослідників до вивчення історії ліворадикальних партій та угруповань. З'являються праці К.Гусева, Х.Єрицяна, А.Жукова, С.Канева, В.Коміна [7] та інших. У колективній праці К.Гусева та Х.Єрицяна “От соглашательства к контрреволюции: Очерки истории политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров” висвітлена діяльність партії есерів від виникнення до припинення її діяльності вже за радянських часів. Автори наголошували, що у своїх політичних вимогах есери були більш схильні до компромісу з буржуазією, що хибною була й їх програма

соціалізації землі. Загальний висновок монографічних робіт К.Гусева - есерівська програма та їх терористична діяльність були ворожими пролетаріату. Положення щодо безперспективності анархистської теорії проводили В.Комін та С.Канев. Висвітлюючи анархистський рух від становлення до розпаду, вони підкреслювали його епізодичність та несерйозність, наголошуючи, що анархізм не мав численних прихильників та, взагалі, не грав помітної ролі у суспільно-політичному житті країни. Цінність праці В. Коміна "Анархизм в России" полягає у тому, в ній досить широко використані дослідження 20-30-х років. Означені дослідження, звичайно, багаті на фактичний матеріал, але здійснювалися відповідно до пануючих ідеологічних позицій і також ґрунтувалися на положеннях, вказаних в «Короткому курсі історії ВКП(б)», хоча прямих посилань на нього не мали.

У 80-ті роки виходять друком збірники статей [8] та монографії, присвячені історії непролетарських партій. В них досліджувалися головні етапи діяльності ліворадикальних об'єднань, їх політика в роки революції 1905-1907 рр., у лютому 1917 р. Але їх вивчення здійснювалося на фоні тактичної лінії більшовицької фракції РСДРП. З'ясуванню кількості та чисельності місцевих організацій партії есерів, що діяли в межах Російської імперії напередодні та в період революції 1905-1907 рр., присвячені публікації Н.Єрофєєва та М.Леонова [9]. Цінними є монографії Р.Ветрова й А.Черненка, В.Гінева, Є.Корноухова, Д.Павлова [10] та інших. У своєму дослідженні В.Гінев висвітлював позицію есерів та лівих есерів щодо лінії боротьби за селянство, тобто шляхи вирішення ними аграрного питання. Також автор ретельно аналізував процеси, які відбувалися в есерівському середовищі.

Робота Д.Павлова "Эсеры-максималисты в первой российской революции" присвячена винятково діяльності есерів-максималістів. Він досліджував процес виділення з есерівського середовища максималістського крила, аналізував причини та хід цього процесу. Він доводить тезу, що діяльність максималістів була втіленням народницького теоретичного утопізму та практичного авантюризму. Цінним є й те, що Д.Павлов зробив підрахунки щодо чисельності та складу есерівських організацій, що діяли в революційні роки в Російській імперії. В своєму дослідженні "Борьба партии большевиков против анархизма в России" Є.Корноухов акцентує увагу на тому, що анархісти не мали значного впливу на народ і називає їх "попутниками революції, що помилялися". Загалом, у всіх цих працях доводилися тези про відсутність єдності та послідовності в ідейно-теоретичних позиціях ліворадикальних організацій, їх коливань між пролетаріатом та буржуазією, про нездатність вести самостійну політичну лінію тощо.

З кінця 60-х - у 80-ті роки з'являються нові дослідження з історії охоронних органів. Зокрема, у працях М.Єрошкіна "История государственных учреждений дореволюционной России" та П.Зайончковського "Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в." [11] окремими розділами була подана детальна характеристика охоронних структур, висвітлені їх місце та роль в державному механізмі Російської імперії. Дослідження А.Дубровіної, колективна праця К.Федорова та О.Ярмиша, Д.Шинджикашвілі

[12] були присвячені діяльності поліцейських установ дореволюційної Росії, реформам адміністративно-поліцейського апарату тощо. Протягом 80-х років інтерес до вивчення історії охоронних органів дореволюційної Росії значно зростає. З'явилися чисельні дослідження з цієї проблеми. Дослідження І.Оржеховського, Н.Ансимова, Б.Еренфельда [13] присвячено історії становлення охоронних структур Російської імперії у ХІХ - на початку ХХ ст. Автори на основі широкого кола джерел яскраво висвітлили протистояння охоронних структур та партії соціал-демократів. Зокрема, в працях Б.Еренфельда та Н.Ансимова робиться наголос на тому, що більшовики вивчили тактичні форми та методи боротьби поліції з революційним рухом. Тому у протистоянні таємній царській поліції останні зосередились на конспірації, на зв'язку нелегальних та легальних форм діяльності тощо. Суттєвим недоліком означених праць є те, що територіальні межі дослідження охоплювали в основному російські терена. До того ж праці носять заангажований характер, який проявився у тому, що автори не вийшли за межі марксистської ортодоксальної доктрини.

Четвертий період (з 1991 р. до сьогодні). Історіографія зазначеного питання значно змінюється на початку 90-х років ХХ ст. Зокрема, спостерігаються корінні зміни у поглядах істориків на ліворадикальні організації. З'явилися чисельні праці, присвячені діяльності есерів та анархістів. Це роботи Р.Городницького, К.Гусева, К.Морозова [14] та інших. Зокрема, Р.Городницький у своїй праці зосереджується на діяльності Бойової організації партії есерів за часів керівництва Г.Гершуні й Є.Азефа, дає власну оцінку досліджуваних подій. Дослідження К.Морозова присвячено діяльності місцевих організацій есерів у 1907-1914 рр. Загалом у цих працях великої уваги надано терористичній складовій діяльності лівих радикалів.

Також в цей період з'явилися праці О.Овсієнка, А.Чайковського, М.Щербак, О.Ярмиша [15] та інших, які присвячені організації та діяльності всіх елементів розгалуженої мережі охоронних структур в Україні. В статтях А.Чайковського висвітлюється еволюція охоронних структур протягом ХІХ ст. Автор підкреслює, що поліцейські установи майже до 90-х років ХІХ ст. не склали єдиної системи, що розмах антиурядових виступів засвідчив нагальну потребу їх кардинального реформування. М.Щербак та О.Ярмиш висвітлюють різні аспекти проведених реформ охоронних структур на зламі ХІХ – ХХ ст., майже одностайно доводять тезу, що на початку ХХ ст. охоронна система, що діяла на українських теренах, вийшла на якісно новий рівень діяльності. Також в їх працях аналізуються різні форми та напрямки діяльності поліцейських установ у боротьбі з революційним рухом. Стаття О.Овсієнка присвячена підготовці загальної поліцейської реформи після революції 1905-1907 рр. Так, автор зазначає, що царський уряд багато запозичував із досвіду поліцейського розшуку за кордоном із метою покращення діяльності своїх охоронних структур. Треба зазначити, що у працях цих авторів вперше знайшла своє висвітлення проблема діяльності охоронних структур на теренах України.

На сторінках наукових робіт Д.Веденєєва, В.Волковинського, С.Сусорова [16] та інших знайшла своє висвітлення проблема революційного тероризму.

Сучасні дослідники на основі аналізу літератури та архівних джерел розкривають нові сторінки в історії нашої країни, простежують причини виникнення тероризму на теренах України, висвітлюють процес згуртування ліворадикальних сил, гучні терористичні акції тощо. У працях названих дослідників аргументовано доводиться теза, що Україна була головним плацдармом, де групувалися сили революційних терористів. В.Волковинський в своїх статтях досліджує тероризм народників та, як його логічне продовження, есерівський тероризм на теренах України. У своїх статтях “Охранка, провокатори і революціонери на початку ХХ ст.” та “За межею: революційність та криміналітет” С.Сусоров висвітлює діяльність есерівських організацій на Україні, торкається певних аспектів їх протистояння з охоронними структурами. Також він розглядає тенденцію перетворення есерівських революційних груп на кримінальні угруповання у зв'язку з практикою аграрного терору та експропріаційної діяльності.

За умов розбудови незалежної України побачила світ колективна праця, присвячена проблемі політичного терору – “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ - ХХ ст. Історичні нариси” [17]. Авторський колектив уперше здійснив комплексний підхід до дослідження проблеми терору і тероризму в Україні й проводить чітку грань між поняттями терор і тероризм. Репрезентована праця дає можливість простежити різні види та форми прояву терору на Україні, в тому числі терору ліворадикальних організацій. Праця багата на історичні факти, обгрунтовані тези та висновки, що можуть бути ефективно використані дослідниками.

Вивченню проблеми революційного терору багато уваги приділяють закордонні дослідники Ю.Антонян, О.Будницький, Г.Гейфман [18] та інші. На особливу увагу заслуговують досліджені О.Будницьким генеза терористичних ідей, зв'язок між ідейним та практичним тероризмом, етичні та психологічні аспекти в діяльності лівих радикалів. Дослідження Г.Гейфман “Революционный терор в России, 1894-1917” побудоване на документах із трьох російських архівів на Заході. Авторка змальовує “терористів нового типу”, до яких вона також відносить есерів і анархістів. Саме вони, на її думку, й породили авангард сучасного світового тероризму. Комплексне дослідження, присвячене проблемі тероризму, здійснив Ю.Антонян. У своїй роботі “Терроризм. Криминалогическое и уголовно-правовое исследование” він розкриває суть тероризму, його причини, детально зупиняється на психологічному підході до вивчення тероризму.

Цінними для висвітлення ідеологічних орієнтирів учасників протистояння - «охорони» та терористів - є роботи А.Борового, Н.Гредескула, П.Зарубіна [19] та інших. Не можна обминути увагою і роботи, в яких робилися спроби розібратися у різних аспектах протистояння охоронців та терористів за часів самодержавного ладу. Це праці В.Жухрая, Ж.Лонге та Г.Зільбера, Б.Ніколаєвського [20] та інших. В.Жухрай на основі архівних документів та мемуарів досліджує історію політичного розшуку в Російській імперії. Головна увага автора зосереджена на залаштунковій боротьбі та інтригах правлячих кіл імперії, добре висвітлюється агентурна робота поліції. Праця багата на

біографічні дані вищих чинів жандармерії, поліції, охоронки. Водночас є відомості про «видатних» провокаторів – Азефа, Малиновського, Серебрякової інших. В роботі Ж.Лонге та Г.Зільбера також висвітлюється протистояння революціонерів-терористів та таємної царської поліції. Чільне місце в роботі приділяється долі «великого провокатора» – члену ЦК партії есерів Є.Азефу, що одночасно був агентом охоронки. Означені роботи, на жаль, висвітлюють лише агентурну роботу поліції у вищих ешелонах ліворадикального середовища. В них майже оминається діяльність місцевих терористичних організацій.

Отже, всебічний, виважений аналіз відомих праць дозволяє зробити висновок, що дослідники, за рідким виключенням, порівняно мало уваги приділяють специфіці діяльності ліворадикальних терористичних угруповань на теренах України. Водночас, дослідники майже обминають дуже важливий бік проблеми - процес протистояння охоронних структур держави та ліворадикальних терористичних угруповань. Історіографічний огляд, таким чином, підтверджує нагальність комплексного дослідження всіх аспектів проблеми протистоянням охоронних структур Російської імперії та ліворадикальних терористичних організацій у 90-ті рр. XIX – на початку XX ст.

Література

1. Горев Б.И. Анархисты, максималисты и махаевцы. – Петроград: Б.и., 1918. – 46 с.; Святловский В.В. Анархизм, его сущность и учение. – Пб., 1917.; Слётов С.Н. К истории возникновения партии социалистов-революционеров. – Пг., 1917. – 112 с.
2. Красный А. Тайны охранки. – М., 1917; Жилинский В.Б. Организация и жизнь охранного отделения во времена царской власти. – М., 1918; Осоргин М.А. Охранное отделение и его секреты. – М., 1917.
3. Мещеряков Вл. Партия социалистов-революционеров. В 2-х частях. – М., 1922; Попов Н.Н. мелкобуржуазные антисоветские партии. – М.: Красная новь, 1924. – 120 с.; Стеклов Ю. Партия социалистов-революционеров (правых эсеров). – М.: Политиздат, 1922. – 64 с.
4. Меньшиков Л. Охрана и революция: К истории тайных политических организаций, существовавших во времена самодержавия. – М., 1929. –Кн.2..; Павлов П., Щёголев П. Провокаторы, жандармы, палачи. – Пг., 1922; Шуйский П.А. Департамент полиции 1880 - начало XX века. – Харьков, 1930.
5. Залезский В. Анархисты в России. – М., 1930. – 98 с.; Ярославский Ем. Анархизм в России. – М., 1939. – 136 с.
6. Парфёнов В. Разгром “левых” эсеров. – М.: Московский рабочий, 1940. – 78 с.
7. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции: Ист. очерк / К.В. Гусев. – М.: Мысль, 1975. – 383 с.; Ерицян Х.А., Гусев К.В. От соглашательства к контрреволюции: Очерки истории политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров. – М.: Мысль, 1968. – 447 с.; Жуков А.Ф. Идеино-политический крах эсеровского максимализма. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. – 160 с.; Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма. (Борьба партии большевиков против анархизма 1917-1922 гг.). – М.: Мысль, 1974. – 415 с.; Комин В.В. Анархизм в Росии. – Калинин, 1969. – 244 с.
8. Непролетарские партии России в трёх революциях: Сб. ст. / АН СССР, Науч. совет “История Великой Окт. соц. революции”; Отв. ред. К.В. Гусев. – М.: Наука, 1989. – 245с.; Непролетарские партии России: Урок истории / Х.М. Астрахан, В.П. Булдаков, О.В. Волобуев и др.; Под общ. ред. И.И. Минца. – М.: Мысль, 1984. – 566с.

9. Ерофеев Н.Д. К вопросу о численности и составе партии эсеров накануне первой российской революции // *Непролетарские партии России в трёх революциях: Сб. ст. / АН СССР, Науч. совет "История Великой Окт. соц. революции"; Отв. ред. К.В. Гусев. – М.: Наука, 1989. – 245, [1] с. – С.124–130.;* Леонов М.И. Численность и состав партии эсеров в 1905-1907 гг. // *Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб.ст. – М., 1987. – 244с. –С. 49–95.*
10. Ветров Р.И., Черненко А.М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. – Днепропетровск, 1983. – 186 с.; Гинев В.Н. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России в 1917 г.: К истории банкротства неонародничества / В.Н.Гинев; АН СССР, Ин-т истории СССР, Ленингр. отд-ние. – Л.: Наука; Ленинградское отделение, 1977. – 295 с.; Корноухов Е.М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. – М.: Политиздат, 1981. – 192 с.; Павлов Д.Б. Эсеры-максималисты в первой российской революции. – М.: Изд-во Всесоюз. заоч. политех. ин-та, 1989. – 239 с.
11. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: [Учеб. по спец. "Историко-архивоведение"]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.; Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
12. Дубровіна А.Б. Механізм управління, суспільний лад і право України в період імперіалізму і буржуазно-демократичних революцій. – К.: Наукова думка, 1970. – 204 с.; Фёдоров К.Г., Ярмыш А.Н. История полиции дореволюционной России. – Ростов-на-Дону, 1976. – 168 с.; Шинджикашвили Д.И. Министерство внутренних дел царской России в период империализма. – Омск, 1974. – 117 с.
13. Оржеховский И.В. Самодержавие против революционной России (1826-1880 гг.). – М.: Мысль, 1982. – 207 с.; Ансимов Н.Н. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903-1917 гг.). – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1989. – 150с.; Эренфельд Б.К. Тяжёлый фронт: Из истории борьбы большевиков с царской тайной полицией. – М.: Политиздат, 1983. – 142 с.
14. Городницкий Р.А. Боевая организация Партии социалистов-революционеров в 1901-1911 гг. – М.: РОССПЭН, 1998. – 239 с.; Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. –М.: РОССПЭН, 1998. – 624 с.; Гусев К.В. Эсеровская богородица [О М.А.Спиридоновой]. – М.: Луч, 1992. – 158 с.
15. Овсієнко О. Підготовка загальної поліцейської реформи в роки реакції // *Історія України. – 2001. – №31–32. – С. 15–16;* Чайковський А.С. Адміністративна система та жандармсько-поліцейські установи Російської імперії в Україні у XIX ст. // *Історія України. – 1999. – №3. – С. 6–7;* Щербак М.Г. Царська охрнка у боротьбі проти революційного руху на Україні (1895-1917 рр.). // *Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С. 40–49;* Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX - на початку XX ст. – Х.: Консум, 2001. – 284 с.
16. Веденєєв Д.В. Прояви тероризму в Україні (остання чверть XIX - початок XXI ст.). – К.: Вид-во НА СБ України, 2005. – 162 с.; Волковинський В. Україна в орбіті есерівського тероризму на початку XX ст. // *Історія України. – 2002. – №8. – С. 1–4;* Сусоров С. За межею: революційність та криміналітет // *Історія України. – 2004. – №4. – С. 1–5;* Сусоров С. Охрнка, провокатори і революціонери на початку XX ст. // *Історія України. – 2000. – №34. – С. 1–4.*
17. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.: Історичні нариси /Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 950с.
18. Антонян Ю.М. Терроризм. Криминалогическое и уголовно-правовое исследование. – М.: Изд-во Щит-М, 1998. – 306 с.; Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX - начало XX вв.). – М.: РОССПЭН, 2000. – 399 с.; Гейфман А. Революционный терор в России, 1894-1917 / Пер. с англ. Е.Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.

19. Боровой А. Анархизм. – М.: Книгоиздательство Революция и культура, 1918. – 171 с.; Гредескул Н.А. Террор и охранка. – СПб., 1912. – 35 с.; Зарубин П. Современные социалисты-революционеры, их идеи, деятельность, «цель», которой они стремятся достигнуть. – СПб., 1879. – 56 с.
20. Жухрай В.М. Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы. – М.: Политиздат, 1991. – 333 с.; Лонге Ж., Зильбер Г. Террористы и охранка: [Рев. террор в России во 2-й половине XIX - нач. XX вв.]. – М.: Сов. Россия, 1991. – 207 с.; Николаевский Б.Н. История одного предателя: террористы и политическая полиция: Науч.-попул. / Вступ. ст., коммент. В.М.Шевырина. – М.: Высшая школа, 1991. – 368 с.

Статья посвящена историографическому обзору работ, в которых исследуется противостояние охранных структур Российской империи и леворадикальных террористических организаций на территории Украины в 90-е гг. XIX - начале XX в.

In the article are analyzed the historical works from problem of the struggle of guard structures of Russian empire and left-wing radical terrorist organizations in Ukraine in 90-th years of XIX - beginning of XX century.

УДК 327 (73)

Пасічник Н.С.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЕКСКОММ (ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ) США В ПЕРІОД КУБІНСЬКОЇ РАКЕТНОЇ КРИЗИ 1962 р. ЗА МЕМУАРАМИ ЙОГО ЧЛЕНІВ

У статті аналізується основний комплекс мемуарів членів Екскому (Виконавчого комітету Ради національної безпеки), присвячених Кубинській ракетній кризі 1962 р., висвітлюються основні аспекти діяльності цього органу, сприйняття та оцінки ключових проблем кризи його учасниками.

Кубинська ракетна криза для уряду США розпочалася з виявлення американською розвідкою радянських наступальних ракет на Кубі. Відразу, за наказом президента США, було створено кризовий аналітичний штаб, 22 жовтня затверджений як Виконавчий комітет Ради Національної безпеки або Екском (Ехсом), який займався опрацюванням рішень і координацією дій у період кризи. Діяльність цієї групи була надзвичайно важливою, оскільки саме на її нарадах формувалися основні засади американської політики щодо кризової проблеми. Однією з важливих груп джерел для дослідження діяльності цього надзвичайного органу є мемуари його учасників. Незважаючи на наявність значного обсягу офіційних документів, представлених у серії Foreign Relations of the United States [1] та оприлюднення записів у кабінеті Дж. Кеннеді під час кризи [2], які досить повно відображають хід дискусій Екскому, спогади урядовців, які входили до його складу, і сьогодні не втрачають свого значення, оскільки саме мемуарна література дозволяє пролити світло на суб'єктивно-особистісний аспект діяльності кризового штабу, на ті події чи явища, які не були охоплені комплексом офіційних документів. Мемуари американських урядовців широко використовувалися у дослідженнях різних аспектів кризи як американськими [3, 4, 5, 6], так і російськими [7, 8, 9] дослідниками. Зокрема, у вступі до своєї роботи російський американіст Д.Є. Горюхов вказував, що джерельну базу його дослідження складають і мемуари відомих політичних і

державних діячів США, відзначивши, що їх оцінки та судження є ретроспективними і вимагають перевірки іншими джерелами [7, 13]. У статті Б. Кауфмана міститься перелік мемуарів членів Екскому, які залишили спогади про кризу, проте не зроблено спробу дослідити їх корисність для вивчення цієї теми. [10, 343] На загал, у історичній літературі відсутнє комплексне дослідження цієї групи джерел.

Наша розвідка ставить за мету критичний аналіз спогадів колишніх членів Екскому та з'ясування можливостей їх використання у подальшому вивченні різноманітних аспектів діяльності команди Дж. Кеннеді у період Кубинської ракетної кризи.

Сучасники відзначали, що серед членів кризового штабу панували рівність, кожен з них міг вільно висловлювати свої думки [11, 46]. За висловом Т. Соренсена, „протокол важив мало, коли на карті стояло життя нашої нації. Досвід важив мало в кризі, яка не мала прецедентів. Навіть службове становище важило мало, оскільки секретність унеможлиблювала підтримку штату свого відомства” [12, 679]. Мемуаристи вказують, що у перебігу нарад Екскому погляди більшості його членів постійно змінювалися. Для декого з них це була незначна корекція своєї позиції, а для інших – докорінна зміна поглядів, нерідко на протилежні [11, 31; 12, 680]. Перебіг дискусій, основні проблемні питання, які розглядалися на нарадах Екскому та шляхи їх вирішення досить ґрунтовно висвітлені у мемуарах Т. Соренсена. Мемуарист описує основні сценарії дій, обговорювані радниками Дж. Кеннеді („не робити нічого”, дипломатичний тиск на радянське керівництво, таємний підхід до Ф. Кастро, блокада Куби, повітряний удар по острову та вторгнення на Кубу), їхні переваги та недоліки, якими їх вбачали члени Екскому, теорії щодо мотивів радянської поведінки та передбачення реакції М. Хрущова, прийняття рішення на користь блокади, обговорення питань, пов'язаних з оприлюдненням американської позиції та її практичним впровадженням, дискусії щодо подальших заходів уряду. Проте суттєвим недоліком цих спогадів є те, що мемуарист не вказує імена тих, хто обстоював ту чи іншу позицію чи був автором певного підходу до проблеми. Відповідно у мемуарах Т. Соренсена відсутня будь-яка критика своїх колег. Очевидно, це пояснюється часом публікації його спогадів, коли більшість з тих, хто визначав політику США у період Кубинської ракетної кризи, ще перебували при владі, займаючи провідні посади у адміністрації Л. Джонсона.

Пізніші мемуаристи більш інформативні і відверті у своїх оцінках діяльності колег у перебігу кризи. Так, Дж. Болл повідомляє, що у ході дискусій, Екском почав ділитися на дві групи. Одна з них, до якої належали, зокрема, П. Нітце, Д. Діллон, Дж. Маккоун, схилилась до вирішення проблеми силовими заходами, тобто повітряним ударом по острову, а інша – до більш гнучкої і м'якшої лінії поведінки (Р. Макнамара, Р. Гілпатрік, Л. Томпсон і сам Дж. Болл) [13, 290]. Мемуарист, який схилився до курсу на блокаду, критично ставився до поглядів своїх колег, які дотримувались протилежної позиції. У протистоянні Р. Кеннеді і Д. Ачесона щодо варіанту дій Дж. Болл підтримав першого, незважаючи на те, що Д. Ачесон був його другом. Описуючи зміст

дискусій цих радників, він відзначав, що колишній держсекретар неприязно ставився до брата президента, вважаючи його вискочкою, а його аргументи – „сентиментальним нонсенсом”. Натомість сам Дж. Болл схвалював погляди Р. Кеннеді, а аргументи Д. Ачесона вважав істотним нехтуванням американською міжнародною позицією і відносинами з іншими країнами. На думку мемуариста, наполягання Д. Ачесона на повітряному ударі було „не найбільшим його звершенням” [13, 291]. Несправедливою Дж. Болл вважав і критику деякими членами Екскому, зокрема, Д. Діллоном, Р. Ловеттом, Дж. Маккоуном, пропозицій про дипломатичне врегулювання кризи, висловлених американським представником в ООН Е. Стівенсоном [13, 295]. Він відзначає, що з часом став розглядати „яструбів” серед членів Екскому майже як ворогів, які штовхали світ до катастрофи [13, 304]. Натомість критика П. Нітце поглядів інших членів Екскому була відмінною від точки зору Дж. Болла, що не дивно, враховуючи його схильність до військових заходів вирішення проблеми. На його думку, позиція Р. Кеннеді межувала з „політикою умиротворення агресора” [14, 223]. Помічник міністра оборони був обурений і пропозиціями Е. Стівенсона, які він називав „суцільним умиротворенням агресора” [14, 227]. Критично ставився П. Нітце і до поглядів міністра оборони на вплив радянських ракет на Кубі на зміну стратегічного балансу сил. Р. Макнамара вважав, що ракети не змінюють загального балансу сил. П. Нітце, навпаки, був переконаний, що радянські ракети справляють істотний вплив, оскільки значно прискорюють втрату американської ядерної переваги. Він звинувачував міністра оборони у тому, що останній надто наголошує на політичному аспекті, і надто мало уваги приділяє військовим, стратегічним міркуванням [14, 220 - 221].

Отже, певна критичність мемуаристів є досить суб’єктивною і пояснюється перш за все тим, що вони займали відмінну позицію від тієї, яку критикували. Більшу цінність мають пояснення у спогадах власних позицій авторів. Так, Дж. Болл стверджує, що висловлював свою опозицію повітряному удару не лише тому, що він призвів би до загибелі тисяч людей, а й тому що удар був би кроком, після якого не було вороття назад. Мемуарист висловив думку, що велика держава ніколи не повинна діяти всупереч власним традиціям чи втрачати свій міжнародний авторитет, і вважав, що повітряна атака серйозно підірве міжнародні позиції США. Він був задоволений, коли Р. Кеннеді повторив його аргументи в більш яскравих та привабливих виразах. Міністр юстиції порівняв повітряний удар по Кубі з Перл Харбором і зауважив, що його брат, тобто президент США, не має наміру ставати Тодзію 1960-х. Дж. Болл відзначав, що це був ефектний вислів, який, на його думку, вплинув на деяких членів Екскому [13, 291]. Сам Р. Кеннеді у своїх спогадах про кризу пояснював, що він підтримував позицію прихильників блокади Куби, зокрема Р. Макнамари, не через глибоке переконання, що цей варіант дій буде найкращим, а через відчуття, що блокада є більш гнучким та менш відповідальним кроком, ніж військовий напад. Він зазначав, що не міг прийняти ідею, що США скинуть бомби на Кубу, вбивши тисячі цивільних людей при несподіваному нападі [11, 37]. У мемуарах Д. Раска міститься

пояснення зміни його поглядів на шляхи виходу з кризи, коли 18 жовтня він спочатку виступав проти повітряного удару, а потім – на його користь. Він стверджував, що це не були суперечливі позиції і, що він таким чином випробовував сильні та слабкі сторони кожного варіанту дій [15, 232]. Однак можна припустити, що дане твердження є пізнішим виправданням нерішучої власної позиції мемуариста. Свої міркування щодо шляхів розв'язання конфлікту між наддержавами висловлювали і інші сучасники. Ці пояснення власних поглядів розширюють наші уявлення про ставлення американського керівництва до проблеми радянських ракет на Кубі і шляхів її вирішення, бачення провідними американськими політиками загрози, яку створювали ці ракети та перспектив її ліквідації.

У дослідженні деяких аспектів кризи мемуарна література відіграє виняткове значення, оскільки є чи не єдиним джерелом знань про них. Найбільш детально члени Екскому змальовують ті ділянки діяльності кризової групи, в яких вони були безпосередньо задіяні, і процес прийняття тих рішень, авторами чи виконавцями яких вони були. Так, Т. Соренсен, автор промови президента 22 жовтня, найповніше, у порівнянні з іншими мемуаристами, описує її підготовку та обговорення президентом і його радниками, пояснюючи мотиви включення або видалення окремих виразів з тексту [12, 696 - 700]. Дж. Болл висвітлює свою суперечку з Е. Стівенсоном щодо звернення Генерального секретаря ООН У Тана до Дж. Кеннеді і епізод, коли заступнику держсекретаря довелось натиснути на американського представника в ООН для згоди останнього звернутись до У Тана з пропозицією послання до СРСР з метою уникнення військового зіткнення двох наддержав на морі [13, 301 - 302]. П. Нітце згадує різку розмову міністра оборони про процедуру впровадження карантину з адміралом Дж. Андерсеном, відповідальним за виконання цього завдання, свідком якої він був [14, 231]. У мемуарах Р. Кеннеді міститься розгорнутий опис його зустрічей з радянським послом А. Добриніним, які відіграли вирішальну роль у процесі врегулювання кризи [11, 65 – 66, 107 - 110]. До того ж, як довірена особа президента, міністр юстиції, мав можливість найповніше порівняно з іншими сучасниками відобразити у своїх спогадах стан, настрої президента та мотиви, якими Дж. Кеннеді керувався при прийнятті того чи іншого рішення. Зокрема, він вказував, що на Дж. Кеннеді глибокий вплив справила книга Б. Такман „Серпневі гармати”, яка розповідала про те, як помилки і прорахунки керівників провідних держав у серпні 1914 р. призвели до світової війни. Дж. Кеннеді говорив, що німці, росіяни, австрійці, французи та британці, здавалось, скотились у війну через глупоту, індивідуальні примхи, непорозуміння та особисті комплекси [11, 62]. А Р. Макнамара згадував, що президент наполіг, щоб кожен член Ради національної безпеки прочитав книгу Б. Такман, і під час кризи нагадав про розмову, яка відбулась у 1914 р. між двома німецькими канцлерами, про витоки війни. „Як це сталося?” – запитав один з них, а інший відповів: „Якби ми могли це знати!”. Таким чином Дж. Кеннеді підкреслював постійну небезпеку прорахунків [16, 24]. Р. Кеннеді стверджує, що президента під час кризи постійно турбувала думка, що обидві сторони через непорозуміння та

прорахунки можуть скотитись до війни, водночас не бажаючи її. Дж. Кеннеді говорив брату, що не збирається дотримуватись такої лінії поведінки, яка б дозволила комусь написати порівняльну книгу „Жовтневі ракети” [11, 127]. Проте не слід забувати, що на судження міністра юстиції значно вплинули близькі братні стосунки, тому діяльність Дж. Кеннеді у період кризи характеризується ним винятково з позитивного боку.

У своїх спогадах свідки кризи розповідають і про деякі цікаві деталі у діяльності Екскому, зокрема про ті заходи, до яких вдавались урядовці, щоб зберегти таємність засідань кризового штабу. Р. Кеннеді згадував епізод, коли дев'ять членів Екскому приїхали на нараду в його лімузині, щоб уникнути підозр, які могли виникнути у разі скупчення великої кількості автомобілів поблизу Білого дому [11, 43]. А П. Нітце зазначав з цього приводу: „Ми повинні були виглядати як традиційні двадцять блазнів у цирку, які вилазять з одного маленького „Фолксваген-Жук”, коли ми нарешті прибули до будівлі міністерства фінансів поблизу Білого дому”. Він був здивований, коли урядовці, щоб потрапити до Білого дому використали підземний прохід від міністерства фінансів до підвального приміщення Білого дому, про існування якого сам П. Нітце не здогадувався [14, 224]. Напередодні промови президента, коли у пресі почали з'являтися публікації з натяками на кризу, радники Дж. Кеннеді вирішили вдатися до відволікаючого маневру, щоб відвернути увагу засобів масової інформації від кубинської теми. 21 жовтня А. Гарріман, який у той час був помічником держсекретаря з питань Далекого Сходу, М. Гілленбрант, референт держдепартаменту з питань Німеччини, та Ф. Телбот, помічник держсекретаря з близькосхідних справ, демонстративно прибули до Білого дому. Метою цієї акції було переорієнтувати увагу журналістів і стимулювати у пресі спекуляції про кризову ситуацію щодо Берліну, Китаю чи Індії [13, 296]. Заходи виявились доволі ефективними, і до 22 жовтня громадськість не дізналась про кризу. Цю ситуацію Дж. Кеннеді назвав “найкраще збереженим секретом в урядовій історії” [12, 698].

До того ж, спогади деяких учасників Екскому свого часу відкрили сучасникам і історикам певні факти, які залишались невідомими не лише широкому загалу, а і найближчим радникам Дж. Кеннеді. Зокрема, до публікації мемуарів Р. Кеннеді більшість членів кризової групи не знали, що під час зустрічі міністра юстиції і радянського посла А. Добриніна 27 жовтня, окрім офіційного послання до М. Хрущова, радянському лідеру було передано усне повідомлення про готовність президента США конфіденційно домовитись з питання американських ракет у Туреччині [11, 107 – 109; 14, 234]. У 1987 р. на конференції у Гоук Кей Д. Раск поінформував присутніх, і дещо пізніше повторив цю інформацію у своїх спогадах, про існування плану використання професора Колумбійського університету, колишнього заступника Генерального секретаря ООН Е. Корд'є у випадку неприйняття радянським керівництвом умов врегулювання кризи, переданих через канал Р. Кеннеді – А. Добринін. Е. Корд'є, який мав легкий доступ до У Тана, за сигналом з Вашингтону, повинен був передати Генеральному секретарю ООН пропозиції про одночасне вивезення ракет з Куби та Туреччини як спосіб розв'язання проблеми, про

котрий останній повідомив би від імені ООН [15, 240 - 241]. За висловом Дж. Болла радники Дж. Кеннеді, присутні на конференції 1987 р., були вражені, коли дізнались про існування цього плану [6, 144].

Мемуарна література є також джерелом інформації про те, як з'явилися окремі вислови, які сьогодні стали хрестоматійними. Сучасник кризи А. Шлезінгер пише, що група радників, яка зібралася на нараду 16 жовтня, скоро стала відома як Виконавчий комітет Ради національної безпеки, який преса пізніше охрестила „Екскомом” [17, 802]. Часто згадуваним в історичній літературі є вислів Д. Раска: „Ми дивились один одному у вічі, і наш супротивник моргнув першим”. Він стосувався повідомлення про повернення назад радянських суден, які прямували на Кубу. Автор фрази пояснює, що вона походить з дитячої гри, у яку він часто грав у Джорджії. Правила гри полягали у тому, що двоє осіб дивились один одному у вічі і той, хто моргнув першим, програвав. Мемуарист відзначає, що виграти у цій грі було досить нелегко [15, 237]. Саме тому у напружений момент кризи, очевидно, йому спало на думку це порівняння, яке символізувало певний відступ СРСР. Дж. Болл розповідає про виникнення назви стратегії відповіді на листи М. Хрущова від 26 і 27 жовтня, коли команда Дж. Кеннеді вирішила позитивно відповісти на лист радянського керівника від 26 жовтня, при цьому ігноруючи його наступне послання. Пізніше М. Банді назвав такий підхід „штучки повії”, використовуючи образ дівчини Вікторіанської епохи, яка найменший жест тлумачить як пропозицію одруження, яку вона швидко приймає [13, 307]. З іншого боку Т. Соренсен вказував, що такі терміни, як „яструби”, „голуби”, „Екском”, „штучки повії”, не вживались у час кризи [12, 679]. Його твердження, однак, є не зовсім точним, принаймні, щодо назв „яструби” та „голуби”. Так, як свідчать документи, на нараді Екскому 28 жовтня М. Банді зауважив, що хтось був яструбом, хтось – голубом, але той день був „днем голубів” [2, 635].

Цінність цієї групи джерел полягає і в тому, що саме вони передають ті відчуття, враження та настрої, які панували на нарадах кризового штабу і серед окремих урядовців. Однак, не слід забувати, що ці відчуття носять суб'єктивний характер і могли бути притаманні лише мемуаристу, який поширював їх на своїх колег. Д. Раск вказував, що якби кожен член Екскому написав власні спогади про кризу, це були б шістнадцять різних історій, кожна з яких була б правдивою з точки зору автора. Він сам, наприклад, піддавав сумніву опис настроїв на засіданнях Екскому, поданий міністром юстиції. Д. Раск відзначав, що атмосфера на нарадах була надзвичайно серйозною, але він не назвав би її емоційною. Емоції, змальовані у мемуарах Р. Кеннеді, на думку держсекретаря, були притаманні винятково міністру юстиції, оскільки для нього це була перша важлива криза [15, 230 - 231]. Все ж, оцінки і судження окремих мемуаристів щодо певних моментів кризи є напрочуд схожими, що дозволяє зробити висновок, що вони були властиві багатьом членам Екскому. Д. Раск згадував, що наступного ранку після промови президента він подумав: „Я все ще живий. Це дуже цікаво. М. Хрущов не відповів негайною ядерною атакою” [15, 235]. За мемуарами Дж. Болла, держсекретар того ранку сказав йому: „Джордж, ми здобули велику перемогу. Ви і я все ще живі.” Дж. Болл

відзначає, що такі настрої були домінуючими [13, 299]. Про такі почуття на нараді Екскому 23 жовтня твердить і міністр юстиції [11, 57]. Деякі учасники нарад згадують про відчуття полегшення, яке охопило присутніх, коли надійшло повідомлення про повернення назад радянських суден, що прямували на Кубу [12, 709; 14, 230]. Схожими є спогади радників Дж. Кеннеді про один з найбільш напружених днів кризи – 27 жовтня. Мемуаристи твердять про відчуття зростаючої небезпеки, переконання, що СРСР готується до війни і передчуття неминучої військової конфронтації з можливим використанням ядерної зброї [12, 714; 14, 233; 11, 97, 109; 16, 21]. Дж. Болл зазначав: „Без сумніву, це була Чорна субота” [13, 305]. Натомість наступного дня, коли надійшло повідомлення, що М. Хрущов погоджується на умови врегулювання кризи, висловлені у листі Дж. Кеннеді від 27 жовтня, на нараді кризової групи панували пошвавлення і, за висловом П. Нітце, „колективне відчуття полегшення” [14, 234; 13, 307; 12, 716].

Варто відзначити, що окрім суб’єктивного тлумачення певних подій та явищ кризи, мемуарна література може містити і неточні відомості. Наприклад, Р. Кеннеді стверджував, що саме він був ініціатором прийому, який отримав назву „штучки повії” [11, 102]. Подібну версію підтримує і Дж. Болл [13, 307]. Однак, записи в кабінеті президента США не підтверджують авторства Р. Кеннеді. Вперше на нараді Екскому ідею про ігнорування додаткової вимоги радянського уряду (про вивезення американських „Юпітерів” з Туреччини) висловив П. Нітце, запропонувавши відповісти радянському уряду, що в даний час США готові вести дискусію лише щодо проблеми Куби, а після її вирішення, згодні обговорити інші питання. П. Нітце підтримав помічник президента з питань національної безпеки, порадивши у листі до М. Хрущова вказати, що президент вважає за краще мати справу з пропозиціями, висловленими у попередньому листі радянського лідера [2, 497 - 498]. До того моменту, коли міністр юстиції висловив свою підтримку цій стратегії, багато американських урядовців вже визначили свою прихильність до неї. Д. Раск був переконаний, що ніхто з членів Екскому, за винятком Е. Стівенсона, не вважав розумним „обмін ракетними базами” [15, 240]. Дане твердження мемуариста можна поставити під сумнів. На нараді кризового штабу 27 жовтня Дж. Кеннеді неодноразово висловлювався на підтримку прийняття цієї умови радянського уряду. Дж. Кеннеді зазначав, що більшість людей не розглядатиме пропозицію М. Хрущова як нерозумну і для будь-якої розумної людини такий обмін базами виглядатиме як справедлива угода [2, 498 - 499]. У спогадах інших сучасників також помітне невірне висвітлення окремих фактів або розбіжності їх тлумачення окремими мемуаристами. Це може пояснюватись як суб’єктивно-особистісними факторами (власним баченням автора окремих аспектів кризи, неприхильним ставленням до певних поглядів чи осіб, прагненням підкреслити свою роль у врегулюванні кризи тощо), так і віддаленістю часу написання мемуарів від часу кризи. Зокрема, П. Нітце відзначає, що у період кризи він робив записи дискусій Екскому, проте з кожним роком вони здавались йому все більш нерозбірливими. Так, з плином часу, йому було важко ідентифікувати особу, позначену літерами „А.І.”. Переконавшись, що промовець не міг бути А.

Джонсоном, П. Нітце здогадався, що цими літерами він позначив генерального прокурора (Attorney General) Р. Кеннеді [14, 219].

Отже, мемуари колишніх учасників Екскому є одним з найважливіших джерел для розуміння діяльності цього надзвичайного органу у період Кубинської ракетної кризи. Їх цінність як групи джерел зумовлюється особливостями походження, оскільки вони належать конкретному автору і відображають безпосереднє сприйняття ним окремих подій і явищ кризи. В них закладена своєрідна суб'єктивно-особистісна інформація, відсутня в інших видах джерел, вони нерідко містять такі відомості, які не знайшли відображення у офіційних документах. Тому використання спогадів сучасників кризи дає змогу більш ґрунтовно і рельєфно відтворити окремі аспекти діяльності кризового штабу Дж. Кеннеді. Водночас, ми ще раз пересвідчуємося у незаперечності істини, що використовувати мемуарну літературу як джерело слід обережно, аналізуючи її у комплексі з іншими видами джерел, оскільки вона може містити неточні відомості, а судження та оцінки окремих мемуаристів носять суб'єктивний характер. Американська мемуарна література є значно інформативнішою у висвітленні процесу прийняття рішень американським керівництвом у період Кубинської ракетної кризи у порівнянні з відповідною групою радянських джерел. Радянські свідки кризи, описуючи окремі дії радянського керівництва, майже не відобразили у своїх спогадах особливості діяльності вищого радянського керівництва у період кризи, причини змін у радянській поведінці, погляди окремих членів радянського уряду та розбіжності у оцінках ситуації, полишивши враження, що радянську політику у цей час визначала лише одна особа – М. Хрущов. Натомість мемуари членів Екскому досить ґрунтовно висвітлюють урядові дискусії, позиції окремих членів адміністрації, події та явища, які стояли за лаштунками офіційної політики США. Для кращого розуміння значення діяльності Екскому у період кризи, варто було б простежити її і роль окремих членів цієї кризової групи, залучаючи інші категорії джерел.

Література

1. Foreign Relations of the United States. Vol. XI. Cuban Missile Crisis and Aftermath. United States Government Printing Office. Washington, 1996 // http://www.state.gov/www/about_state/history/frusXI/
2. The Kennedy Tapes: Inside the White House during the Cuban Missile crisis. (ed. by May E.K. and Zelikov Ph.D.). - Cambridge, London: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1997. – XV, 728 p.
3. White M.J. The Cuban Missile Crisis. – London: Basingstoke: Macmillan, 1996. – XI, 291 p.
4. Garthoff R. Reflections on the Cuban Missile Crisis. – Washington: The Brookings Institution, 1989. – IX, 236 p.
5. Beschloss M.R. The Crisis Years. Kennedy and Khrushchev 1960 – 1963. – New York: Edward Burlingame Books, 1991. – XII, 816 p.
6. Nash Ph. The Other Missiles of October: Eisenhower, Kennedy and the Jupiters, 1957 – 1963. - Chapel Hill; London: University of North Carolina Press, 1997. – XVI, 231 p.
7. Горюхов Д.Е. Эволюция советско-американских отношений и Карибский кризис 1962 года. - Москва, Московский государственный автомобильно-дорожный институт (технический университет), 1996. –156с.

Випуск 21

8. Фурсенко А., Нафтали Т. Адская игра. Секретная история Карибского кризиса 1958 – 1964. -Москва, Гея итэрум, 1999. – 556 с.
9. Яковлев Н.Н. Братья Кеннеди. – Москва, 2003. – 443 с.
10. Kaufman B.I. John F. Kennedy as World Leader: A Perspective on the Literature // America in the World. The Historiography of American Foreign Relations since 1941. (ed. by Hogan M.J.). – Cambridge University press, 1995. – P. 326 – 357.
11. Kennedy R. F. Thirteen Days. A Memoir of the Cuban Missile Crisis. New York, W.W. Norton Company. Inc., 1969. – 224 p.
12. Sorensen T. Kennedy. New York. Harper & Row, 1965. — VIII, 783 p.
13. Ball G. The Past Has Another Pattern: Memoir. New York, London: W.W. Norton and Company, Inc., 1982. – XII, 527 p.
14. Nitze P.H.. From Hiroshima to Glasnost. At the Center of Decision. A Memoir. - New York: Grove weidenfedd, 1989. – XXII, 504 p.
15. Rusk D. As I Saw It. New York, Penguin Books, 1991. – 672 p.
16. Макнамара Р. Путем ошибок - к катастрофе. Опыт выживания в первом веке ядерной эры. – Москва: Наука, 1988. – 149 с.
17. Schlesinger A. M. A Thousand Days. John F. Kennedy in the White House. - Boston, Houghton Mifflin Company; Cambridge, the Riverside Press, 1965. – XI, 1087 p.

The article deals with the complex of the memoirs of the Ex Comm (Executive Committee of the National Security Council) about the Cuban missile crises (1962). The basic aspects of the functioning of the Ex Comm and perception and estimates of the central problems of the crises by it's participants have been studied.

В статье проанализирован основной комплекс мемуаров членов Экскома (Исполнительного комитета Совета национальной безопасности), посвященных Кубинскому ракетному кризису 1962 г., исследованы основные аспекты деятельности этого органа, восприятие и оценки ключевых проблем кризиса его участниками.

ББК ТЗ (4 Укр)

Підченко С.А.

ПАРАФІЯ ЯК ОДИНИЦЯ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ У 20-ті рр. ХХ ст.

У статті розглядається соціальний, кількісний та віковий склад Православної парафії Донбасу у 20-ті рр. ХХ ст.

На національне самовизначення українського народу найбільший вплив справило православ'я. За багатовікову історію існування на українських землях православ'я зазнало змін та трансформувалося в самотутнє культурне явище. Зазначимо, що Російська Православна церква (РПЦ) мала більший вплив на суспільне життя мешканців Донбасу ніж інші конфесії православ'я. Дослідження парафії, як одиниці РПЦ, визначить релігійність у житті різних верст населення та соціальних груп.

Мета цієї розвідки – розглянути релігійність населення Донецького регіону у 20-ті рр. ХХ ст. на підставі аналізу архівних джерел. Для досягнення поставленої мети проаналізуємо архівні документи, які дадуть можливість дослідити наявність та значення релігійності у різних вікових та соціальних групах населення Донбасу.

На наш погляд, цінність регіональних досліджень полягає в тому, що вони показують, яку роль відігравала Православна церква у житті народу не взагалі, а більш локально, глибше зрозуміти її місце в суспільстві, характерне для цього регіону у досліджуваній період. Аналізуючи архівні документи маємо уяву про соціальний склад віруючих членів релігійних громад. Прихожани церкви – це люди різних категорій працівників: селяни, робітники, службовці – чоловіки і жінки.

У 20-ті рр. ХХ ст. велика роль у парафіях належала активу – раді парафії. Рада парафії була постійно діючим виконавчим органом релігійної общини, брала на себе відповідальність повноважного представника общини у державних органах. Церковна рада церкви могла сама звертатися до влади з проханнями, заявами з різних приводів чи доручати одному двом своїм членам бути представником церковної общини. Так, у Катеринівській церкві с. Сокольники Слов'яносербського району Луганського округу повноважним представником був Архип Суслов [1]. Представником Преображенської церкви м. Луганська був Харитонів, а у Миколаївській церкві м. Луганська – П.Ф.Чеботкевич [2]. Вони вирішували питання, пов'язані з організацією церковного життя, а саме: проведення хресних ходів, зборів, узгоджування з владою податків; були представниками у суді, заключали договори з владою, займалися ремонтом церковних будівель, шукали шляхи для спасіння парафії при її закритті тощо.

Аналіз особистого складу парафіяльних рад показав, що у більшості релігійних общин ядро церковної ради не змінювалося протягом кількох років. Членами ради становилися віруючі, які мали великий авторитет серед парафіян. За статевою ознакою у більшості церковних рад до середини 20-х років жінок не було зовсім, наприкінці ж цього десятиріччя у радах переважали чоловіки, кількість жінок була незначною [3]. Віковий склад засновників релігійних общин був різним, але переважну більшість становила молодь. Серед засновників Миколаївської церкви Ново-Світлівського району Луганського округу, станом на 24 листопада 1926 р., не було жодної жінки, а вік 33 її членів наближався до 40 років, що складало 66% від загальної кількості засновників релігійної общини [4]. До складу засновників Андріївської церкви с. Первозванівське названого району входило 60% віруючих до 40 років [5].

Списки членів парафії зберігають відомості про соціальну структуру релігійної общини: селяни, робітники, службовці, торговці, учнівська молодь, духовенство, не заняті на підприємстві люди (домогосподарки, безробітні, пенсіонери). Що стосується соціального складу парафій, то він був неоднорідний.

**Соціальний склад віруючих Старобільського округу Донецької губернії
тільки по дев'яти районам [6]**

Рік	Робітників	Селяні	Не за- можні	Середнякі в	Заможних	Службовці	Торговці	Влас-ки під- приємств	Пінсіонер и та ін.
1926	399	108260	43199	57552	7007	296	242	270	2
1927	191	105659	46963	53661	4645	90	148	148	16

Отже, наведені дані показують, що середняки та заможні парафіяни складають більше половини всіх віруючих, а за 1927 р. чисельність незаможних віруючих зростає.

Соціальний склад парафіян релігійних громад тихонівської орієнтації у Старобільському окрузі на 1 січня 1926 р становив: бідноти – 28061 особа, середняків – 40616 осіб, заможних – 7833, службовців – 205, спеціалістів – 280, торговців – 301, власників підприємств – 234 особи. Неоднорідним був і освітній рівень віруючих округу: 42573 чоловіки неграмотні, 32210 – слабо грамотні, 781 – із середньо-спеціальною освітою [7].

У релігійній общині Покровської церкви с. Оріхове Успенського району Луганського округу станом на 1 січня 1926 р. було 253 мирянина. Усі члени общини у графі „соціальний стан” визнали себе селянами, серед яких було 138 чоловік неімущих та 115 – середняків, неписьменних грамотних нараховувалося 134 віруючих [8]. Серед 812 віруючих Вознесенської церкви с. Мала Вергунка Каменобродського району Луганського округу писемних була 421 особа, з них 6 службовців та 321 робітник [9].

Збереглися списки релігійних общин, де віруючі у графі „майновий стан” писали „середняки” та перелічували свої скарби: дім, корова, бик, кінь, воли. Ці відомості ілюструють соціально-економічний стан віруючих досліджуваного періоду. Не всі селяни мали перелічене майно, багато мирян мали тільки дім, інколи ще корову, тільки невелика частка мала дім, коня, корову та їх усіх у відомості записали „середняками” [10].

Влада пояснювала релігійність населення неписьменністю, неосвіченістю та наполягала, що до церкви ходять тільки куркулі. Аналізуючи списки членів релігійних общин та звіти адмінвідділів, приходимо до висновку, що серед віруючих округу була велика кількість з вищою та середньо-професійною освітою, що свідчить про стійкість поглядів населення відносно РПЦ та духовні потреби в ній. Державні органи влади навмисно збільшували процент „куркулів” серед віруючих, за рахунок зменшення майнових показників, щоб кількість „трудящої бідноти” в общинах була малою.

Влада дуже негативно відносилася до участі службовців та робітників у діяльності релігійних общин. Профспілки та громадські об’єднання, за дорученням влади, пильно стежили за формуванням матеріалістичного світобачення людини [11]. Факти тиску на віруючу людину з боку державних, партійних, громадських та силових структур підтверджують припущення про їх змушений вихід з релігійної общини.

Селянство мало більше свободи у своїх діях, бо у цей час ще вело індивідуальне господарство, і тому брало активну участь у житті релігійної общини. Так, у Артемівському округу серед віруючих РПЦ на 1 січня 1926 р. було 86% селян та 10,5% робітників [12].

Робітництво Донбасу у своїй більшості складалося з вихідців із села, у новому положенні. Вихідці із села серед робітників чорної металургії регіону в 1928-1929 роках складали 49,4%. Так, на Єнакіївському металургійному заводі вихідцями із села було 70,8% робітників, а на Донецькому металургійному заводі – 74,5% [13]. За рахунок розширення міської території та промислового

розвитку міст Донбасу наприкінці 20-х років зменшилась чисельність селян у релігійних общинах. Також у списках складу релігійних громад Донбасу з'являється багато незайнятих у виробничій сфері мирян [14]. Непрацюючі віруючі мали можливість більше часу приділити своїм діям, храму та парафії, на них менше тиснули з боку держави, профспілок та громадських установ.

Опрацьовуючи архівні джерела, зробимо спробу простежити зміни чисельності релігійних общин Луганського округу за роками. На початку 20-х років засновники релігійних общин досить часто для реєстрації надавали списки членів парафії, де їх кількісний склад був припустимим мінімумом, наприкінці навпаки намагалися чисельний склад общини збільшити.

Чисельність віруючих з 1923 по 1930 рр. у парафіях у Луганського округу [15]

Назва місцевості та релігійної общини	Рік надання списку релігійної общини у РВК							
	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Вознесенська церква с. М.Вергунка	-	630	-	-	-	-	-	912
Андріївська церква с. Первозвановське	-	-	476	-	636	-	-	-
церква Пресвятої Богородиці с. Красне	485	-	-	-	-	489	-	-
церкви Різдва Богородиці с. Біле	-	-	500	-	-	230	-	-
церква Різдва Богородиці с. Георгіївка	-	-	250	-	-	-	-	706
церкви Олександра Невського с. Іллірії	1111	-	-	-	-	-	723	-
Покровська церква с. Оріхове	-	-	-	253	-	-	-	932

Отже, з наведених даних бачимо, що зменшення чисельності парафій відбулося лише у релігійній общині с. Біле. Щодо інших общин, то збільшення тут парафіян відбулося за рахунок молоді, яка виросла у релігійних родинах і поповнила ряди віруючих. Крім того, релігійна психологія молоді формувалася під впливом релігійного НЕПу і продовжувала розвиватися до кінця 20-х років, про що свідчать архівні документи. Так, серед віруючих Андріївської церкви с. Первозванівське Новосвітловського району Луганського округу віком до 20 років у 1928 р. було 62 чоловіки; у 1926 р. не всі з них мали повні 18 років щоб мати право входити до списків релігійної общини. Теж саме відбулося у релігійній общині церкви Різдва Богородиці с. Георгіївки Успенського району Луганського округу, де молоді до 20 років на 1 січня 1930 р. нараховувалося 121 чоловік, а попередні данні були передані до РВК у 1925 р. Також відбулося повернення до релігії серед інших вікових категорій, відтік яких відбувся під час революційного лиха та післяреволюційного безвір'я.

Влада потребувала від церковних рад у списках общини вказувати вік віруючих. Для з'ясування вікового складу парафіян розглянемо найбільш

типові списки релігійних общин у регіоні, які ради засновників надавали у райвідділи для реєстрації чи перереєстрації общини [16].

Віковий склад релігійних общин Луганського округу

Назва місцевості та релігійної общини	Вік віруючих								
	до 20 років	%	21–30	%	31–40	%	41–50	більше 50 років	усього віруючих
Покровська церква с. Оріхове	13	5,1	81	32	45	17,7	50	64	253
Андріївська церква с. Первозванівське	62	9,7	184	28,9	93	14,6	120	177	636
церква Різдва Богородиці с. Георгіївка	121	17,1	113	16	76	10,5	59	219	706
Церква Пресвятої Богородиці с. Красне	1	0,2	90	18,4	92	18,8	98	200	489
церкви Різдва Богородиці с. Біле	3	1,3	45	19,5	45	19,5	36	101	230

Отже, проаналізувавши віковий склад релігійних общин в Успенському районі Луганського округу бачимо, що частка парафіян від 18 до 40 років у с. Оріхове у відсотках складає 54,9 від загальної кількості віруючих, при церкві Різдва Богородиці с. Георгіївка – 42,4, у церкві Різдва Богородиці с. Біле – 40,4. Віруючи парафій Новосвітловського району Луганського округу віком до 40 років склали в Андріївській церкві с. Первозванівське 53% та 37,4% у церкві Пресвятої Богородиці с. Красне від усіх віруючих релігійної общини.

Для порівняння наведемо віковий склад релігійних общин в Старобільському окрузі [17].

Рік	Вік віруючих парафій				
	18–20	20–25	25–30	30–50	50 та більше
1926	11222	16217	18833	31834	27969
1927	8034	15600	17529	35858	28830

Таким чином, вікові характеристики релігійних общин у середині 20-х рр. ХХ ст. показують, що на цей час релігійними були всі вікові категорії населення. Віруючих до 20 років у релігійних общинах Луганського округу було від 0,2 до 17% від кількості всіх віруючих парафії, а віруючі до 40 років склали від 40 до 54%. Процент молодих віруючих по Старобільському округу теж високий, що можна пояснити умовами, який створив релігійний НЕП, та свідчить про відношення молоді до православної віри.

Досліджувана проблема має перспективи подальшого вивчення, зокрема з питань ставлення молоді до релігії та релігійного виховання.

Література

1. Державний архів луганської області (далі ДАЛО) – Ф. Р. 435. – Оп. 1. – Спр. 988. – Арк. 92.
2. Там саме – Арк. 27, 61.

3. Там саме – Ф.Р. – 693. – Оп.1. – Спр. 1224. – Арк. 26–27; Ф.Р. – 435. – Оп.1. – Спр. 957. – Арк. 99.
4. Там саме – Ф.Р. – 435. – Оп.1. – Спр. 990. – Арк. 6–7.
5. Там саме – Спр. 1020. – Арк. 17.
6. Там саме – П. 4. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 15.
7. Там саме. – Спр. 292. – Арк. 4.
8. Там саме – Ф.Р. – 693. – Оп.1. – Спр. 1223. – Арк. 19.
9. Там саме – Спр. 1217. – Арк. 1.
10. Там саме – Ф.Р. – 435. – Оп.1. – Спр. 950. – Арк. 208–209.
11. Свистович С.М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30 рр. ХХ ст.): Автореф. дис... доктора. іст. наук. – К; 2007. – С. 17, 25.
12. ЦДАВО України – Ф. 5– Оп. 2. – Спр. 2167. – Арк. 209.
13. Чумаченко В.П. Общественно-политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма в СССР (1926–1937 гг.). – Днепропетровск, 1973. – С. 32.
14. ДАЛО – Ф.Р. – 435. – Оп.1. – Спр. 950. – Арк. 208–209; Ф.Р. – 693. – Оп.1. – Спр. 1217. – Арк. 1.
15. Там саме – Ф.Р. – 435. – Оп.1. – Спр. 957. – Арк. 63–74, 89–98; Спр. 978. – Арк. 8–16; Спр. 983. – Арк. 48, 83, 84; Спр. 1020. – Арк. 7–16; Спр. 1054. – Арк. 15; Ф.Р. – 693. – Оп.1. – Спр. 1217. – Арк. 1, 23; Спр. 1224. – Арк. 25, 36–44.
16. Там саме – Ф.Р. – 435. – Оп.1. – Спр. 957. – Арк. 89–98; Спр. 978. – Арк. 8–16; Спр. 1020. – Арк. 7–16; Ф.Р. – 693. – Оп.1. – Спр. 1223. – Арк. 194; Спр. 1224. – Арк. 82–132.
17. Там саме – П. – 4. – Оп.1. – Спр. 416. – Арк. 14 зв.

В статье исследуется социальный, количественный и возрастной состав Православной парашии в Донбассе в 20-х годах ХХ в.

The article shows social, quantitative and agitative structure of Orthodox paraphia of Donbass in 1920-s.

ББК 87.3 (4) : 63.3 (0) 5 - 282.3

Писаний Д. М.

ПРОБЛЕМА РАБСТВА В ТРУДАХ ЕВРОПЕЙСКИХ ФИЛОСОФОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XV – XIX ВВ.

Данная статья посвящена концепциям рабства в европейской философии второй половины XV – XIX вв.

История знает не так уж много общественных явлений столь многогранных, противоречивых и, вместе с тем, таких устойчивых, как рабство. Зародившись на Древнем Востоке, рабство претерпело значительную эволюцию. Менялись его масштабы и ареалы распространения, значение в экономическом развитии регионов. Но само рабство, тем не менее, не исчезало и дожило... до наших дней. Причем в наш век информационного общества масштабы этого явления не меньше, чем в предыдущие эпохи. Так, по данным доклада ЦРУ США, в 2003 г. свыше 27 млн. чел. фактически пребывали в рабстве в различных уголках земного шара [1, с. 89]. Все это объективно порождает интерес к сущности данного явления и его осмыслению в различных формах общественного сознания.

Огромный вклад в осмысление рабства и разработку соответствующих концепций внесли европейские философы. Будучи детерминирована

социальной действительностью, философия оказывает активное воздействие на общественное бытие, способствует формированию новых идеалов, нравственных и культурных ценностей [2, с. 695]. Поэтому рассмотрение философских концепций рабства имеет большое значение для понимания сущности этого социального феномена и его эволюции.

Рабство стало объектом философского осмысления еще в античные времена. Суждения античных философов о рабстве рассматривались в обобщающих трудах по истории рабства в древнем мире (работы А. Валлона, Е. М. Штаерман) [3; 4; 5]. Философские же концепции рабства XV-XIX вв. оказались несправедливо обделены вниманием служителей Клио. Сказанное выше позволяет говорить об актуальности исследуемой нами проблемы.

В настоящей статье мы попытаемся восполнить существующие пробелы и охарактеризовать взгляды европейских философов второй половины XV-XIX вв. на проблему рабства.

Прежде чем рассматривать философские концепции рабства, следует отметить, что рабство в указанную эпоху как бы обрело "второе дыхание" [6, с. 34]. Вторая половина XV – конец XIX вв. – это время масштабного порабощения африканцев и жестокой эксплуатации рабского труда в Новом Свете. В течение 1441-1890 гг. из Африки в Америку и Вест-Индию было доставлено, как минимум, 10 млн. чернокожих невольников [7, с. 3]. По подсчетам американского историка У. Дюбуа, общая численность жертв трансатлантической работорговли, осуществляемой западными державами в указанный период (включая негров, убитых при попытке захвата, погибших на пути к африканским портам и во время "серединного перехода" через Атлантику), приближается к 50 млн. чел [8, с. 101].

Рабство негров и трансатлантическая работорговля имели огромное значение для экономического развития как Америки, так и Западной Европы. На это указывал Карл Маркс, отнеся работорговлю к одному из главных моментов первоначального накопления: "Открытие золотых и серебряных приисков в Америке, искоренение, порабощение и погребение заживо туземного населения в рудниках, первые шаги к завоеванию и разграблению Ост-Индии, превращение Африки в заповедное поле охоты на чернокожих – такова была утренняя заря капиталистической эры производства. Эти идиллические процессы суть главные моменты первоначального накопления" [9, с. 760]. Маркс неоднократно указывал на тесную связь между рабством в эпоху первоначального накопления, колониальной системой, развитием торговли и возникновением крупной промышленности: "Подобно машинам, кредиту и т. д. прямое рабство является основой буржуазной промышленности. Без рабства не было бы хлопка, без хлопка немыслима современная промышленность. Рабство придало ценность колониям, колонии создали мировую торговлю, мировая торговля есть необходимое условие крупной промышленности" [10, с. 74].

Неудивительно поэтому, что ряд мыслителей той эпохи уделяли рабству довольно пристальное внимание. Кроме того, важно заметить, что в этот период оформляются различные подходы к самому понятию рабства.

Одним из первых в указанный период проблемы рабства в своем творчестве коснулся Томас Мор (1478–1535). В произведении "Золотая книга о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопия" представлена его модель идеального общества. Граждане этого идеального государства живут счастливой благополучной жизнью. Правда, у этих добродетельных граждан есть рабы. "Они обращают в рабство тех, кто у них допустит позорный поступок, или же тех, кто в чужих городах осужден на казнь за совершенное им злодеяние... Многих из них они... приобретают по дешевой цене (как видим, в "идеальном" обществе Т. Мора тоже существовала работорговля – Д.П.), чаще же получают их даром. Эти рабы не только постоянно пребывают в работе, но и находятся в цепях. Со своими согражданами-рабами утопийцы обходятся суровее, оттого, что, как они полагают, те заслужили худшей участи, так как прекрасно воспитанные, отменным образом были они обучены добродетели, однако не смогли удержаться от преступления. Иной род рабов, когда какой-нибудь трудолюбивый и бедный работник из другой страны своей волей решается идти к ним в услужение. С такими они обходятся хорошо... Когда такой раб пожелает уехать, его не удерживают против воли, но и не отпускают ни с чем" [11, с. 230]. Рабы необходимы, считал Мор, и как отрицательный пример для подрастающих поколений [12].

Иными словами, Мор (подобно многим другим мыслителям) рассматривал рабство как форму принудительного труда. Но существовала и другая позиция.

Выдающийся философ XVII в. Бенедикт Спиноза (1632–1677) одним из первых остановился на рассмотрении морального рабства. Спиноза называет рабством бессилие человека в борьбе со своими страстями: "Тот, кто... обуреваем своей прихотью и не может ни видеть, ни сделать ничего, что ему полезно, тот есть раб в высшей степени" [13, с. 319].

Проблему рабства не обошли стороной и великие французские просветители XVIII в. – Монтескье и Руссо.

Весьма интересной представляется нам характеристика, которую дал рабству Шарль Луи де Монтескье (1689–1755) в своем фундаментальном труде "О духе законов". "Рабство... есть установление права, дающее такую власть одному человеку над другим, что первый становится безусловным господином над имуществом и жизнью последнего" [14, с. 361]. Мыслитель различает политическое и гражданское рабство. Политическое рабство означает политическое бесправие всего народа (в деспотических государствах). Гражданское рабство означает существование в обществе отдельного класса рабов [14, с. 362]. В свою очередь, гражданское рабство он подразделяет на "два рода – реальное, которое прикрепляет раба к земле поместья, и личное, связанное с домашним хозяйством" [14, с. 368]. Примечательно, что Монтескье, будучи противником рабства, тем не менее, проанализировал и обобщил современные ему аргументы обоснования порабощения негров.

"Если бы мне пришлось защищать право, в силу которого мы сделали негров рабами, то я бы сказал следующее. Народы Европы, истребив народы Америки, были вынуждены обращать в рабство народы Африки, чтобы

заставить их расчищать обширные земли Америки. Сахар был бы слишком дорог, если бы растение, из которого он получается, не возделывалось рабами.

Люди, о которых идет речь, черны от головы до пят, и нос у них до такой степени приплюснут, что жалеть их почти невозможно. Нельзя себе представить, чтобы Бог вложил душу, и при том хорошую, в совсем черное тело. Что негры лишены здравого смысла, доказывается тем, что они предпочитают ожерелья из стеклышек золоту, которое в таком почете у народов просвещенных. Невозможно допустить, чтобы эти существа были людьми, потому, что если бы мы их причислили к людям, то пришлось бы усомниться в том, принадлежим ли мы сами к числу христиан...

Наконец, недалёковидные умы слишком преувеличивают несправедливость, причиняемую африканцам" [14, с. 364-365].

Как видим, аргументация, собранная Монтескье, имеет стройную логическую структуру. В ней присутствуют доводы экономического и религиозного характера и даже начатки расизма. Давая же общую оценку рабства, мыслитель затрагивает и его влияние на внутренний мир людей. "Оно дурно по самой своей природе; от него нет пользы ни рабу, ни господину. Первому – потому, что он ничего не может поделывать по внушению добродетели. Второму – потому что он усваивает всевозможные дурные привычки, незаметно привыкает пренебрегать всеми нравственными добродетелями, становится гордым, нетерпеливым, суровым, гневным, сладострастным, жестоким" [14, с. 362].

Несколько отличными представляются нам воззрения Жана-Жака Руссо (1712–1778). В своем трактате "Об общественном договоре, или Принципы политического права" он выделяет два основания для рабства: законное – соглашение, и незаконное – насилие.

"Раз ни один человек не имеет естественной власти над себе подобными, и поскольку сила не создает никакого права, то выходит, что основой любой законной власти людей могут быть только соглашения". Исходя из этого, "человек, становящийся рабом другого..., продает себя, чтобы получить средства к существованию" [15, с. 155]. Однако у истоков рабства, по мнению Руссо, стояло насилие: "Если существуют рабы по природе, так только потому, что существовали рабы вопреки природе. Сила создала первых рабов, их трусость сделала их навсегда рабами" [15, с. 154].

Относительно влияния рабства на внутренний мир человека, мыслитель отмечает следующее: "Отказаться от своей свободы – это значит отречься от своего человеческого достоинства, от прав человеческой природы, даже от ее обязанностей" [15, с. 156]. "Всякий человек, рожденный в рабстве, рождается для рабства; ничто не может быть вернее этого. В оковах рабы теряют все, вплоть до желания от них освободиться. Они начинают любить рабство" [15, с. 153-154]. Кроме того, Руссо отмечает, что нередко "номинально" свободный человек в действительности таковым не является: "Человек рождается свободным, но повсюду он в оковах. Иной мнит себя повелителем других, что не мешает ему быть рабом в большей еще мере, чем они" [15, с. 152].

Вместе с тем, оба мыслителя советовали не торопиться с эмансипацией рабов. Так, Руссо по этому поводу говорил: "Свобода – пища добросочная, но трудная для переварения; нужны крепкие желудки, чтобы ее вынести" [16]. А Монтескье даже предлагал различные варианты поступательного освобождения рабов: "Законы могут поощрять личную собственность рабов и этим дать им возможность выкупать свою свободу; они могут определить известный срок рабству... Хорошо также ежегодно отпускать на волю некоторое количество рабов из числа тех, которые по своему возрасту, состоянию здоровья и трудолюбию будут в состоянии добывать себе средства к жизни. Можно даже врачевать зло в самом его корне: т.к. количество рабов связано с количеством различных занятий, составляющих их обязанность, то можно уменьшить их число, перенося с рабов на свободнорожденных некоторую часть этих занятий" [14, с. 374]. Таковы были воззрения на рабство этих великих просветителей.

Много общих черт с вышеизложенными идеями имеют взгляды немецких мыслителей. Так, Иоганн Вольфганг Гете (1749–1832) в своих философских изысканиях рассматривает свободу и рабство, в основном, в моральной плоскости. Показательно такое высказывание: "Свобода – странная вещь... И на что нам избыток свободы, который мы не в состоянии использовать?" [17, с. 458]. Мыслитель утверждает, что "самое большое рабство – не обладая свободой, считать себя свободным" [18]. (В этом его точка зрения сходна с позицией Руссо). Таким образом, Гете считает бесполезным избыток свободы и очень вредными – иллюзии относительно обладания ею.

Одну из наиболее интересных концепций господства и рабовладения в новое время разработал Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770–1831). В своем труде "Феноменология духа" он писал: "Бесконечность, реализующаяся в самоосознании, имеет многоаспектную структуру, которая состоит из разных по значению моментов... Оба момента существенны, поскольку они являются как бы двумя противоположными формами сознания. Одна из них независима, ее суть – бытие для себя. Вторая – несамостоятельна, ее суть – жизнь или бытие для другого. Первая – это господин, а вторая – раб. Господин – это сознание, существующее для себя... Господин связан с рабом опосредованно через независимое бытие... Господин – это власть над этим бытием, а это бытие – это власть над другим" [19, с. 136]. То есть Гегель рассматривает рабство и господство в качестве категорий сознания, точнее – самоосознания.

Своеобразный взгляд на рабство был у Фридриха Ницше (1844–1900). Он говорил, что "всякий, кто не может посвятить себе две трети времени, должен быть признан рабом" [20]. А разработанное им учение о сверхчеловеке также содержит явный намек на возможность порабощения одних людей другими. По Ницше, Сверхчеловек – это своеобразный идеал человека, который может быть реализован лишь при условии, если человечество возвратится к истокам своей истории, когда балом жизни будут править люди высшей расы – "хозяева", люди, представляющие собой совершенство, прежде всего в биологическом отношении. Находясь по ту сторону добра и зла, они не будут отягощены ни бытовыми, ни социальными, ни религиозными ограничениями и предрассудками и потому будут абсолютно свободны [21, с. 131].

Весьма оригинальными представляются нам воззрения на рабство русских мыслителей. Так, Николай Гаврилович Чернышевский (1828 – 1889) затронул проблему рабства в своей статье "О расах". В упомянутой работе он коснулся только физического рабства, в частности, вскрыл взаимосвязь борьбы за отмену рабства и распространения расистских теорий: "Рабовладельцы были людьми белой расы, а невольники – неграми. Поэтому защита рабства приобрела форму теории о коренных различиях между расами человека" [22, с. 809].

Проблема же морального рабства, на наш взгляд, получила наиболее полную разработку в творчестве Николая Александровича Бердяева (1874–1948). "Человек есть существо падшее, но мучающееся этой падшестью и желающее её преодолеть", – пишет философ в своей книге "О рабстве и свободе человека". Однако на каждом шагу человека подстерегает рабство. Физически и юридически свободный, "вполне социализированный и цивилизованный человек может быть рабом, не замечая этого". Какой же смысл вкладывал в понятие морального рабства выдающийся философ? Согласно Бердяеву, существует прельщение и рабство человека у природы, у самого себя (прельщение индивидуализма), у государства, общества и цивилизации, рабство у собственности и денег. Кроме того, человек может пребывать в рабстве у войны и революции, а также у национализма. Может человек также подвергнуться соблазну утопий (рабство коллективизма). Помимо этого, существуют рабство эротическое и эстетическое. При этом Бердяев, наверное, был твердо убежден, что "рабство, ощущаемое человеком как насилие извне и ненавидимое менее страшно, чем рабство, которое прельщает человека и которое он полюбил". Причина же порабощения человека в том, что "Свобода порождает страдание. Можно уменьшить страдание, отказавшись от свободы... Свобода трудная вещь. Остаться в рабстве легче".

Освобождение от рабства видит Бердяев в творчестве. "Рабство человека и есть его падшесть, его грех. Эта падшесть имеет свою структуру сознания, она побеждается не только покаянием и искуплением греха, но активностью всех творческих сил человека. Когда человек сделает то, к чему он призван, тогда лишь будет второе явление Христа, тогда будет новое небо и новая земля, будет царство свободы" [23].

Таким образом, возрастание интереса к рабству в европейской общественной мысли и (как следствие) появление такого многообразия (изобилия) философских концепций данного феномена было далеко не случайным. Процесс этот был тесно связан с возрождением рабства и распространением трансатлантической работорговли африканцами XV-XIX вв. Следовательно, рассмотренные нами философские изыскания вполне соответствовали духу своей эпохи.

Мыслители, концепции которых были исследованы в данной статье, стремились всесторонне и объективно осмыслить феномен рабства и постичь его сущность. И в этом направлении были достигнуты значительные результаты. Так, было рассмотрено влияние рабства на внутренний мир людей (в трудах Монтескье, Руссо). Кроме того, было выделено два значения феномена рабства: физическое (как форма принудительного труда) и моральное

(как определенное состояние души, как феномен духовной жизни). В этом направлении рабство анализировали Спиноза, Гете, Гегель и Бердяев.

В обоих случаях главным критерием рабства в философских концепциях указанного периода (на наш взгляд) была тотальная, почти непреодолимая зависимость человека от чего-то (от другого человека – при физическом рабстве; от различных социальных и психологических явлений – при рабстве моральном). Рассмотренные нами философские идеи обогатили сокровищницу мировой культуры. Многие же из них остаются актуальными и по сей день.

Литература

1. Біляцький С. Д. Ми не раби? / Сергій Біляцький, Наталка Ярова // Політика і час. – 2005. – № 12. – С. 89–92.
2. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
3. Валлон А. История рабства в античном мире / А. Валлон; пер. с франц. С.П.Кондратьева. – М.: Госполитиздат, 1941. – 665 с.
4. Штаерман Е. М. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия) / Е.М. Штаерман, М. К. Трофимова. – М.: Наука, 1971. – 325 с.
5. Штаерман Е. М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской Республике / Е.М.Штаерман. – М.: Наука, 1964. – 270 с.
6. Писаный Д. М. Проблема рабства в новое время (XV – XIX вв.) / Д. М. Писаный // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2007. – № 4 (121). – С. 32–41.
7. Абрамова С. Ю. Африка: четыре столетия работорговли / С. Ю. Абрамова – М.: Наука, 1992. – 295 с.
8. Дюбуа У. Б. Очерк по истории африканского континента и его обитателей / У. Дюбуа. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – 360 с.
9. Маркс К. Капитал / К. Маркс. – М.: Политиздат, 1983. – Т.1. – 905 с.
10. Маркс К. Нищета философии. Ответ на "Философию нищеты" г-на Прудона / К. Маркс – М.: Политиздат, 1987. – 189 с.
11. Мор Т. Утопия / Т. Мор ; пер. с лат. Ю. М. Каган. – М.: Наука, 1978. – 415 с.
12. Кохановский В. История философии [Электронный ресурс] / В. Кохановский, В.Яковлев // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Kohan/12.php
13. Спиноза Б. Богословско-политический трактат / Б. Спиноза – Минск: Литература, 1998. – 528 с.
14. Монтескье Ш. О духе законов // Ш. Монтескье. Избранные произведения. – М., 1955. – С. 25 – 600.
15. Руссо Ж.–Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права // Жан-Жак Руссо. Трактаты. – М., 1969. – С. 303 - 328.
16. Отношение к рабству философии и христианства. – Википедия [Электронный ресурс] // http://ru.wikipedia.org/wiki/Отношение_к_рабству_философии_и_христианства.
17. Гете И. В. Избранные философские произведения / И. В. Гете. – М.: Наука, 1964. – 520 с.
18. Цитаты о демократии [Электронный ресурс] // <http://www.democrasy.ru/quotes.php>
19. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духу / Г. В. Ф. Гегель; з нім. пер. П. Таращук. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – 142 с.
20. Морген Ф. М. Рабы дедушки Ленина [Электронный ресурс] / Ф. М. Морген // <http://fritzmorgan.livejournal.com/100142.html>
21. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла; Казус Вагнер; Антихрист; Ессе Номо: сб. / Ф.Ницше; пер. с нем. – Минск: ООО "Попурри", 1997. – 544 с.

22. Чернышевский Н. Г. О расах // Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. – М., 1951. – Т. 10. Статьи и рецензии 1862 – 1889. – С. 808 – 826.

23. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека [Электронный ресурс] / Николай Бердяев // <http://www.vehi.net/berdyayev/rabstvo/index.html>

Подану статтю присвячено концепціям рабства в європейській філософії другої половини XV – XIX ст.

This article is devoted to the concepts of the slavery in European philosophy of the second half of XV – XIX centuries.

УДК 930+94

Романюк Н.Й.

ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ.: ПОЛІТИКО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ

У представленій статті здійснено аналіз та оцінку впливу політики російського самодержавства на формування підприємництва у промисловому виробництві України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Процеси розвитку ринкових відносин в Україні підвищують в суспільстві і наукових колах інтерес до соціально-економічних проблем і, зокрема, до підприємницької діяльності. Виходячи з того, що підприємництво було надзвичайно важливим фактором розвитку промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. і залишається недостатньо дослідженим, актуальним є вивчення і аналіз історичного досвіду та прорахунків у цій сфері, що дозволить уникнути попередніх помилок на сучасному етапі.

Реформи 60 – 70 рр. XIX ст. в Російській імперії і особливо скасування кріпосного права сприяли формуванню ринкової економіки, інтенсивному розвитку промислового виробництва і в українських губерніях (до складу Російської імперії входило 80 % українських земель). Вирішальну роль в процесі індустріалізації, як і в інших країнах, відіграло підприємництво. Під підприємництвом тут розуміється господарська діяльність, яка здійснюється в рамках закону, з метою отримання прибутку в результаті використання власного (або позичкового) капіталу і найманої праці. Головним суб'єктом цієї діяльності є підприємець – власник капіталістичного підприємства (одноосібного або асоційованого), який бере участь в управлінні ним.

Поняття «підприємець» застосовувалось як купець, промисловець, фабрикант, заводчик, буржуа, торговець та ін. Водночас поняття «підприємець» не вписувалося в офіційну соціальну структуру тодішнього російського суспільства, яка складалась з таких категорій: монарх, спадкові дворяни, почесні громадяни, духовенство, купці, міщани, селяни, іногородці та ряд інших. Отже, підприємництво складалось із самих різних соціальних верств тодішнього суспільства.

Варто зазначити, що розвиток підприємництва в Російській імперії, особливо в Україні, відбувався в умовах модернізації економіки. Дефініція модернізації полягає у представленні цього терміну як „оновлення, зміни,

удосконалення, що відповідають сучасним вимогам” [1; с.380]. У світовій економіці відомі три типи модернізації: піонерська, органічна та наздоганяюча.

Як свідчать результати досліджень економістів, істориків – спеціалістів з цієї проблеми, розвиток промисловості, як в цілому у Російській імперії, так і в українських губерніях відбувався за так званою „наздоганяючою модернізацією”. При цьому її характерними рисами були: втілення передових технологій та економічних механізмів не шляхом розвитку і зрілості національної економіки, а, в переважній більшості, під тиском зовнішніх факторів, що загрожують втратою позицій державі-аутсайдеру, іншими словами – не завдяки еволюції “знизу”, а силовій модернізації “революції зверху”; вибіркоче, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва; пріоритетність окремих галузей, які в перспективі призводять до деформації структури економіки; збереження на тривалий час багатокладності, паралельне існування нового, що набирає силу укладу та попередніх укладів, що не досягли віку свого розвитку та повністю ще не вичерпали свої можливості; порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціального напруження в суспільстві [2; с. 251]. Принциповою особливістю наздоганяючої модернізації є зростання ролі держави, що виявляється у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. Визначення типу російської модернізації надзвичайно важливе не тільки для розуміння суспільних процесів ХІХ ст. в українських землях, а й для розуміння суті тенденцій розвитку сучасної України, прогнозування її перспектив.

Період від селянської реформи 1861 р. до революції 1917 р. в історії Російської імперії може рахуватись періодом відносно вільного розвитку підприємництва. До середини ХІХ ст. в інтересах держави підтримувалось підприємництво лише привілейованих постачальників казни – дворян і купців, діяльність яких теж була поставлена в жорсткі рамки. В Росії, як і в Європі, роль підприємництва значно зросла з часу початку індустріалізації. Однак, головною метою економічної політики царського уряду було збереження і підтримка самодержавства і його класової опори помісного дворянства, що було найбільшим негативом у розвитку підприємництва в досліджуваній період.

Реформи 60-70-х р.р. ХІХ ст. внесли суттєві зміни в діюче торгово-промислове законодавство. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювали нові для російської практики принципи безстановості і рівності всіх правоздатних громадян в заняттях торгівлею і промисловістю. Вперше в 1863 р. законодавчо закріплювалось право на свободу підприємництва. У ст 21 Положення про мито за право торгівлі та інших промислів 1863 р. вказувалось: «Свидетельства как купеческие так и промысловые могут быть выдаваемы лицам обоого пола русским подданным всех состояний и иностранцам» [3]. Однак, принцип безстановості не був проведений законом до кінця. Хоча дрібно, розносна

торгівля, а також міщанські промисли дозволялись особам всіх станів по промисловим свідоцтвам, але, згідно ст. 12 (1865 р.) оптова і роздрібна торгівля, заснування і облаштування фабрик і заводів залишались переважно правом купецького стану. І тільки прийняття нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. встановлювало право на заняття торгівлею і промисловістю незалежним від приписки до купецького стану [4; с. 21, 28, 31].

Законодавство, проголошуючи принцип рівноправності в комерційній діяльності всіх станів, для деяких фізичних осіб встановлювало обмеження їх підприємницької правоздатності. Заборони були пов'язані з суспільним статусом і службовим становищем. Ці обмеження були розкидані по всьому Зводу законів, вони стосувалися державних службовців, військових і євреїв. Заняття торгівлею і влаштуванням промислових закладів заборонялось всім священнослужителям, протестанським проповідникам, а також їх дружинам і неповнолітнім дітям. Ці обмеження зберігались до 1917 р. Положення 1863 і 1865 рр. залишалося до початку ХХ ст. основним законодавчим актом для підприємців.

Правові норми в промисловому виробництві у подальшому конкретизував Статут про промисловість 1893 р., який надавав право засновувати заводи, фабрики і мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям [5]. Виконання всяких торгово-промислових дій обумовлювалось лише отриманням відповідних роду і розмірам діяльності промислових свідоцтв, які в свою чергу надавали деякі пільги їх власникам. Так, податковими пільгами користувалися такі категорії підприємців торгово-промислових і кредитних товариств: 1) крупні оптові комерсанти, які вели торгівлю як в середині країни, так і на зовнішніх ринках; 2) комерційні банки і страхові товариства з капіталом в інтервалі від 50 тис. руб. і вище 200 тис.; 3) банківські дома і контори, ссудні каси.; 4) підприємства роздрібною торгівлі; 5) фабрики і заводи з кількістю робітників від 200 і більше 1000 чол. [6; с. 71-75]. До підприємницької діяльності долучалися міщани та селяни. Від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в маєтках та селянські за місцем прописки власника, якщо в них працювало не більше 18 робітників. Не оподатковувалися борошномельні, олійниці, цегельні, лісопильні, розташовані за межами міст [7; с.96].

За російським промисловим законодавством, що сформувалося в середині ХІХ ст., промисловість розподілилася на ремісничу і фабрично-заводську. До фабрично-заводських підприємств належали ті, у володінні яких були основні знаряддя праці, машини, обладнання та інші засоби виробництва. Кількість найманих робітників повинна була становити більше 16 осіб. На відміну від підприємств зазначеного типу, у ремісничій промисловості допускалася кількість найманих працівників від 1 до 16 осіб, ручні машини та інструменти. Виділялись також домашні установи, якими вважались малі фабрики і заводи, які відрізнялися від мануфактурних установ тільки меншим розміром виробництва, однак не мали ремісничого характеру. Такий поділ промислових закладів без чітких критеріїв призводив на практиці до значних ускладнень. Господарі підприємств мали незручності від того, що до них могли

застосовувались фабричні та ремісничі постанови. Особливі складнощі виникали у сфері ремісничого виробництва, через надзвичайно громіздку цехову структуру управління. Для керівництва цехами створювалися цехові управи, які у свою чергу, підпорядковувалися міським думам, губернаторам. Така структура, а також переобтяжлива система оподаткування ремісників різними податками і зборами на користь цехів, викликали незадоволення промисловців, які вимагали більшої свободи та позбавлення від цехової регламентації. Вийти із цеху було складно навіть за умови розширення виробництва до розміру і статусу фабрики. Спостерігалися випадки, коли фабрики і заводи вже існували, а їх власники залишалися у статусі ремісників. Лише у 1902-1903 рр. для ряду міст була відмінена цехова побудова ремісничого виробництва.

Незважаючи на те, що з розвитком ринкових відносин виникала необхідність удосконалення нормативно-правового законодавства у торгово-промисловій сфері, як цього вимагали підприємці, умов для більш ефективного ведення економічної діяльності, так і не було створено, існували різні невиправдані обмеження підприємницької діяльності. Функціонування структур підприємницького типу у промисловості забезпечувалося за рахунок наступних чинників: по-перше, вигідних казенних замовлень; по-друге, монополізації промисловості; по-третє, високого рівня експлуатації працівників та виснаження природних ресурсів; по-четверте, наполегливої праці та підприємницьких здібностей великої плеяди промисловців.

Найбільший вплив на розвиток промисловості і торгівлі мали програми Рейтерна (1866 р.), Вишнеградського (1887 р.) і особливо Вітте (1893 р.). Зокрема, політика підтримки підприємництва найбільш укоренилась у 90-і р.р. XIX ст..Цьому сприяла діяльність на посаді Міністра фінансів С.Ю. Вітте (1892-1903 рр.). В свій час він пройшов школу приватного підприємництва, був прибічником активного стимулювання промислового розвитку. Вперше була розроблена програма торгово-промислової політики з метою знаходження джерел фінансування розвитку стратегічно важливих галузей промисловості і зміцнення позицій російського підприємництва. Програма включала чотири основних напрями. Перший – проведення жорсткої податкової політики. Введена державна монополія на горілку та інші заходи гарантували протягом 12-річного періоду бюджетні накопичення і дозволяли вивільнити необхідний капітал на користь промислового виробництва і поширення державних замовлень на промислових підприємствах. Другий – суворий протекціонізм, який захищав російську економіку від іноземної конкуренції. Для цього уряд встановлював високі охоронні мита і забезпечував російських підприємців ринками збуту і джерелами сировини. Третій- проведення фінансової реформи (1897 р.), яка передбачала стабільність і платоспроможність російського рубля. Вводилась система забезпечення рубля певною кількістю золота, що сприяло перетворенню російського рубля в одну із стійких та конвертованих європейських валют. Реформа також вплинула на розширення іноземних капіталовкладень, чому в значній мірі сприяв розвиток банківської справи. Четвертий – посилювалась увага до іноземного капіталу. Французький,

англійський, німецький і бельгійський капітали займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній і металургійній промисловості України. На початку ХХ ст. капіталістам-іноземцям в Україні належало близько 90% акціонерного капіталу монополістичних об'єднань [8; с. 145].

Російський царизм всіляко сприяв здійсненню промислового перевороту, розвитку стратегічно важливих галузей промисловості і, в першу чергу, вугільної і залізорудної, створенню потужних механізованих підприємств. В Україні, як і по всій Росії протягом 60-80-х рр. ХІХ ст. в основному завершився промисловий переворот, який почався у 30-40 рр. ХІХ ст. Запровадження машин, парової енергетики, нових технологій сприяли підвищенню продуктивності праці, збільшенню обсягів виробництва, а це давало більше можливостей для одержання прибутків. Найінтенсивніше розвивалися Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. У дореформений період у Донбасі існували лише кілька десятків малих шахт, де видобували незначну кількість вугілля, а у 1900 р. було добуто 671 мільйон пудів, що становило 2/3 загальноросійського видобутку. З часу реформи 1861 р. видобуток залізної руди збільшився у 158 разів – у 1900 р. він становив 210 мільйонів пудів (більше половини загальноросійського видобутку). Велике значення для розвитку металургійної промисловості мав початок розробки багатих покладів Криворізької залізної руди, Нікопольського марганцевого басейну. У 1913 р. Україна виплавляла 69% загальноросійського чавуну, 67 % – сталі, 58% – прокату [9; с. 167].

Особливе значення в процесах інтенсифікації промислового виробництва, а відтак і підприємництва мала політика російського самодержавства спрямована на прискорене будівництво залізничної мережі і рухомого складу. Царський уряд наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. внаслідок нестачі коштів в державній казні перейшов до залучення приватних капіталів і в тому числі іноземних у будівництво залізниць. Надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, уряд гарантував їм прибутки на акції та облігації залізничних позик. Уряд за рахунок державних коштів надавав фінансову допомогу акціонерам, гарантуючи суму найменшого прибутку від експлуатації залізниць і компенсуючи їм гарантований річний прибуток. Ті вигоди, які несло отримання концесій, примушувало підприємців іти на ризик, не боячись втратити кошти, витрачені на пошуково-проектні роботи нових залізничних ліній. Гонитва за досить високими для того часу прибутками від залізничної справи, яка охопила тодішнє російське суспільство у 1870-х рр., увійшла в історію під назвою "залізничної лихоманки". В цей період будівництво залізниць, ставши досить прибутковим, значно прискорилось. До середини 70-х рр. ХІХ ст. було побудовано більше 20 тис. верст залізних доріг, які перетворились у невід'ємний фактор розвитку країни, основу інфраструктури народного господарства.

Досить ліберальні умови, встановлені державою на початку залізничного "буму" поступово ставали більш жорсткими. 18 жовтня 1868 р. імператорським указом були визначені умови видачі концесії, які започатковували конкуренцію

між залізничними підприємцями. Труднощі у фінансуванні залізничного будівництва, зниження прибутковості новозбудованих залізниць і зростання заборгованості казни призвели до поступового зниження з другої половини 1870-х рр. темпів будівництва нових доріг.

До початку 80-х рр. XIX ст. залізниці в Російській імперії в основному знаходилися в приватному володінні, належали акціонерним товариствам. Розвиток грузового і пасажирського руху вимагало вміння ефективно управляти залізницями, щоб отримувати від перевезень прибутки. На різних дорогах існували неоднакові порядки. Зіткнення інтересів різних власників доріг призводило до конкурентної боротьби, яка особливо гостро розгорнулася у 80-ті рр. XIX ст. між дорогами, які здійснювали перевезення хлібних вантажів із Центрально-Чорноземного району, яка тривала більше 10 років, відома як "тарифні війни". Керівники акціонерного товариства Південно-Західних залізниць І.А. Вишнеградський і С.Ю. Вітте, яке відіграло ключову роль в "тарифних війнах", в подальшому стали розробниками і безпосередніми виконавцями тарифної реформи 8 березня 1889 р., яка вводила державне регулювання тарифів на залізничному транспорті [10; с. 156].

Як свідчать дані історичних джерел, власники залізниць допускали фінансові порушення, збагачувались за рахунок державної казни, що суперечило інтересам держави. Серед тих, хто отримав багатомільйонні прибутки, слід назвати дворян-мільйонерів в Україні П.Г. фон Дервіза, К.Ф. фон Мекка, барона К.К. Унгерн-Штернберга та ін. [11, с. 102-103]. Тому з метою впорядкування правил ведення залізничного господарства уряд прийняв Статут російських залізниць. Затим почався викуп державою приватних залізниць ще до закінчення строку концесій. Зокрема, указом від 1 січня 1895 р. було створено Управління Південно-Західними залізницями після викупу їх царським урядом у приватних компаній і осіб, яке знаходилося у м. Києві.

Новий етап посиленого залізничного будівництва почався у 90-ті рр. XIX ст. тепер воно велось в основному за рахунок казни. Міністр фінансів С.Ю.Вітте надавав особливе значення залізничному будівництву. Варто зазначити, що залізниці в українських губерніях будувалися як складова загальноросійської мережі. Частина залізних доріг була збудована казною, решта – великими акціонерними товариствами за підтримки державного кредиту.

Незважаючи на всі недосконалості залізничного будівництва, була створена надійна для того часу транспортна мережа. За сорок пореформених років довжина залізниць зросла з 1500 до 50 тисяч верст, 1/5 з них припадала на Україну. Залізниці з'єднали між собою різні регіони, місця виробництва і споживання, значно полегшили, прискорили і здешевили доставку сировини і товарів, розширили ринки збуту.

Виходячи з аналізу впливу політики Російського самодержавства на розвиток промислового виробництва, становлення і поширення підприємництва в Україні відбувалося в умовах нерівномірного економічного розвитку регіонів, структурної диспропорційності розвитку промисловості, залежності від

імперського центру. До серйозних деформацій у структурі економіки України призвело нарощування виробництва засобів виробництва і гальмування виробництва предметів споживання. При підтримці держави пріоритет надавався важкій промисловості, яка розвивалась більш швидкими темпами порівняно з галузями легкої промисловості. Незважаючи на те, що Україна була одним з найбільш розвинутих у промисловому відношенні регіонів Російської імперії і мала високі темпи розвитку промислового виробництва, економічна політика держави щодо України мала фактично колоніальний характер. Імперська політика ціноутворення створювала умови, коли вартість готових російських товарів була надзвичайно високою, водночас ціни на українську сировину залишалися низькими. Внаслідок цього російські виробники готової продукції мали значно більші прибутки, ніж компанії з видобутку вугілля та залізної руди в Україні. Так українську економіку і підприємців позбавляли потенційних прибутків і змушували служити інтересам російського центру імперії.

Таким чином, незважаючи на проросійську політику самодержавства, гальмування ним розвитку ринкових відносин, підприємництва, недосконалість тогочасного законодавства, в українських губерніях у 90-х рр. XIX – на початку XX ст. були досягнуті найвищі темпи зростання промислового виробництва. Але цей процес мав тіньову сторону. В країні з відсталим сільським господарством, бідним селом і вузьким ринком збуту був створений могутній сектор важкої промисловості, що вело до економічних і політичних криз. І хоча царський уряд занадто довго підтримував неконкурентоздатних поміщиків-дворян, надаючи їм різні пільги, а водночас послаблюючи вільну конкуренцію, підприємницьку ініціативу, що негативно впливало на економічний розвиток – на кінець XIX ст. сформувався і зайняв провідне становище в суспільстві новий клас підприємців – промислова буржуазія. Вона перетворилася у впливову частину суспільства, яка була пов'язана з передовим у технічному та організаційному відношенні господарством і уміло пристосовувалася до кон'юнктури зовнішнього і внутрішнього ринків.

Масштабні реформи 60 – 90-х рр. XIX ст. заклали основу швидкого розвитку капіталізму в Російській імперії. Однак, практично всі самі перспективні перетворення, не дивлячись на значні зусилля владних структур, залишилися незакінченими. Процесам творення ринкової економіки, підтримки підприємництва в основному перешкоджало необмежене самодержавство.

Література

1. Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера. Під редакцією Р. Дяківа. – К.: Міжнародна економічна фундація, 2002. – 703 с.
2. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Видавничий центр "Академія", 2002. -656 с.
3. Полное собрание законов Российской Империи (далі ПСЗ РИ). Собр. 2-е. - Т.38.- Отд. I.- № 39118.
4. ПСЗ РИ.-Собр.3-е.-Т.18.-№15601; Вольтке Г.С. Право промышленности и торговли в России в историческом развитии. – СПб., 1905. - С. 21, 28, 31.
5. Свод законов.-1893.-Т.11.-Ч.2. Устав о промышленности.- Ст.67 .

6. Свод законов. – СПб., 1893. Т. XI. Ч. 2; Т.V. Ст. 42; Просьбин С.А. Торгово-промышленный сборник. Свод действующих узаконений по части промышленности и торговли. – СПб., 1907. – С. 71-75.
7. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст). – К., 1999. – 282с.
8. Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.
9. Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – К.: Знання – прес, 2006. – 422с.
10. История предпринимательства в России /РАН Институт российской истории. – М.: "Российская политическая энциклопедия" кн. 2: Вторая половина ХІХ – начало ХХ века/ В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др., 2000. – 575с.
11. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине ХІХ века. – М., 1975. – С. 102-103.

В предоставленной статье осуществлен анализ и оценка влияния политики российского самодержавия на формирование предпринимательства в промышленном производстве Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ в.

The paper covers the analysis and the assessment of the effects of the Russian autocracy policy on the formation of entrepreneurship in the industrial production of Ukraine in the second part of the ХІХ th – the beginning of the ХХ th century.

УДК 930+94

Сергієнко Г.С.

МИСТЕЦЬКИЙ КОНФОРМІЗМ І ЙОГО ВИТОКИ В СЕРЕДОВИЩІ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ В 1953-1964 рр.

В статті автор досліджує витоки і причини виникнення мистецького конформізму в період „відлиги”. Аналізуються особливості культурного життя Донбасу.

Досліджуючи простір і напрями творчої діяльності митців Донбасу періоду лібералізації, слід звернути увагу на такі актуальні питання як умови і витоки свідомого наслідування творчою інтелігенцією постанов і ідеалів партії-держави, причини заміщення свободи творчості втіленням партійних постулатів.

Проблему мистецького конформізму здебільшого історики досліджують в контексті виникнення його в тоталітарних державах. Конформізм в середовищі творчої інтелігенції УРСР досліджує Л.О.Крупник. Причини і витоки мистецького конформізму на Донбасі в період правління М.Хрущова не висвітлені в працях сучасних українських дослідників.

В житті творчої інтелігенції України, у тому числі Донбасу в період контрольованого лібералізму здійснювалась державна політика, яка підпорядковувала діяльність митців ідеологічним інтересам держави. Основними інструментами партійного регулювання творчої діяльності виступали ідеологічне, соціальне й матеріальне стимулювання представника творчої інтелігенції.

Як матеріальне стимулювання митця використовувались авторські гонорари, що нараховувались у відсотковому співвідношенні від загального

збору коштів з продажу квитків на виставу, концерт чи постанову. Так, автори музикальних чи театральних вистав, а також сценаристи отримували 7-8% у залежності від виду діяльності й обсягу твору, а ставки за виконання державних замовлень коливались від 8000 до 15000 крб. [5, 40]. Отже, авторські гонорари професійних митців складали декілька місячних заробітків радянських робітників чи службовців. Така різниця в прибутках давала представникам творчої інтелігенції відчуття власної матеріальної самостійності і звісно стимулювало до виконання нових замовлень держави.

Однак через те, що кошти, призначені на розвиток мистецтва не завжди покривали всі потреби в галузі, партійним керівництвом використовувались засоби морального заохочення митців. З цією метою використовувались нагородження почесними преміями, грамотами, званнями. Слід зазначити, що така система стимуляції творчої діяльності через нагороди притаманна тоталітарним державам, коли отримання нагород (не завжди через творчі здібності) надає певні соціальні пільги: як то збільшення заробітних ставок або медичне обслуговування в закладах для партійної верхівки.

Таким чином, державою створювались умови для того, щоб митці прагнули побудувати кар'єру, досягти матеріального добробуту.

Завдяки таким механізмам керування культурним життям і реакції на них самих митців для досліджуваного періоду характерний мистецький конформізм.

Термін “конформізм” (від пізньолат. *conformis* — «подібний», «схожий») означає робити подібним, відповідним, пристосовуватися, погоджуватися. У загальному плані конформізм визначається як пасивне, пристосовницьке прийняття групових стандартів у поведінці, безапеляційне визначення існуючих порядків, норми і правил, безмовне схилення перед авторитетами [1, 216]. Конформізм означає три різні, хоч зовні подібні між собою явища:

- вираз відсутності у людини власних поглядів, переконань, слабкості характеру, пристосування;
- вплив однаковості у поведінці, згоди особистості з поглядами, нормами, ціннісними орієнтаціями більшості оточуючих людей;
- результат тиску групових норм на індивіда, який унаслідок цього тиску починає діяти, думати, відчувати подібно до інших членів групи.

Саме така характеристика і поведінка притаманна для представників творчої інтелігенції, які знаходились під впливом партії.

У даному випадку конформна поведінка – це ситуативна поведінка митця в умовах конкретного групового тиску, коли представник творчої інтелігенції не може себе протиставити своїм поплічникам, навіть якщо не завжди поділяє їх погляди. Конформність – це особливість чи властивість митця, яка виявляється в його схильності піддаватися реальному впливу з боку своїх колег. Така поступливість проявляється у зміні його поглядів та поведінки відповідно до точки зору більшості [1, 173].

Зазвичай психологи і соціологи, розглядаючи питання конформної поведінки, виділяють два її типи: внутрішнє і зовнішнє підпорядкування індивіда групі. Внутрішнє підпорядкування полягає в тому, що творча

інтелігенція з часом сприймає думку більшості як свою власну і підтримує її внутрішньо. Тут здебільшого йдеться про бездумне прийняття ідей, що нав'язуються за допомогою вироблення власної логіки пояснення здійсненого вибору.

Як зазначав К.Грищенко, «В суспільстві розвинутого соціалізму заходи адміністративного впливу утверджуються, доповнюються і посилюються засобами суспільного впливу. Думка оточуючих в багатьох випадках є достатнім фактором для того, щоб спонукати людину поступити так, як цього вимагає суспільний інтерес. Це величезний за своєю значимістю спосіб впливу, який здатний протистояти навіть адміністративним і правовим заходам» [3, 16].

Зовнішнє ж підпорядкування періоду «відлиги» виявляється у свідомому пристосуванні до думки більшості, яке супроводжується гострим внутрішнім конфліктом, і у свідомому пристосуванні до думки групи без яскраво вираженого внутрішнього конфлікту.

Таким чином, митці намагалися врятувати власну кар'єру і добробут свій і сім'ї, пасивно сприймаючи запропоновану урядом ідеологію. Представники творчої інтелігенції підпорядковувались тоталітаризму, поступаючись своїми моральними цінностями.

Основним чинником при виборі митцем напряму своєї творчої діяльності стає в період «відлиги» державне замовлення, від виконання якого залежала доля митця.

Фундаментом радянського мистецтва став метод соціалістичного реалізму, який запроваджувався у всіх творчих жанрах. Згідно з визначенням Великої радянської енциклопедії соцреалізм – це художній метод літератури і мистецтва, «що представляє собою естетичне вираження соціалістично усвідомленої концепції миру і людини, обумовленою епохою боротьби за встановлення й творення соціалістичного суспільства» [2]. У досліджуваній період соціалістичний реалізм був єдиним офіційно дозволеним у країні творчим методом у мистецтві. Засади, які офіційно пропагували «правдиве» зображення дійсності «в її революційному розвитку» примушували творчу інтелігенцію хвалебно ілюструвати політику правлячої партії, видавати бажане за дійсне. Разом з тим, відхилення від дійсно правдивого зображення радянської дійсності з притаманними їй вадами, тлумачилось зазвичай як антирадянська пропаганда й агітація. Звідси й мають витокі такі відомі в радянському професійному мистецтві явища, як «лакування дійсності» і «теорія безконфліктності», тобто зображення дійсності у вигідному світлі заради непохитності ідей тоталітарної держави. І хоча в період лібералізації за правління М.Хрущова проголошується боротьба проти цих явищ, вона не дає жаданих наслідків, через їх органічність відносно соціалістичного реалізму.

Так, потреба маскувати фальш у змісті породила специфічні мистецькі особливості, які притаманні літературі й мистецтву соціалістичного реалізму. У літературі такими особливостями стають перевантаження зайвою інформацією і статичними описами за допомогою штучних словесних прикрас з не завжди виправданим використанням епітетів і порівнянь. У цей же час відчувається збіднення літературної мови до обсягу газетної лексики, використовується

штучний пафос, іноді з ухилом у сентиментальність, дидактизм і моралізаторство [6, 72].

Для виправдання використання митцями єдиного художнього методу, на кожному етапі існування соцреалізму партією-державою застосовувались заходи, які б підтримували існуючий устрій. Так, у 1957 р. вже після перших проявів вільнодумства в колах творчої інтелігенції, пов'язаних з розвінчанням культу особи, міністр культури Української РСР Р.Бабійчук у своїй доповіді на нараді творчих працівників театрів України вкотре обґрунтовував використання соцреалізму в професійному мистецтві. Р.В.Бабійчук підкреслював, що соціалістичний реалізм не був «породженням» культу особи, а бере початок з Жовтневої революції. Тут же міністр культури наголошує на тому, що «свобода творчості», термін розповсюджений у капіталістичних країнах, – результат залежності митця від гонорарів. Під час прилюдних виступів практику державного замовлення партійні діячі не афішували, тому Р.Бабійчук пояснює свободу творчості в соціалістичних умовах, як свідомий вибір митцем художніх заходів, за його словами «художник свідомо віддає весь свій талант, всі свої сили служінню великій справі побудови комунізму» [7, 8].

Аналізуючи кон'юнктурність творчого процесу у зазначений період на Донбасі не можна стверджувати, що наснага митців базувалася лише на демагогічних промовах партійної еліти. Задля стимулювання літераторів, художників, музикантів, артистів використовувались такі методи заохочення як призначення премій і звань. Так, найпоширенішими були республіканська премія імені М. Островського, Дипломи Міністерства культури УРСР, премії, які призначались творчими спілками на місцях, у Ворошиловградській області – комсомольська премія ім. Молодої гвардії тощо.

Завдяки впровадженню таких стимулів творчість митців здебільшого втрачала ознаки індивідуальності й набувала узагальнюючих рис. Так, ознайомлюючись із творчістю письменників років «відлиги», доходимо висновку про їх одноманітність. Збірники донецьких поетів Г.Бойко, П.Шадури, В.Труханова, Б.Радевича, С.Бугоркова, С.Цванга, В.Мухина, Г.Кривди, В.Демидова, що вийшли у світ протягом 50-х років, мають єдину схему побудови і подібну тематику, що не викликає сумнівів щодо їх замовлення. У першу чергу це вірші декларативного змісту, наступні присвячені праці шахтаря, далі – ліричні твори і наприкінці фронтові спогади і вірші, присвячені боротьбі за мир. Такою схемою окреслюється зміст більшості збірників.

Навіть лірика у творчості ряду письменників зазнає ідеологічного впливу. Ці процеси проаналізував у своїй статті 1953 р. критик і літератор І.Дзюба. Він, на прикладі Г.Бойко, вказує на спробу поетами підмінити емоційні стосунки між людьми суто професійними. Окрім вузької ідеологічної направленості, Іван Дзюба викриває і художні вади письменників Донбасу, як то заяложеність рим, відсутність метафор, порівнянь, епітетів й інших засобів художнього зображення [4, 4].

Подібні процеси мали місце не лише в літературі. Так, театральне мистецтво Донбасу знаходило реалізацію у висвітленні замовлених державою

тематик, як то образ героя-шахтаря, оспівування традицій гірничих сімей, висвітлення виробничих проблем на підприємствах тощо [8, 4].

Таким чином, характерною ознакою культурного життя в Донбасі періоду правління М.Хрущова стає мистецький конформізм. Основними причинами його виникнення можна назвати несвідоме наслідування ідеології більшості внаслідок об'єктивних обставин – формування свідомості митця обумовлене кон'юнктурою, тобто комплексом тиску зовнішніх умов, що мали місце в зазначений період. А також свідоме втілення партійної ідеології у своїй творчості за умов стимулювання з боку держави.

Література

1. Андрущенко В. Соціологія: Підручник для вищої школи – 3.вид., перероб. і доп. – К., 1998. – 622 с.
2. Велика радянська енциклопедія. Конформізм. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua.
3. Грищенко К. Управление как сфера приложения общественного труда (социально-психологический аспект). – К., 1981. – 17с.
4. Дзюба И. Сквозь завихрения времени: В 3 т. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2006. – 376с.
5. Крупник Л.О. Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965-1985): дисертація канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003.
6. Марков Д. Проблемы теории социалистического реализма. – М., 1975. – 154 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.5116. – Оп.1. – Спр.86.
8. Яковенко Б. Тяжелое ранение // Ворошиловградська правда. – 1957. – №204. С.4.

В статтє автор исследуєт причини и источники возникновения творческого конформизма в период «оттепели». Анализируются особенности культурной жизни Донбасса.

In the article the author explores sources and reasons of origin of artistic conformism. The center of searcher is the Donbas territory. There is analyses of cultural life in the region.

УДК 338

Скорченко Ю.А.

ТУРИЗМ: АНАЛИЗ АКТУАЛЬНЫХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

У статті вивчаються деякі аспекти формування туристичних пам'яток, досліджуються окремі соціально-психологічні проблеми розвитку туризму.

Во всем мире туризм оказывает существенное воздействие на экономическую, политическую, социокультурную, экологическую ситуацию. Туризм представляется возможным рассматривать как концентрированный результат целого ряда масштабных социальных процессов: роста общественного богатства, доходов населения; сокращения рабочего времени и увеличения продолжительности свободного времени, отпусков. Сегодня отпуск является продуктом потребления, общедоступным фактом повседневной жизни большинства трудоспособного населения.

Интенсивному развитию туризма способствуют множество факторов: социально-демографические, институциональные, этнокультурные, а также возросшая потребность значительных масс людей в качественном проведении досуга.

Социокультурная значимость туризма состоит, в частности, в сохранении культурного наследия и трансляции исторических ценностей, возрождении украинского социокультурного пространства, освоении эффективных практик использования свободного времени, в поддержании здоровья населения. Туризм способствует повышению образовательного уровня и наращиванию культурного потенциала общества. Он стабилизирует межэтнические и международные отношения. Современный туризм- индикатор социокультурных трансформаций в обществе и отражает такие его тенденции развития как потребление, информатизация, глобальность, виртуальность.

Фактор глобализации активно разрушает оседлость современного человека, раздвигая обыденные перспективы населения посредством увеличения масштабов международной торговли и туризма, расширения их сферы, охватывающей не только обмен товарами, но и услугами.

Туризм рассматривается многими исследователями как целостное социальное явление, как феномен. Уже в ранних работах Дж. Урри, Мак Кеннела, Э. Хьюза, Г. Уолла и других ученых предпринимались попытки анализа потребностей, поведения, степени удовлетворенности туристов. Так, Дж. Урри пишет о туристских практиках, о максимализации впечатлений за минимально возможное время [1].

Сегодня внимание специалистов привлечено к особенностям туризма и его влиянию на социальную, экономическую, политическую жизнь общества, окружающую природную среду. Это находит отображение в научном творчестве В. Арзара, М. Биржакова, В. Потемкина, М. Райли, В. Сенина, В. Федорченко, Дж. Хорброу, Т. Черняевой, А. Чудновского и других.

Различные концепции развития туризма анализируются В. Зориным, А. Романовым и другими. Исследование мобильности как ключевого феномена общества отображается в трудах З. Баумана, Н. Эванса, Э. Коэна, Р. Парка, Н. Покровского, Дж. Урри и других.

О мотивации, как силе, заставляющей людей путешествовать, пишут Дж. Голд и Р. Макинтош. Основные концепции социологии потребления, содержащиеся в работах П. Бурдьё, Ж. Бодрийяра, В. Ильина, Ст. Майлза, применимы для анализа практик потребления туристских достопримечательностей.

Среди творческих наработок украинских ученых, исходные теоретические посылки анализа многообразных форм туризма содержатся в трудах В. Бабарицкой, С. Байлика, О. Бейдика, Л. Лукьяновой, О.Любицевой, М. Мальской, Н. Свиридовой, В. Федорченко и других.

Целью статьи является изучение некоторых аспектов формирования туристских достопримечательностей, исследование отдельных социально-психологических проблем развития туризма.

Сегодня существенно возросли социальные функции туризма: образовательная, воспитательная, коммуникативная, когнитивная, рекреационная, а также функции интеграции и гуманизации. При их помощи туризм оказывает разностороннее воздействие на формирование личности, её ценностные установки, убеждения, нормы.

Массовые перемещения туристов в иные социокультурные пространства существенно ускоряют процессы экономической и культурной взаимосвязи между народами, повышают уровень межкультурных коммуникаций. Именно личностные контакты индивидов из различных регионов, стран и континентов создают ситуацию, способствующую повышению взаимопонимания, укрепления доверия, эмпатии. Туризм обеспечивает массовость контактов между людьми, социумами. Он является базисом для взаимопроникновения культур и формирования толерантности, возникновения доверительных отношений между народами. Социально-психологическое понимание толерантности подразумевает терпимость к различным мнениям, непредубежденность в оценке людей и событий. Толерантность полагает готовность принять других такими, какие они есть, и взаимодействовать с ними на основе согласия. Таким образом, толерантность допускает право человека делать то, что он хочет, но не во вред другим людям. Свобода одного индивида начинается там, где заканчивается свобода другого. Толерантность как принцип межкультурной коммуникации – отсутствие негативного отношения к иной культуре, наличие позитивного образа этой культуры при сохранении позитивного восприятия своей собственной культуры.

Эмпатия проявляет субъективный мир индивида, выступая психологической основой межкультурной компетентности. Эмпатия в коммуникации выражается в желании почувствовать состояние партнера. В реальных диалогах далеко не сразу удастся подобрать необходимые слова, тон и стиль общения, не всегда очевидны намерения партнера, собеседника. В процессе коммуникации значение эмпатии заключается в том, что субъект коммуникации стремится воспроизвести в самом себе переживания тех, с кем он находится в контакте.

Эмпатия и толерантность не ограничиваются рамками доверительного отношения к иной культуре. Они образуют психологический базис для эффективного межкультурного взаимодействия. Формирование навыков компетентной межкультурной коммуникации требует от её участников понимания, что, когда, кому и как турист может и должен сказать, или сделать. Для успешной реализации этих установок ему необходимы: социокультурные знания, коммуникативные навыки, языковые знания, а также психологические умения.

Социокультурные знания формируются в результате социального и личного опыта индивида. Незнание особенностей национально-культурной специфики региона, страны или партнера приводит к коммуникативным неудачам, недоразумениям, конфликтам.

Языковые знания – настоящий инструмент познания как собственной, так и иной культуры. Именно в языке наиболее часто проявляются различия между

культурами. Знание языка иной культуры – неперенное условие межкультурной компетентности. Знание языка формирует личностные качества туриста – открытость, терпимость и готовность к общению с представителями иной культуры.

Психологические навыки выражают тип реакции туриста на явления иной культуры. Её основу составляет природная общительность, отсутствие чувства досады, напряженности, дискомфорта, а также способность вступать в психологические контакты, формировать доверительные взаимоотношения с партнерами и собеседниками.

Рассмотренные компоненты межкультурной компетенции и компетентности образуют лишь основу межкультурной коммуникации. Они позволяют достигнуть глубокого взаимопонимания, формируют способность у туриста «читать» партнера, собеседника, вести себя компетентно в вербальном и невербальном общении и тем самым делать межкультурную коммуникацию эффективной и успешной.

Участие индивида в туристских взаимодействиях способствуют всестороннему развитию личности, формированию специфических потребностей человека путешествующего. Дж.Данн (1981г.) предложил оригинальную, на наш взгляд, модель мотиваций в туризме, выделив семь ментальных ценностей, присущих исключительно туристам: 1) путешествия как предмет желания; 2) притяжение географического места; 3) фантазии как мотивация; 4) ранжирование целей как мотивация; 5) смена статусов и ролей как мотивация; 6) специфический туристский опыт как мотивация; 7) самореализация и осмысление как мотивация [2,с.40]. Это лишь одна из концепций туристских мотиваций. Сегодня, в условиях быстро изменяющихся реалий, туристские потребности трансформируются, развиваются, возвышаются. Нынешний турист ищет продукт, который отличался бы от того, с чем он уже знаком, что видел. На оригинальный турпродукт всегда существует повышенный спрос. За экзотические "изюминки" клиенты турфирм готовы платить и платить.

В последние годы туристы стремятся посещать регионы с нетронутой, натуральной природой, считая такие поездки исключительно важными. Одновременно быстро увеличивается доля туристов старшей возрастной категории (старше 60 лет). Причем эти люди желают заниматься активными видами туризма- велосипедным, водным, конным и т.д. Эта категория туристов считает, что "человеку столько лет, на сколько он себя ощущает".

Путешествующий турист совершает поездки не только в географическом, но и в социальном пространстве. Например, тур в экзотические, но бедные в экономическом отношении страны, позволит побывать среди массы обездоленных, нищих людей, которые живут гораздо хуже его. Чем больше звезд у отеля, в котором проживает турист, чем дороже тур, тем более важным (VIP) лицом он будет для обслуживающего персонала. Поэтому собственная жизнь на родине, дома уже не покажется туристу убогой и серой.

Краткий анализ позволяет констатировать, что туризм является разнообразным по содержанию феноменом и трансформируется в глобальный

фактор развития современного общества, его социальной, культурной, духовной и экономической составляющих. Туризм служит важнейшим инструментом диалога различных культур и формирования общности народов и стран.

Туризм сегодня выступает как социально организованная, институционализированная досуговая практика, центрированная вокруг достопримечательности. Это достигается как отбором объектов для посещения, так и их искусственным созданием. Вокруг них как центров туристской активности возникает особое социокультурное поле, силы которого определяются потребительским поведением туристов.

Любопытно, на наш взгляд, трансформация объекта (места) в результате целенаправленного социального конструирования в туристскую достопримечательность (замок, гора, башня и т.д.). Этот процесс предполагает широкое внедрение технологий управления пристальным взглядом (вниманием) туриста, а также применения особых практик, среди которых важной представляется деятельность по целенаправленному формированию привлекательного имиджа объекта (места) путем создания различных нарративов: рассказов, мифов, легенд, активного использования медиа-ресурсов.

Туризм организовывается вокруг достопримечательности. Она является важным атрибутом туристского бизнеса. Туристская достопримечательность - это социальный конструкт. Он возникает в результате совместной деятельности турфирм, учреждений культуры, рекламы и т.д. Материальной формой существования достопримечательности являются представления индивидов о том, чем отличается данный объект (место) от иных, и соответствующие формы поведения (желание увидеть, зафиксировать данный образ и т.д.). Процесс социального конструирования достопримечательности включает в себя многоаспектные действия заинтересованных агентов:

- позиционирование объекта (достопримечательности) происходит при помощи категорий, отражающих как физические отличия (рельеф, архитектурные формы и т.д.) так и различных духовных образований (сказки, реальные исторические события). Для успешности позиционирования необходимо, чтобы объект имел в своем описании термин "самый", "один из самых" (высокий, старый, опасный, кровавый и т.п.). Возможно использование подлинных фактов, а также создание различных вымыслов, мифов. В результате объект приобретает "уникальность", собственное лицо, привлекательный (притягивающий) образ. Главным является то, чтобы туристы поверили в наличие такого образа;

- превращение данного объекта в символ чего-то большого (города, региона, страны). Если это удалось, то турист уже не сможет не побывать здесь, не посетить данный объект. Образ региона, страны сводится к этому или подобным символам. Например, для России - это Красная площадь, Кремль, Мавзолей и т.д.;

- организация поездок к объекту. Без этого посещение достопримечательности остается лишь мечтой, не имеющей отношения к

туристскому бизнесу. Турфирмы не только удовлетворяют потребность людей увидеть достопримечательность, но и конструируют её, превращая туманную мечту в реализуемое желание. Предложение турфирмы, оформленное в виде четкой, доступной информативной рекламы успешно формирует практические устремления клиентов. На месте (у объекта) ожидания туристов подкрепляются реальными впечатлениями. Чем больше совпадений, тем больше удовлетворение получает индивид. Он увидел то, что ожидал, хотел увидеть. Если реальность оказалась иной (убогой), тогда наступает разочарование. Для туриста очень важно, прежде всего, подкрепление собственных ожиданий, идентичности мечты и реальности;

- запечатление объекта, предоставление наглядных и убедительных свидетельств пребывания туриста возле достопримечательности. Это достигается путем продажи (приобретения) миниатюрных копий объекта, открыток. Устойчивым спросом пользуются реальные кусочки этой достопримечательности (Египетских пирамид, Берлинской стены и т.д), которые можно увезти с собой. Фиксация образа объекта (места) при помощи фото- и видеосъемки соединяет индивида с исторической памятью, а реконструкция социального опыта поддерживается практикой фотографирования, видеосъемки достопримечательностей. Туристские фотографии выполняют множество социокультурных функций: фотография как средство присвоения особой реальности, сконструированной вокруг достопримечательности; фотографирование объектов и себя на их фоне как один из вариантов показного потребления. Наконец, фотографирование с использованием исторических костюмов является символическим присвоением социального статуса их владельца и исторического контекста;

- распространение привлекательного имиджа объекта. Информация, фотографии, видеосюжеты, картинки постепенно превращаются в социальный факт, организующий поведение туристов. Достопримечательность - это социальный факт, а не физический объект (мост, башня, гора, крепость), притягивающий к себе внимание индивидов. Удовлетворенные посещением объекта (места) туристы обязательно делятся своими впечатлениями с окружающими, позиционируя себя по отношению к ним: "я был там, а ты?" Сегодня эту функцию распространения имиджа активно выполняют туристские сайты в Интернете, на которых туристы обмениваются своими впечатлениями.

Резюмируя вышеизложенное, возможно подчеркнуть, что туризм в узком смысле - это досуговая деятельность, целью которой является получение удовольствия от познания в процессе поездки. Турист желает посетить, увидеть именно те достопримечательности, которые выступают для него символами региона, страны, континента. Путешествуя, он стремится к подтверждению своих представлений, стереотипов, сформировавшихся ещё до поездки. Турист конструирует свою идентичность в настойчивых поисках новых впечатлений. Представляется возможным предположить, что личность туриста - это в значительной степени целостный комплекс впечатлений и определенный опыт путешествий, осмысленных надлежащим образом.

Для обеспечения компетентного межкультурного общения важно сформулировать некоторые рекомендации туристам:

- в достаточной мере знать себя и собственную культуру;
- всегда иметь запас терпения, внимательно, заинтересованно слушать собеседника, не делать поспешных выводов;
- спокойно переносить неопределенные ситуации и сохранять способность принимать решения;
- тщательно взвешивать свои решения;
- проявлять искреннюю любознательность ко всему необычному, новому;
- проявлять стремление к изучению и пониманию иной культуры;
- уметь признать собственные ошибки, заблуждения, всегда стремиться избегать недоразумений.

Туризм предполагает символическое потребление (присвоение) достопримечательности и вписывание в визуальную картину объекта собственной персоны. Турист конструирует свою идентичность в процессе специфического освоения мира. Он "отмечается" у материальных оснований своих стереотипов (Египет - пирамиды, Париж- Лувр, Эйфелева башня и т.д.). Туристские фирмы уделяют внимание продаже материальных стереотипов. Для этого, например, реконструируются формы традиционного быта, национальные танцы, песни, костюмы, традиционная кухня. В результате все стороны остаются довольны. Одни приобрели туристские иллюзии (я там был, я видел), а другие - получили денежное вознаграждение от продажи шоу. Таким образом, содержанием туризма является поиск и обретение новых и новейших впечатлений. Успех деятельности в этом виде бизнеса зависит от способности турфирм сконструировать яркие, незабываемые впечатления, предназначенные для туристов.

Литература

- 1.См.: Урри Дж. Туристическое созерцание и "окружающая среда" / Дж.Урри // Вопросы социологии. - 1996. - №7. - С.70-99.
- 2.См.: Квартальнов В.А. Теория и практика туризма / В.А.Квартальнов. - М.: Финансы и статистика, 2003. - 672с.
- 3.Биржаков М.Б. Введение в туризм / М.Б.Биржаков. - СПб.: Герда, 2007. - 576с.
- 4.Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д.Б. Гудков. - М.: Гнозис, 2003. - 288с.
- 5.Иванов В.Н. Социальные технологии в современном мире / В.Н.Иванов. - М.; Н.Новгород: Из-во Волго-Вят. акад. гос. службы, 1996. – 194 с.
6. Каурова А.Д. Организация сферы туризма: учеб. пос. / А.Д.Каурова. - СПб.: Герда, 2008. - 368с.
7. Новиков А.М. Методология образования / А.М. Новиков. - М.: Эгвес, 2006. - 488с.
- 8.Писаревский Е.Л. Туризм как системное образование / Е.Л.Писаревский // Туризм: право и экономика. - 2006. - №5. - С.2-9.

В статье изучаются некоторые аспекты формирования туристских достопримечательностей, исследуются отдельные социально-психологические проблемы развития туризма.

In the article some aspects of formation sights are studied, separate social-psychological problems of development of tourism are researched.

УДК 633.63.631.531.12

Скиртач В.

ІСТОРИЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ВИРОБНИЦТВА ЦУКРУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XIX – початок XX століття)

У статті розглядаються окремі історичні аспекти зародження, становлення та розвитку наукових підходів цукрового виробництва. Простежуються питання будівництва перших цукрових заводів на території українських земель.

Агропромисловий комплекс України є визначальним сектором економіки нашої країни. В сільському господарстві України значне місце посідають технічні культури, одна з таких культур цукровий буряк, який займає провідні місця в аграрному секторі.

Робота присвячується актуальному питанню, яке становить неабиякий інтерес як для істориків науки і техніки, так і для фахівців, які прямо чи опосередковано мають відношення до матеріальної основи сільськогосподарського виробництва – цукрової промисловості.

Найважливішим за значенням серед опублікованих матеріалів слід вважати монографії фахівців з питань вирощування, селекції, насінництва цукрових буряків, у яких знайшли відображення актуальні питання еволюції розвитку техніки бурякоцукрового виробництва. По цих працях ми маємо можливість прослідкувати за розвитком наукової думки з даного питання. Велику наукову, історичну цінність для досліджуваної проблеми мають роботи: П.Р. Сльозкіна, А.Є. Зайкевича, С.М. Богданова, М.А. Бунге, М.П. Шишкова, М.А. Топлигіна.

Основним завданням даної роботи стала спроба розглянути розвиток цукрового виробництва на початковому етапі.

Виникнення і розвиток бурякоцукрового виробництва на початку XIX століття явилось вираженням нагальних нових економічних відносин.

Разом з тим бурякоцукрове виробництво, посилюючи попит на таку трудомістку культуру як цукровий буряк, сприяло інтенсифікації сільського господарства, розвитку в ньому товарно-грошових відносин і розширенню ринку. Це створило умови для подальшого розвитку сільського господарства і прискорило перехід його на капіталістичний шлях розвитку.

Бурякоцукрові заводи, які виникли в перші два-три десятиріччя XIX століття в силу тяжіння до московського ринку збуту, головним чином розташовувалися в центральних губерніях – Московській, Тульській, Орловській і інших. З 20-х років заводи почали поступово переміщатися на українські землі, головним чином концентруючись на правобережжі.

Перший український завод був побудований, за одними історичними даними в с. Макошино Чернігівської губернії в 1824 році (власник граф О.Кошельов-Безбородько), а за іншими, першим цукровим закладом була цукроварня графа Понятковського, збудована в селі Трощині Канівського повіту на Київщині (нині Черкаська область), що слугувало початком переміщення бурякоцукрової промисловості на українські землі, які

надзвичайно підходили як кліматично так і економічно для культури цукрового буряка. У 1827 році поміщик Лялін заснував цукроварню на Харківщині, в 1828 році був заснований перший на Полтавщині цукро завод у с. Будавка поблизу м. Лохвиці.

В 40-х роках ХІХ століття нові цукрові заводи почали будуватися майже виключно на території сучасної України, де умови використання робочої сили і сировини дозволяли отримувати цукро заводчикам непоганий прибуток. Так була започаткована цукрова промисловість в Україні.

За двадцятирічний період на українських землях з'явилося 67 цукрових заводів. Цей бурхливий розвиток бурякоцукрової галузі перетворив Україну в основний регіон Російської імперії по вирощуванню і виробництву цукрового буряку.

Також розвиток цукрових заводів тісно пов'язаний був з селекційно-насіневою роботою, яка зароджувалася спочатку при цукрових заводах для задоволення власних потреб в насінневому продукті. Справа полягала в тому, що закордонний насінневий матеріал переважно французьких і німецьких фірм (Вільморен, Діппе, Клейнванцлебен) був занадто дорогим і часто не давав бажаних результатів, а головне не був акліматизований під українські кліматичні умови. Спочатку цукрові заводи вирощували насіння і фабричні буряки тільки для себе домашнім способом місцевої городньої культури. Використовувалися для висадки із звичайних посівів коренеплоди шляхом відбору за зовнішніми морфологічними ознаками. Насіння зарубіжних сортів розмножувалось протягом декількох поколінь без відбору при переопиленні їх місцевими сортами.

З організацією в 1838 році у Смілі, Балаклеї, Яблунівці цукрових заводів графа Олексія Бобринського, почався період відділення насінництва від виробництва фабричних буряків. При цукрових заводах та фірмах організовувалися селекційні станції, лабораторії, насінгоспи, сортодільниці, в яких велися широкомасштабні поляризаційні відбори, що сприяло різкому підвищенню цукристості з 11 до 17% і, в свою чергу, обумовило різке розширення обсягів виробництва буряків та насіння.

В перші роки існуючі цукрові заводи працювали примітивно, переробляючи за добу 150-180 берковців цукрових буряків (берковець дорівнює 192 кг), або 28-34 тонни, але з розвитком науки і техніки переробка цукрових буряків значно збільшилася.

Першим, хто поставив бурякоцукрове виробництво в Україні на широку комерційну основу, став граф Бобринський, він відкрив першу школу цукроварів.

Саме при цукрових заводах зародилася вітчизняна селекційна справа, яка в подальшому спираючись на наукові принципи, стала провідною в світовій селекційній науці. Науковці-практики такі як Л.Л. Семполовський, С.М. Богданов, А.Є. Зайкевича, Е.Ю. Заленський та багато інших вітчизняних вчених, забезпечили в подальшому вітчизняній селекції і бурякоцукровому виробництву провідні місця.

Характеризуючи великий внесок в розвиток і становлення вітчизняної селекції, відомий селекціонер, академік А.Л. Мазлумов в своєму привітанні з нагоди 90-річчя Льва Людвиговича Семполовського писав: «...Вы сыграли огромную роль в развитии свекловодства страны и являетесь отцом советской селекции сахарной свёклы» [4, 142].

В другій половині 30-х років спостерігалось посилене будівництво цукрових заводів на Лівобережній Україні. З Лівобережжя будівництво заводів поступово перекинулося на Правобережжя, де й отримало найбільшого розповсюдження.

В 1873 році за рахунок бурякоцукрового і рафінадного виробництва в південно-західному краї було вироблено продукту на 40 млн. крб., що складало 40% цінності всіх заводських продуктів краю. На заводах цієї галузі економіки на виробництві було зайнято 42 тис., робітників, майже 60% всієї кількості робітників в південно-західному регіоні Російської імперії. Під цукровими буряками було зайнято 84 тис. десятин землі, близько 1% всієї орної землі Київської і Подільської губерній.

З цього ми можемо зробити певні висновки, що бурякоцукрова промисловість стає однією з провідних галузей виробництва і економіки, конкуруючи з провідними цукровиробниками світу (Францією і Німеччиною).

З розширенням будівництва нових цукрових заводів збільшувались і площі посіву цукрових буряків, які в 1884 році досягли 245,4 тис га, а в 1891 році – 313,5 тис. га [6, 12].

Протягом наступного десятиліття площі посіву цукрового буряка зросли майже вдвічі і становили 594,4 тис. га. У 1913 році на українських землях ця культура займала 676 тис. га, а її валовий збір при врожайності 168 ц/га досяг 11,3 млн. т [6, 14].

Розвиток бурякоцукрового виробництва, який бере свій початок в європейських країнах – Німеччині, Франції, в Російській імперії набув особливо значних масштабів у другій половині XIX століття, дещо відстаючи за розвитком від вище наведених країн. Але як показала історія, вітчизняна бурякоцукрова галузь не тільки наздогнала передові країни Європи, а й вийшла на лідируючі місця в світі як по вирощуванню так і по переробці цукрового буряка.

Цукрова промисловість швидко стала однією з найважливіших галузей світової індустрії. За офіційною статистикою, цукор почали виробляти майже 70 країн світу. Відомо, що європейські країни, в тому числі і Росія, протягом тривалого історичного періоду прагнули до звільнення від тягаря постійної залежності від ввезення тростинного цукру з колоніальних країн, створюючи своїм цукрозаводчикам за рахунок системи пільг, субсидій, привілеїв для його виробництва з буряків. Також будівництво цукрових заводів відбувалося за підтримки царського уряду, який своїми указами виділяв землі на території України для будівництва цукрових заводів. Так у Франції за 10 років (з 1827 по 1836 р.) виробництво бурякового цукру зросло від 2,6 тис. до 40 тис. т. Починаючи з 1830 року за 7 років у 10 разів збільшився випуск цукру з буряків у Німеччині. Розгортається жорстка конкуренція між старою тростинною і

новою буряковою промисловістю світу. З 1850 до 1900 року виробництво бурякового цукру в світі збільшилося у 30 разів, а тростинного – лише в 3 рази. Через кожні 10 років виробництво бурякового цукру зростало майже вдвічі, а тростинного збільшувалось значно повільнішими темпами. Внаслідок частка останнього знизилась від 96,5 до 37,6%, а бурякового – зросла від 3,5 до 62,4% [7].

У перші 15 років ХХ століття спостерігається поступове зниження темпів світового виробництва бурякового цукру. Найвищий його пік був у сезон цукроваріння 1913/14 роки, коли валове виробництво досягло 9,1 млн. т, або 45% від загального світового виробництва цього цінного продукту харчування.

В Російській імперії з розвитком буряківництва нарощувалась матеріально-технічна база цукрової промисловості. На початок ХХ століття на українських землях сформувалась мережа цукрових заводів, яка за кількістю в основному збереглась до нашого часу. Так у сезон цукроваріння 1903/04 роки, функціонувало 187 заводів. Переважна їх більшість (133) була розташована на Правобережжі, 35 – в Лівобережному регіоні, 13 – у зоні Полісся і 6 заводів – у степовій зоні.

Всього ж в Російській імперії налічувалось 234 бурякопереробних підприємства, з яких майже 85% виробляли цукор з української сировини. Слід відмітити, що на початку ХХ століття виробнича потужність значної частини заводів була невисокою, від 300 до 600 т переробки цукрової сировини за добу. Менш потужними були поліські заводи, а степові майже в 2 рази більше переробляли буряків за добу, що зумовлювалось насамперед можливостями сировинних зон.

Простежуючи історію розвитку вітчизняних цукрових заводів, можна сказати, що до середини ХІХ століття Російська імперія на світовому ринку цукру належала до країн, які ввозили цей продукт. Але як можемо простежити з таблиці 1, вже в кінці ХІХ століття Росія, а з нею і українські землі перетворилися в світового виробника і експортера цукру.

За 1870 – 1900 роки середньорічні обсяги вивезення цукру з Російської імперії зросли майже в 12 разів, а за перші 15 років ХХ століття ще в 2,5 рази. В основному експорт цукру здійснювався за рахунок його виробництва на українських землях.

Цінність і важливість вирощування цукрових буряків відзначав М.А. Бунге в своїй статті «История и современное состояние свеклосахарного производства», де зокрема зазначалось: «Свеклосахарное производство принадлежит именно к тем немногим химическим производствам, которые обязаны своим происхождением и дальнейшим развитием чисто научным исследованиям; далее оно доставляет нам продукт, ставший почти насущною потребностью каждого образованного человека, и наконец, будучи тесно связано с сельским хозяйством, затрагивает самые живые интересы страны. Кроме того свеклосахарное производство имеет для нас и специальный интерес, так - как оно занимает бесспорно первое место среди других заводских производств юго-западного края» [2, 27]. Всі ці слова відомого вченого-

фахівця, свідчать наскільки важливою була цукрова галузь як для економічного так і наукового розвитку країни.

Таблиця 1

**Виробництво, імпорт і експорт цукру в Російській імперії
в середньому за рік, тис. пудів**

Роки	Виробництво	Імпорт	Експорт
1801 – 1810	0,33	89,05	-
1811 – 1820	3,07	670,68	-
1821 – 1830	15,05	999,69	-
1831 – 1840	72,30	1571,27	-
1841 – 1850	424,54	1648,61	-
1851 – 1860	1721,44	1451,44	-
1861 – 1870	4131,93	956,01	0,35
1871 – 1880	13700,00	325,80	546,91
1881 – 1890	20532,34	33,83	2475,00
1891 – 1900	36225,79	188,89	6312,66
1901 – 1910	53219,28	83,10	7347,16
1911 – 1914	125326,75	181,37	15691,55

В нинішніх складних економічних умовах, доцільним є також підтримка саме цього вітчизняного сектору економіки.

Не минуло й двох століть, як цукровий буряк слідом за цукровою тростиною твердо закріпився в якості джерела добування цукру. Якщо врахувати, що історія інших сільськогосподарських культур вимірюється тисячоліттями, то цукрові буряки зайняли вагоме місце на земній кулі за доволі короткий період.

Література

- 1.Богданов С. М. Обзор успехов сельского хозяйства в 1891г / С. М. Богданов. - К. – 1893. – 503 с.
- 2.Бунге Н. А. История и современное состояние свеклосахарного производства / Н.А.Бунге // Университетские известия. – 1877. - №2. – С. 27 – 43.
- 3.Городецький С. Культура цукрових буряків на Україні / С. Городецький. – К. : Вид-во Цукротресту, 1925.
- 4.Ильевич С. В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С. В. Ильевич; под. ред. Н. В. Роика. – Нежин: ООО «Видавництво «Аспект – Поліграф», 2007. – 236 с.
- 5.Иванов С. З., Лепешкин И. П. Очерки по истории техники отечественного сахарного производства / С. З. Иванов. - М. – 1955. – 308 с.
- 6.Імас Є. В. Формування та розвиток цукробурякового підкомплексу в Україні / Є.В.Імас. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 352 с.
- 7.Ремер. Свекловодство: Настольная книга по свекле / Ремер; Правление сахаротреста СССР. – Пер. с нем. – М.: Изд-во НТУВСНХ СССР, 1929. – 251 с.
- 8.Слѣзкин П. Сахарная свекла и ее культура / П. Слѣзкин. - Киев,: Печатная С.П.Яковлева. 1908. – 153 с.
- 9.ЦДАК, ф.575, оп. 1, спр.191.

В статье рассматриваются отдельные исторические аспекты зарождения, становления и развития сахарного производства. Просматриваются вопросы строительства первых сахарных заводов на территории украинских земель.

In clause is considered separate historical aspects of origin and development of a sugar industry. The questions of the first experiences on revealing sugar in beet, and also construction of the first sugar factories in the Ukraine are looked through.

УДК 930+94

Фомін А.В.

**КІНО ЯК ЗАСІБ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТЕРИТОРІЇ
ОКУПОВАНОГО СХОДУ УКРАЇНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОНЕЦЬКОЇ, ЛУГАНСЬКОЇ ТА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)**

У статті проаналізовані спроби використання кіномистецтва як засобу нацистської пропаганди на території окупованого сходу України.

З східних територій, захоплених третім рейхом, Україна з її багатими корисними копалинами, родючими землями, робочою силою була найважливішою. Спочатку серед нацистського керівництва існували два варіанти стосовно майбутньої політики щодо українського народу. Перший – здобути підтримку українців проти Кремля, надавши їм власну державу, яка, проте, мала перебувати під опікою Німеччини (А. Розенберг), і другий – знехтувати інтересами українців, а українські землі і населення використовувати для задоволення потреб німецької нації. Впровадження в життя одного з цих варіантів залежало від розвитку подій на Східному фронті. На початку війни події розгорталися успішно для вермахту, за основу було взято другий варіант, до якого схилилася більшість нацистської верхівки і який найбільше відповідав расовій доктрині нацистів. Згідно з нею усі слов'яни вважалися людьми другого сорту, а їхня роль зводилася до того, щоб саможертвовно служити «арійській расі».

Концентровано політика «освоєння» східного простору була викладена у плані «Ост». Виходячи з нього, гітлерівці розробили серію директив, наказів, інструкцій, якими керувалися у практичному здійсненні своїх варварських задумів. Відповідно до плану «Ост», розрахованого на 30 років і побудованого на «теорії» расової винятковості німецької нації, народи, що населяли СРСР, передусім росіян, українців, білорусів, передбачалося піддати масовому винищенню й «відселенню» на інші території, а їх землі мали колонізувати 8 – 9 млн. німців. Цю програму окупанти почали активно здійснювати вже під час війни.

Окупувавши Україну, гітлерівці встановили на її території режим кривавого терору. Згідно зі своїми цілями вони поділили Україну на окремі адміністративні одиниці. У липні 1941 р. Чернівецька та Ізмаїльська області, захоплені румунськими військами, з дозволу Гітлера були включені до складу Румунії. Їй були віддані також землі між Бугом і Дністром, вся Одеська, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережні райони Молдавської РСР. Ці території увійшли до так званої «Трансністрії», створеної румунами. У серпні 1941 р. на території Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей було створено

дистрикт «Галичина», що увійшов до складу польського генерал-губернаторства. Того ж місяця створено рейхскомісаріат «Україна», поділений на 6 генеральних округів: «Волинь» - Рівненська, Волинська і Кам'янець-Подільська області, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білорусі; «Житомир» - Житомирська, північні райони Вінницької, а також південні райони Поліської області БРСР; «Київ» - Київська і Полтавська області; «Миколаїв» - Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області; «Таврія» - лівобережні райони Миколаївської (тепер Херсонської) і Запорізької областей; «Дніпропетровськ» - Дніпропетровська і частина Запорізької області.

Луганська (Ворошиловградська), Донецька (Сталінська), Чернігівська, Сумська та Харківська області були включені в окрему, воєнну або прифронтову зону, яка перебувала під владою німецького військового командування. Географічні межі цієї статті охоплюють найбільш промислово розвинуті та урбанізовані області (Донецьку, Луганську і Харківську) не тільки прифронтової зони окупації, але й України в цілому.

Після поразки під Москвою, невдачі «бліцкригу», нацистське керівництво Німеччини змушено було вдатися до деяких змін у тактиці поводження з населенням окупованої України. Вони торкнулися й регіону, який розглядається у даній статті. Нацисти були дуже зацікавлені у хоча б частковому відновленні та використанні місцевої промисловості, людського потенціалу, почався масовий вивіз населення на примусові роботи до рейху. Відбулись зміни у соціальній політиці окупантів, які вдалися до тактики «соціального маневрування», деяких поступок місцевому населенню у культурній сфері та оголтілої пропаганди. Одним з її засобів на території окупованого сходу України став кінематограф.

Проблема функціонування кінематографу на окупованій території України є не новою для вітчизняної історичної науки. Деякі її аспекти висвітлювались як науковцями-сучасниками подій [7], так і сьогочасними дослідниками [3;5;11]. У даній статті робиться спроба висвітлити намагання нацистських окупантів використати кіно як один з основних засобів пропаганди, вивчити регіональні особливості функціонування кіноіндустрії в роки панування окупаційного режиму.

У 20 – 30-ті роки ХХ ст. в світі зароджується таке явище, як масова культура. Специфіка її полягає в тому, що фільм, книга, музичний твір стають культурною продукцією, що виробляється та поширюється у масовому порядку. Вже перші моделі тоталітаризму на державному рівні (в тому числі у Італії та Німеччині) стали можливими лише в результаті науково-технічного прогресу і передусім з поширенням засобів масових комунікацій: преси, телеграфу, телефону, радіо та кіно, а потім і телебачення. Найбільш масовий і сильний політичний вплив на суспільство мають аудіовізуальні засоби масової інформації. Керівництво рейху добре розуміло такі нові можливості для впливу на свідомість народів, які потрапили під його владу.

Німецьке військово командування, в свою чергу, керуючись меркантильними намірами, сприяло відновленню тих елементів культурного

життя, які могли бути хоча б частково відновлені на окупованій території: кіно, театр, преса, радіо. До організації пропагандистської роботи на окупованій території гітлерівці приступили відразу ж після початку агресії. У одному з документів начальника оперативного тилового району групи армій «Південь» у листопаді 1941 р. зазначалося: «Необхідно вживати заходи пропагандистського характеру з тим, щоб постійно чинити вплив на населення у німецькому дусі» (цит. за: [1, 155]). Для здійснення ідеологічного впливу нацистами створюється спеціальний пропагандистський апарат. При імперському та генеральних комісаріатах діяли відділи пропаганди («пропаганда-штафель»), у розпорядження яких передавалися всі засоби масової пропаганди. Ще перед початком бойових дій проти СРСР до кожної німецької армії була прикріплена рота пропаганди. З п'яти взводів, що входили до цієї роти, один займався пропагандою серед населення на окупованій території. А з 1942 р. вживаються заходи щодо інтенсифікації пропаганди: до армійських груп додаються спеціальні батальйони пропаганди у складі кількох рот кожен. Роти, в свою чергу, підрозділялись на команди. Завданням цих рот слугувало видання листівок, плакатів, організація виставок [1,155]. Таку значну увагу приділяли нацисти ідеологічній обробці населення, у тому числі і східної України.

У своїх звітах окупанти визнавали кіно найдієвішим засобом пропаганди [2,34]. Тому у відкритті багатьох кінотеатрів або просто кіноустановок, поширенні розважальних закладів у період нацистської окупації на Сході України не було нічого дивного. При цьому кіно використовувалось як засіб пропаганди не лише для здійснення впливу на свідомість населення окупованих територій, але й самих окупантів та їх посібників.

Так, у м. Сталіно (в період окупації – Юзівка, зараз - м. Донецьк) функціонувало лише три кінотеатри для цивільного населення. На жовтень 1942 р. юзівський кінотрест відкрив уже 14 кіноустановок, які обслуговували населення міста і районів області. За даними преси, з початку роботи до квітня 1942 р. кінотрест обслужив 370 тис. глядачів [3,121]. На 15 серпня того ж року його кінотеатри відвідало 665 тис. чоловік [4,3]. В них демонструвалися в основному німецькі не дубльовані кінофільми, що іноді супроводжувалися лаконічними титрами українською мовою. Кожній стрічці передував журнал «Вохеншау», в якому повідомлялися останні події політичного та господарського життя, епізоди боїв, кадри з власне Німеччини. Всі події у ньому висвітлювалися через призму великих досягнень найвищої раси у світі та наймогутнішої світової країни. Цей журнал носив яскраво виражений пропагандистський характер, мав своєю безпосередньою прагматичною метою викликати бажання у нашого народу їхати працювати до Німеччини, на власні очі побачити величезні виробничі та культурні досягнення німецького народу. Як правило, місцевим жителям дозволялося відвідувати лише денні кіносеанси (часто у населених пунктах діяла комендантська година), при цьому вони зобов'язувалися поступатися місцями військовим. Самі фільми також іноді носили виразно пропагандистський характер («Взяття Ростова-на-Дону», «Під Сталінградом», «Падіння Москви») [11, 141-143].

Перший кінотеатр Харкова також був відкритий невдовзі після захоплення міста – вже у листопаді 1941 р., спочатку тільки для військових, а згодом і для цивільного населення. За десять місяців у ньому було продемонстровано 36 фільмів, які переглянуло близько 108 тис. харків'ян та понад 270 тис. окупантів. В червні 1942 р. у приміщенні харківського театру ім. Т.Г. Шевченка відкрився найбільший кінотеатр міста на 1000 місць виключно для цивільного населення. Тут демонструвалися переважно німецькі художні фільми, військова хроніка, звичайно ж пропагандистські стрічки. Незабаром в кінотеатрі щоденно о 9 годині стали проводити сеанси для школярів. Їх задум передбачав наступну «виховну програму»: 1) кінохроніку; 2) «день в зоологічному саду»; 3) «діти – майбутнє нації»; 4) сцени з життя фюрера. Після сеансу учні одержували подарунок – портрет Гітлера. Матеріали кіносеансів вчителі мали розвинути у виховних цілях на заняттях у школі [5,318]. Фільми часто не мали перекладу, або супроводжувалися незрозумілими для глядачів короткими поясненнями [6,35]. Та цей факт, як і яскрава пропагандистська спрямованість кіносеансів не відвертали харків'ян від кіно, яке стало однією з небагатьох приємних миттєвостей у страшній, нелегкій окупаційній реальності. Зазначимо, що кількість кінотеатрів у місті, порівняно з довоєнними роками, значно скоротилася – з 13-ти до лише двох [7,185].

У Ворошиловграді, за нашими даними, в роки німецько-фашистської окупації діяв один кінотеатр – так зване «Солдатське кіно», який розташовувався у приміщенні кінотеатру «Кім». Він призначався головним чином для відвідування німецькими та італійськими солдатами і офіцерами. Зазвичай на добу демонструвалося 2 – 3 кіносеанси. Денні – для цивільного населення, вечірні – для військових. Кінопокази і в цій області окупованої України носили в основному пропагандистську спрямованість та мали типовий репертуар, притаманний всім діючим кінотеатрам окупованої України, який вже характеризувався вище. Слід відмітити, що демонструвалися й стрічки розважального, лірико-драматичного та еротичного характеру, такі як: «Бій биків в Іспанії», «Вічний вальс», «Її перше переживання», «Шлюбна ніч утрюх», «Холостяцький рай» тощо [8,97-98]. Що стосується інших кінотеатрів міста, то кінотеатр «Жовтень» був перетворений у склад, кінотеатр «Червоний маяк» став гаражем та конюшнею, у кінотеатрі ім. Сталіна розташовувався театр «Кабаре», приміщенню кінотеатра «Безбожник» було повернуто попереднє призначення – він знову став православним храмом (в наш час це Петропавлівський собор м. Луганська) [9,49-50]. Кінотеатри або кіноустановки функціонували практично в усіх містах та районних центрах Ворошиловградщині [10,3].

Отже, кіно за «нового порядку» відіграло роль одного з основних інструментів пропаганди, передачі певних культурних цінностей, світогляду окупантів. Засобами кінематографу нацисти намагалися вбити у свідомість українців відчуття меншовартості, преклоніння перед великою німецькою армією, бажання самовіддано працювати на підприємствах та у господарствах рейху. Тож не дивним видається факт відкриття або відновлення роботи багатьох кінотеатрів та кіноустановок на Сході України. Звичайно, як і в усі

часи, цей вид мистецтва надавав можливість приємно провести час, відволіктися від воєнних буднів як для військових, так і для цивільного населення. Слід відзначити і значне, у кілька разів, скорочення кіномережі в окупованих областях регіону порівняно з довоєнним часом. Особливістю Сходу України стало те, що цивільне населення та окупанти мали можливість відвідувати кіносеанси одночасно, чого не було, наприклад, у Рейхскомісаріаті «Україна». Визначальним фактором такої політики стало прифронтове положення регіону, а також його економічне значення.

Звичайно, у цій статті висвітлено лише пропагандистський, ідеологічний вплив кіномистецтва на населення під час окупації Сходу України нацистами. У подальших дослідженнях, на наш погляд, потребують висвітлення проблеми існування цього виду мистецтва в загальному контексті Другої світової війни, його значення у житті солдат діючих армій, жителів тилу.

Література

1. Коваль М. В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах // *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: сб. статей.* – К.: Наукова думка, 1988. – С. – 155.).
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 57. – оп. 4. – спр. 121. – арк. 34.
3. Титаренко Д. М. Окупаційна преса як джерело до вивчення соціально-економічного та культурного стану Юзівки (Сталіно) в 1941 – 1943 рр. // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* Випуск 18. – Київ – Донецьк, Рідний край, 2001. – С. – 121.
4. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Нове життя (м. Луганськ). – 1942 р. – 18 жовтня.
5. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). – Харків: “Прапор”, 2004. – С. 318.
6. ЦДАГОУ. – Ф. 57. – оп. 4. – спр. 121. – арк. 35.
7. Сигал О. С. Оккупационный режим немецко-фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 – август 1943 гг. Дис... на соиск. ст. канд. ист. наук. Харьков, 1946. – С. 185.
8. ДАЛО. – Ф. П – 1790. – оп. 1. – св. 17. – спр. 265. – арк. 97 – 98.
9. ДАЛО. – Ф. П – 179. – оп. 3. – кор. 7. – спр. 93. – арк. 49-50.
10. ДАЛО. – Нове життя. – 1942 р. – 8 листопада.
11. Фомін А.В. Вплив нацистської окупації на соціальну сферу України (1941 – 1943 рр. За матеріалами Донецької, луганської і Харківської областей): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2007. – С. 141 – 143.

В статье проанализированы попытки использования немецким военным командованием киноискусства как средства нацистской пропаганды на территории оккупированного востока Украины.

The article attempts to analyze the use of film as a tool of Nazi propaganda in the occupied east of Ukraine.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ББК 4г (4Фра): 72.4

Вергунов В.А.

ОРГАНИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ФРАНЦИИ И ЕГО НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII в. ДО 1862 ГОДА: ЭВОЛЮЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЗАИНТЕРЕСОВАННОСТИ

На примере Франции рассмотрено ведение сельского хозяйства через переход от исключительно частной инициативы к государственному заказу и контролю с широким привлечением достижений отечественной отраслевой науки и образования.

Оставаясь ведущим сектором экономики Украины, сельское хозяйство продолжает поиск оптимальности своего развития особенно в условиях декларируемой исполнительной властью евроинтеграции. Поскольку по своей сути она базируется на частной собственности на основные средства производства, аграрный сектор Украины ожидают принципиальные изменения вообще и всех его составляющих. Коснутся они и организации отраслевого научно-образовательного обеспечения как основополагающего фактора дальнейшего развития сельского хозяйства любой цивилизованной страны мира. В этой ситуации целесообразно и необходимо обратиться к своему историческому прошлому. Примером может быть период ведения государственности на украинских землях до событий 1917 года, когда были и евроинтеграция, и болонский процесс подготовки специалистов, а также отраслевое опытничество с объединяющим фактором – частной собственностью на землю. Огромный интерес для внедрения сегодня при таком ведении сельского хозяйства и его научно-образовательного обеспечения будет представлять система организации государственного контроля за всеми происходящими процессами и изменениями.

Многочисленными публикациями доведено, что при внедрении новшеств в сельскохозяйственную сферу на украинских землях до 1920 года включительно был широко использован опыт Франции [1]. Объединяющим подходом в этих публикациях является фактическое отсутствие информации о влиянии, а также взаимовлиянии Франции и Украины на развитие сельского хозяйства. Отдельные вопросы, касающиеся этой темы, были рассмотрены в авторских статьях [2]. В большинстве из них анализируются вопросы развития сельского хозяйства Франции и его научно-образовательного обеспечения во второй половине XVII – начале XX века. Однако выяснилось, что государственный механизм заинтересованности в использовании достижений науки и образования во Франции для потребностей аграрного сектора был фактически отработан во второй половине XVIII – начале XX века. Как все происходило в данный период – стало основной задачей подготовленной статьи.

Во Франции сельское хозяйство до 1828 г. входило в перечень полномочий Министерства внутренних дел. В 1829 году оно перешло в ведение Министерства торговли и мануфактур, которое сначала ликвидируется, а с 1831 г. снова восстанавливается. После объединения с Управлением публичных

работ министерство с 1836 года получило название – публичных работ, земледелия и торговли. В 1839 году Управление публичных работ снова было выделено в отдельное ведомство. С 1852 года Министерство торговли и земледелия присоединяют к Министерству внутренних дел, а в 1853 году после присоединения к этому объединению Министерства публичных работ устанавливается название – Министерство земледелия, торговли и публичных работ (*ministere de lagriculture, de commeree et des travaux publics*) [3].

Особенностью системы административного устройства сельскохозяйственного ведомства Франции было её, в отличие, например, от Германии, чисто бюрократическое построение. Она состояла из: 1) министра, 2) генерального секретаря, 3) директоров или начальников отдельных частей (отделов, *divisions*), 4) начальников отделений или бюро (*chefs de bureau*), 5) их помощников, 6) редакторов, 7) штатных чиновников (*commins, applicati*) и 8) переписчиков (*expeditionnaires*). На 1860 год вопросами сельского хозяйства в министерстве занимается 242 сотрудника и на это выделяется 256796 руб. и 30 коп.

До 1860 года Министерству вменялось заведование казенными конными заводами, однако императорским декретом 24 ноября 1860 года они были переданы в ведение Государственного министерства (*ministere de letat*). Одним из известнейших земледельческих обществ не только во Франции, но и в Европе стало утвержденное королевским указом 1 марта 1761 г. для одного парижского округа (*generalite de Paris*) под названием земледельческое общество парижского округа (*Societe d'agriculture de la generalite de Paris*). На момент создания общество состояло из четырех отделов или бюро для проведения заседаний в Париже, Мо (Meaux), Бове (Beauvais) и Сан (Sens). Общее количество членов составляло 50 человек, из которых – 20 числились в Парижском отделе. Первый том трудов этого общества был издан в 1785 году. 30 мая 1788 года общество получает титул Королевского земледельческого общества. 8 августа 1793 года совместно с другими академиями ликвидируется и земледельческое общество. Его бывшие члены 19 июня 1798 г. проводят первое заседание новообразованного Общества сельского хозяйства департамента Сены (*Societe d'agriculture du department de la Seine*). Декретом 7 фруктидора XII года (октябрь 1804) Наполеон учредил ему титул Императорского (*Societe smperiale d'agriculture*). Людовик XVIII указом 4 июля 1811 года присваивает обществу титул королевского. Согласно Указу от 4 февраля 1815 года в новом Уставе обществу позволено иметь: 1) 40 обыкновенных присутствующих членов (*associes ordinaires*), 2) до 40 вольных членов, не обязанных присутствовать (*associes libres*), 3) 20 иностранных членов (*associes etrangers*), 4) 150 иногородних корреспондентов (*correspondants*) и 5) неограниченное количество иностранных корреспондентов [4]. Указом короля от 9 октября 1833 года число иногородних корреспондентов было увеличено до 300. С объявлением Французской республики 24 февраля 1848 года по представлению президента общества Гаспарена обществу с 8 марта присваивается новое название – Центральное национальное общество сельского хозяйства и которое делится на 2 отдела с 8 отделениями и 52

членами в обоих подразделениях: первый отдел – 1-е отделение: общей культуры – 10; 2) специальных культур – 6; 3) лесного древоводства – 5; 4) скотоводства – 8; 5) организации хозяйства, статистики и сельскохозяйственного законодательства – 6 членов; второй отдел – 1-е отделение: наук физико-химико-земледельческих – 6, 2) естественных наук в приложении к сельскому хозяйству – 6, 3) земледельческой механики и ирригации – 5 [5]. Указом также предусматривалось, что из 8 членов четвертого отделения по меньшей мере 3 члена обязаны были быть хозяевами, занимающимися разведением скота. Император Наполеон III своим декретом от 26 мая 1860 г. дал новое название обществу – Императорское центральное французское земледельческое общество (*societe imperiale et centrale d'agriculture de France*).

Предмет сельское хозяйство уже в XVIII веке входит в состав университетских курсов и относится к разряду камеральных наук. В 1723 году создается кафедра экономики в Галле и Франкфурте-на-Одре и позже в Ринтельне, Геттингене и Гессене. Кроме того, ландграф Людвиг IX в Гессене в 1777 году открывает специальный экономический факультет, где преподаются камеральные науки; химия, минералогия, физика, ботаника, горное и строительное искусство, скотоврачевание, скотоводство и сельское хозяйство.

Предложение создать специальное земледельческое учебное заведение впервые было высказано в работе Тэера в 1782 году «Об английском хозяйстве». Он создает его в 1803 году на собственные средства с однолетним сроком обучения вместе со своим другом Эйнгофом в Целле в Ганновере.

Первую попытку введения агрономического образования во Франции предпринял Матьё Домбаль в Лоррени в департаменте Мёрты, соседствующем с Германией. В 1818 году он составляет проект учреждения в виде образцовой фермы (*ferme-modele, ferme exemplaire*). Но только благодаря виконту де Вилльнёву, префекту департамента, удалось собрать 11250 руб. серебром и открыть в 1822 году знаменитую ровильскую ферму на участке в 136 десятин. После окончания срока аренды земли в 1842 году Домбаль, истратив свои деньги, закрыл заведение. Примеру Домбаля последовали организаторы земледельческого училища в Гриньене, созданного в 1827 году на площади 455 десятин. В 1833 году в округе Плоермель департамента Морбигань создается институт Коэтбо для 300 учеников с двухлетним образовательным циклом и двумя отделениями, одним из которых стало агрономическое. Более успешной оказалась судьба двух других заведений, созданных учениками Домбаля – Риффелом и Нивьером. Первый организует школу в ландах Гранжуана в 1833 году, которая с 1846 года была преобразована в окружное земледельческое училище. Второй – Нивьер – организовал свою школу в Солье близ Леона. Все перечисленные учебные заведения на момент их создания относились скорее к разряду высших агрономических по уровню своей подготовки и обучали, в первую очередь, образованных землевладельцев, фермеров или управителей крупных имений. Функции низших учебных заведений для подготовки квалифицированных рабочих – выходцев из крестьянских семей готовили образцовые хозяйства при перечисленных пяти заведениях. Для этих целей

существовал еще один тип школ – сельские приюты или земледельческие колонии (*colonies agricoles*) для сирот, малолетних преступников, а также взрослых работников, трудившихся на хозяев. Последнего рода заведения назывались учебными или образцовыми фермами (*fermes-ecoles, fermes-modeles*).

Определенные организационные проблемы и отсутствие системы подготовки побудило правительство Франции в 1845 году поручить Генеральному земледельческому совету через особую комиссию во главе с Турле разработать единый закон об агрономическом образовании. 17 июля 1848 года проект закона был вынесен на обсуждение обеих палат. Он предлагал три степени для учебного земледельческого образования: 1) низшую через учебные фермы. Планировалось в каждом округе иметь одну из них и 360 по стране; 2) окружные земледельческие училища в количестве 20 для каждой хозяйственной полосы с отличительными характерными особенностями ведения сельского хозяйства и 3) Национальный агрономический институт. Для реализации или скорее подкрепление серьезности своего намерения правительство субсидировало открытие к 9 существующим учебным фермам до 1847 года – 10 новых в 1848 г. и еще – 6 до принятия закона. На все нововведения было запланировано 125 000 руб. в 1848 году и 619 245 руб. в 1849 году.

Пройдя пять слушаний и получив огромное количество замечаний и дополнений, например, об отсутствии положений об обучении женщин и единой государственной системе поощрений за распространение знаний, а также соответствующих преподавательских кадров, большинством голосов (578 – за, 100 – против) закон был принят 3 октября 1848 года.

Отдельно необходимо вспомнить о Версальском национальном агрономическом институте. Просуществовав три года, он был закрыт решением правительства 17 сентября 1852 года. Обучение в нем было бесплатным и двухлетним. Обучалось 40 казенных стипендиатов, 10 стипендиатов от окружных школ и 10 прошедших конкурс. Трех лучших студентов отправляли на три года для усовершенствования знаний по Франции и за рубежом. Преподавались предметы: сельская экономия и законодательство, земледелие, зоотехния, лесоводство, сельское инженерное искусство, физика и метеорология, химия в приложении к земледелию, ботаника и физиология растений, прикладная зоология. Обучение проводили 9 профессоров среди которых были такие знаменитости как Лаверне, Беккерель, Доер и создатель науки зоотехния – Бодеман. При каждом профессоре состоял репетитор, для пояснения слушателям того, что требовало в лекциях разъяснения, а также и для наблюдения за проведением практических занятий. При институте проводились также публичные курсы. Об успешности их деятельности свидетельствует тот факт, что в 1851 году их посетило 206 слушателей и 159 вольнослушателей. При институте существовали три образцовые фермы, которые располагались на 496 десятинах пахотной земли, 170 – луговой, 174 – под аллеями и пастбищами и 415 – под лесами.

Кроме специализированных учебных заведений при разных университетах, семинариях и других заведениях за счет финансов министерства земледелия действовали специальные кафедры земледелия. К 1863 году такие кафедры были в городах Родез, Безансон, Килпер, Тулуза, Бордо, Нант, Компьени, Санли, Руан и Алиньен. На эти цели выделялось ежегодно 4575 руб.

Существовали также курсы земледелия при Консерватории искусств и ремесел, при Музее естественной истории ботанического сада (Jardin des Plantes), при College de France, при училище лесоводства в Нанси, которое находилось в ведении министерства финансов, а также при ветеринарных училищах в Альфорте, Лионе и Тулузе.

Были и две специализированные школы: 1) шелководства в Сенаре близ Парижа и 2) ирригационная во Филистере в имени графа Куэдика.

Следует сказать, что среднее специальное образование давали по новому закону земледельческие училища (ecoles regionales d'agriculture) в Гриньоне, Гранжуане и Сольсейске. В них принимали на обучение сроком на три года французских подданных не моложе 17 лет после сдачи экзаменов по арифметике, геометрии, физике и французскому языку. Плата за обучение и полный пансион составляла 187 руб. 50 коп. в год. Было предусмотрено также 18 казенных стипендий по результатам конкурса. Обязательным условием получения диплома была успешная сдача экзаменов по таким предметам: физике, химии, минералогии и геологии применительно к сельскому хозяйству, сельское инженерное искусство, земледелие, зоотехния и зоология домашних животных, ботаника и лесоводство, сельская организация, сельское законодательство и практические сведения в счетоводстве.

Для получения низшего агрономического образования принимались молодые люди не моложе 16 лет для 3-4-летнего обучения на учебной ферме (fermes – ecolos). На одной ферме одновременно необходимо было обучаться не менее 24 слушателей или с расчета 4,5 – 5,5 десятин на одного. Тогда считалось, что обучение выгодное. Правительство ежегодно выделяло на каждую ферму от 3000 руб. до 3750 рублей. До 3 октября 1848 года во Франции учебных ферм было 25, а в 1850 г. их насчитывалось уже 68. К 1860 году количество ферм уменьшилось до 51 и увеличились расходы на их содержание, в среднем на каждую до 3477 руб.

Первая земледельческая колония во Франции, где обучали азам сельского хозяйства малолетних преступников, была открыта в 1825 году в Нейгофе в нижнерейнском департаменте – Вурцом и в Мениль – Сане – Фирменом, а также Базеном в департаменте Оазы.

Однак наибольшую известность получила земледельческая колония в Меттре близ Тура, основанная Демцом и Куртеллем. Ее успешность в деятельности довела их количество к 1851 году до 12 с количеством содержащихся в них детей до 2000, а в 1859 году при 22 колониях было до 4868 детей. К 1.01.1860 года колоний насчитывалось уже 28, из которых – 6 казенных, а 22 – частных, общая численность – 6836 человек. На их содержание правительство ежегодно выделяло, к примеру, в 1859 году – 387 846 рублей, или 16 коп. в день на каждого.

Особую группу обучающихся, скорее элитарную, готовили три ветеринарных училища в Лионе с 1761 года Альфорте близ Парижа с 1765 года и Тулузе с 1825 года. Первое училище в 1764 году получило титул королевского, а его выпускники с 1765 года именовались привилегированными королевскими ветеринарами. Для четырехлетнего обучения принимали лиц не моложе 17-ти и не старше 25 лет. При поступлении сдавали экзамены по таким предметам: французский язык, арифметика, геометрия, география, а также навыки кузнечной работы для выковки лошадиных подков. В этих училищах преподавали: химию, физику, фармакологию, общую и частную гигиену, сельское хозяйство, ботанику, воспитание домашних животных, общую и описательную анатомию, общую и специальную физиологию, экстерьер домашних животных, патологию, общую и оперативную хирургию, подковывание, хирургическую патологию, терапию, врачебную полицию и ветеринарное законодательство. К 1861 году численность учеников достигла: 1) в Альфорте – 238, 2) в Лионе – 139, 3) в Тулузе – 184. Расходы казны на их содержание составили 55 825 руб.

Значительной статьёй расходов правительства с конца XVIII века были затраты на проведение осушения земель и все мелиорационные работы. Начало их проведения восходит к XII столетию, когда жители устья реки Рены объединились в специальное общество для обустройства дамб и валов, а также проведения осушительных каналов. Наиболее значительное специализированное общество для этих целей свое начало берет с XIII века под названием – Общества отвода нечистот (*corps de vidanges*). Со временем, с 1543 года, оно получило официальное признание со стороны парламента. Системные плановые осушительные работы начались в стране с 1742 года благодаря голландскому инженеру Фан-Энсу. В 1864 году на выполнение всех осушительных работ правительство выделяло 362 500 руб. Кроме того, на содержание 6 человек в координирующем органе при Министерстве земледелия, торговли и публичных работ – отделения гидротехнических дел (*service hydraulique*) дополнительно еще 5 324 рубля. С 1849 года правительство Франции начало выделять денежные пособия для проведения дренажных работ. 17 июля 1856 года издан закон, согласно которому открылся кредит в сумме 25 млн. руб. для раздачи ссуд на устройство дренажа. Средние ежегодные затраты на все виды мелиорационных работ составляли от 23 до 37 тыс. рублей.

Введение орошения во Франции связано с именем итальянского инженера Адама Крапанского, который в XVI веке в Провансе впервые его осуществил взяв воду из реки Дюрансы. К 1864 году расходы из казны на проведение орошения по всей стране составили 155 000 рублей.

Из написанного следует, что благодаря активному бюджетному участию правительства все составляющие успешного ведения сельского хозяйства Франции, в том числе и научно-образовательного наполнения, начали интенсивно развиваться. Главное в этом процессе состояло в гарантированности выделения денег и их получения производителем сельскохозяйственной продукции. Если в такой взаимодополняющей системе происходил сбой все новое моментально становилось достоянием другой

страны. Примером может быть исторический факт, когда в начале XIX века один француз, вследствие не выполнения обещания императора Наполеона I выдать премию в 1000 000 франков изобретателю механического прядения льна, выгодно продал его Англии. Отвергнутое Францией изобретение в свое время кардинально изменило льняное производство и перевело его на промышленную основу. Таким образом не только его спасло в период застоя научной мысли, но и принесло со временем Англии огромные прибыли. После этого события правительство Франции с 1832 по 1850 годы обследовало состояние своей льняной промышленности. Выяснилось, что благодаря широкому и успешно развивающемуся английскому производству французское льноводство снизило площадь посева льна в стране с 88 000 до 83 000 десятин. Поэтому для стабилизации ситуации правительство ввело дополнительные пошлины для иностранных производителей с целью поддержания внутреннего рынка.

Развитию шелководства во Франции в середине XIX века помешала появившаяся болезнь шелковичного червя, называемой гаттина, или *atrofia*. Она быстро распространилась и в другие страны Европы и повлекла значительные убытки. Так, прибыль от коконов уменьшилась с 25 млн. руб. серебром до 6 млн.

Весомую историю финансирования отдельной отрасли сельского хозяйства правительством Франции имеет коннозаводской промысел. Отсчет следует вести с 1639 года при Кольбере. В 1714 году учреждается первый казенный пинский завод (*le haras de Pin*). К 1789 году в стране на всех заводах насчитывается 3239 жеребца. Декретом 1790 года все заводы ликвидируются и вследствие чего разоряются. С 1795 года ситуация улучшается с 2 млн. ежегодным бюджетом и 7 национальными депо (заводам). С 1831 года в них начали заниматься улучшением пород чистокровных лошадей. Циркуляром 1852 года министерства земледелия это начинание начало финансово поощряться. К 1864 году сумма всех затрат составила 968 125 рублей.

С середины XVIII века Франция благодаря Деттиньи, Порго и Добантону начала активно улучшать своих мериносовых овец посредством испанских мериносов. Первый транш из 366 голов в 1786 году положил начало деятельности первой казенной коренной овчарни в Рамбулье. Со временем такого типа учреждения возникли в Перпиньяне, Помпадуре, Сан-Жорже, Шампонелли, Рорте, Арне и Клермоне. Декрет 8 марта 1811 года придал стройность всей системе их деятельности. Планировалось с 60 депо мериносовых производителей довести до 500. При этом в каждом заведении должно быть производителей от 150 до 250 штук.

В основе успешного существования сельского хозяйства Франции кроме продуманной стратегии развития с постоянным привлечением всего нового была и строго регламентируемая финансовая политика. Ибо, как написано в Библии, «Никто не может служить двум господам... Богу и маммоне» - утверждал Христос. А как известно из лучшей истории всех народов – Библии Маммон – это древнесирийский бог богатства. Неслучайно основатель всемирной банкирской династии Мейер Амшель Ротшильд еще в 1790 году

произнес сакраментальную фразу: «Дайте мне право выпускать и контролировать деньги страны и мне будет совершенно все равно, кто издает законы». В 30-е года XIX века гипотические долги Франции составили 3 млрд. руб. серебром, а с 1840 годов они стали увеличиваться с каждым годом на 125 млн. руб. за счет заключения новых займов. Для французских хозяев в целом они были посылны, но процентная ставка по ним колебалась в зависимости от департамента, с 5 до 22 %, хотя благоприятными для выплат считались от 8 до 10 %. Также перекосы возникали из-за появившихся специальных людей, которые стали жить и обогащаться от колебания процентных ставок. Для стабилизации ситуации, благодаря в первую очередь работам экономиста Воровского, правительство Франции разработало новые правила организации поземельного кредита. Они были рассмотрены Национальным собранием еще в середине 1851 года. Однако государственный переворотом 2 декабря 1851 года привел к тому, что основой организации поземельного кредита во Франции стал декрет президента республики от 25 декабря 1852 года.

Согласно ему кампаниям было предоставлено право выпускать в обращение облигации или закладные листы (*lettres de gage*) именные или на предъявителя. Проценты, уплачиваемые заемщиками, не должны были превышать 5 %; погашение капитала должно быть не ниже 1 % и выше 2 %. Облигации не могли выпускаться номиналом ниже 25 рублей. Надзор за деятельностью таких кампаний особым регламентом от 13 декабря 1852 года возлагался на министерства финансов и внутренних дел, а также земледелия и торговли. С этой целью была введена должность специального комиссара при контролируемых ведомствах. Декретом 23 марта 1852 года первой поземельно-кредитной акционерной компании капиталистов был основан Парижский земской банк (*Banque fonciere de Paris*). На каждые 1 250 000 руб. своего уставного капитала кампания имела право выпускать земские облигации (*obligations foncières*) на сумму 25 млн. руб. Со временем такие банки возникли в Ормане, Лиможе, Лионе, Тулузе, Марселе, Невере, Бордо и др. Но уже в 1853 году головной банк отказывается от ссуд землевладельцам в 50 млн. руб. под 5 %. С 1854 года правительство поручило компании поземельного кредита выдавать ссуды на проведение осушительных работ в размере 25 млн. руб. на 25 лет с уплатой 4,5% комиссионных. Однако к 1866 году этим кредитом воспользовалось только 53 кредитора. Неудачная деятельность филиалов головной компании на местах очень быстро дезорганизовала систему организации поземельного кредитования. Мало того, большая часть денег пошла на развитие сельского хозяйства, перестройку зданий и особенно Парижа с 1862 года. Из двух форм поземельно-кредитных учреждений: 1) земледельческих обществ и акционерных земских банков и 2) обществ кредиторов в более выгодной ситуации после начавшегося в стране экономического кризиса оказалась первая форма.

Таким образом, с конца XVIII – первой половины XIX века аграрная наука и образование во Франции развивались в контексте исторических событий, происходящих в стране, которые максимально отвечали стратегическим целям

государственности: укрепление экономических и геополитических позиций на внешнем рынке независимо от формы правления.

Литература

1. Ткаченко А.Ф. Українсько-французькі зв'язки в особах, подіях та легендах / А.Ф. Ткаченко. – Луганськ: «Шико», 2007. – 600 с.; Іваненко О.А. Українсько-французькі взаємини у сфері науки та освіти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О.А. Іваненко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 148-161.

2. Вергунов В.А. Франція і французи в історії становлення й розвитку вітчизняної науково-освітньої агрономії та її складових (ХVІІ – початок ХХ – ХХ ст.) / В.А. Вергунов // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – № 11 (29). – С. 32-39; Вергунов В.А. Вітчизняна наука про агрономію в контексті взаємин України і Франції (1917-1920 рр.) / В.А. Вергунов // Історичні записки: зб. наук. пр. / Редкол. В.П. Михайлюк та ін.; МОН України, Східноукраїнський нац. Ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2008. – Вип. 19. – С. 41-45

3. Вешняков В. Обзор сельскохозяйственных учреждений в Англии, Франции, Бельгии, Голландии, Германии и Италии / В. Вешняков. – С.-Петербург: Типограф. Мин-ва гос. имущества, 1866. – С. XV. – С. 2-3.

4. Там же. – С. 277.

5. Там же. – С. 279.

На прикладі Франції розглянуто ведення сільського господарства через перехід від виключно приватної ініціативи до державного замовлення та контролю із широким залученням здобутків вітчизняної галузевої науки та освіти.

Conducting the agriculture through the transition from solely private initiative to state order and control with wide co-operation of the achievements of native branch of science and education is examined by as an example in France.

УДК 9-05:631.3(477)

**Петренко А.Е., Корчанова Ю.А.
УКРАИНСКИЕ СОРАТНИКИ И УЧЕНИКИ АКАДЕМИКА В.П.ГОРЯЧКИНА**

Розглянуті творчі зв'язки академіка В.П. Горячкина з українськими вченими.

Первым основополагающим итогом науки о земледельческих орудиях стал учебник почетного академика АН ССР и академика ВАСХНИЛ В.П. Горячкина (1868-1935). Вышел в свет он в 1919 г. под названием «Земледельческая механика» [1]. В 1914 г. Киевское Товарищество Западных Земств начинает издавать журнал «Машина в сельском хозяйстве» сотрудником и автором этого журнала был В.П. Горячкин [2]. В журнале № 14 за 1916 г. выходит его статья «О подготовке специалистов по земледельческой механике». Материалом для этой статьи послужил доклад Василия Прохоровича сделанный им в Киеве 9 мая 1916 г. на Областном Совещании по машиноторговле, машиноиспользованию и машиноведению [3]. В этой статье В.П. Горячкин отмечает: «...неважно, какое направление для подготовки специалистов является наиболее целесообразным и выгодным: узкопрактическое, более благородное и выигрышно, или строго научное, шаткое и заранее осужденное на подозрение, подумать и рассуждать по этому поводу можно в более тесном

кружке». И далее по тексту: «Казалось бы, в такой земледельческой, по преимуществу, стране, как Россия, на изучение земледельческих машин и орудий должны быть направлены если не все, то преобладающая часть технических сил страны, а организация всего дела по применению и распространению земледельческих машин и орудий должна давно уже идти по строго определенному, выработанному плану.» Разнообразие и увлекательность тем земледельческой механики «...должны были бы привлекать к себе общее внимание русских механиков». Саму науку о сельскохозяйственных машинах В.П. Горячкин характеризует не как узкую науку или узкую часть техники, а как «комплекс чрезвычайно разнообразных наук и затрагивает при этом самые трудные, малоразработанные области». Теоретическим вопросам в своем докладе он уделяет особенно важное значение: «...только при помощи теории можно получить определенный ответ на многие практические вопросы. Только теория дает возможность добиться в этом направлении практического разрешения. Разнообразие материалов идущих на изготовление земледельческих машин, условия работы частей (в пыли, в сырости) требуют оригинальных разработок непосильных одному лицу. Такая задача должна быть разложена в высшей школе на отдельных лиц» - пишет Горячкин и указывает на отсутствие учебников, пособий по вопросам земледельческой механики. Вопросы летней практики студентов, будущей деятельности их оказываются чрезвычайно шаткими и неопределенными по отношению к земледельческой механике. В заключение доклада В.П. Горячкин предлагает: Департаменту земледелия поставить вопрос о систематической организации кадров агроинженерного профиля; учредить стипендии для студентов, желающих специализироваться в области с. х. техники. «Только после того – говорит В.П. Горячкин, как будет выяснен общий план организации всего дела, будет видно, как должна быть организована научная работа, а лица желающие работать в этой области земледельческой механики, не будут уходить вследствие неопределенности положения».

В 1896 г. В.П. Горячкин был назначен и.о. адъюнкт-профессора по кафедре учения о с.х. машинах и орудиях и двигателях в Московской сельскохозяйственной академии [4]. В этом же году профессор К.Г. Шиндлер (1869-1940), соратник В.П. Горячкина по московскому СХИ, вел практические занятия студентов по сельскохозяйственным машинам в этом же институте. В 1898 г. К.Г. Шиндлер лаборант сельскохозяйственной станции при Харьковском технологическом институте, а с 25 сентября 1898г. преподаватель черчения этого института. С 1904 по 1911 гг. К.Г. Шиндлер работал деканом сельскохозяйственного отделения Киевского политехнического института. Известно, что «Теорию плуга» он опубликовал на 23 года раньше, чем В.П. Горячкин, а станция испытания с.х. машин при КПИ (1900 г.) на 13 лет была открыта раньше К.Г. Шиндлером чем В.П. Горячкиным при Московском СХИ [5].

В 1906 г. выпускник Одесского университета (1911) профессор Д.И. Сидери (1887-), работавший в Ворошиловградском СХИ (1949-1952) опубликовал статью: «Методика испытания качественных показателей работы

почвообрабатывающих машин и орудий». Эта статья была опубликована в сборнике «Теория, конструкция и производство с.х. машин» под редакцией академика В.П. Горячкина. Сам Д.И. Сидери с 1932 по 1934 работал старшим научным сотрудником УкрНИИСХОма в г. Харькове. По диссертации Д.И. Сидери в 1937 году оппонентом был первый президент украинской академии наук В.И. Вернадский (1863-1945) [6].

Следует отметить, что в списке сотрудников журнала «Машина в сельском хозяйстве» мы находим имя доктора с.х. наук, профессора Трейваса Д.А. Этот ученый работал в коллективе преподавателей Ворошиловградского СХИ в Ленинобаде (Таджикский СХИ), когда коллектив преподавателей Ворошиловградского СХИ находился в эвакуации. С ним работали такие наши преподаватели как профессор В.Г.Скорород, профессор П.И. Белецкий, профессор А.Д. Полищук, В.М. Рогатнев, М.А. Каймакан [7].

Зачинатель учения о тракторах профессор А.Н. Судаков (1892-1923) ученик Горячкина по МВТУ работал в Украине на Акимовском МИФ (1919-1920).

В качестве автора и редактора отдела сельского хозяйства и сельскохозяйственных машин и орудий К.Г. Шиндлер принимал участие в издании Технической Энциклопедии, которую издавало товарищество «Просвещение» в Санкт-Петербурге. В.П. Горячкин, как и К.Г. Шиндлер были авторами и редакторами Полной Энциклопедии Русского Сельского Хозяйства (ПЭРСХ) издаваемой в Санкт-Петербурге А.Ф.Девриеном (1900-1912). В.П. Горячкин входил в редакционную коллегию первой Советской Технической Энциклопедии (1927-1934). Главным редактором этой энциклопедии был уроженец Украины, г. Бахмута Людвиг Карлович Мартенс (1874-1948), профессор, доктор технических наук в области двигателей внутреннего сгорания, выпускник Санкт-Петербургского технологического института [9]. В 1927 г. он получил ответственное правительственное задание создать многотомную Техническую Энциклопедию, изданную перед самой войной (1941). В издании этой энциклопедии принимал участие в качестве автора и редактора В.П. Горячкин [10]. Сотрудничество этих двух ученых происходило в сфере издательского дела.

Таким образом, научная, организационная и издательская деятельность В.П. Горячкина, сотрудничество с украинскими учеными дали мощный толчок развитию в Украине такой новой дисциплины как земледельческая механика.

Литература

1. Василенко П.М. Академік В.П. Горячкін – основоположник вчення про с.г. машини та знаряддя. – К.: АНУРСР, 1951. – С.11.
2. Машина в сельском хозяйстве. - №5. – К.: Товарищество Западных Земств, 1915.
3. Горячкин В.П. О подготовке специалистов по земледельческой механике // Машина в сельском хозяйстве. - №14. – К.: Товарищество Западных Земств, 1916. – С. 537-539.
4. Желиговский В.А. Академик В.П. Горячкин (жизнь и деятельность) // Сельскохозяйственные машины. - №9. – 1950. - С.2.

5. Вергунов В.А., Мудрук А.С. Почему мы забыли Шиллера // Зеркало недели. - №41 (365) от 20.10.2001 г.
6. Личное дело профессора Сидери Д.И. №181. оп. 19 (1) 1949-1952. л. 17, 39 архив ЛНАУ.
7. ЛНАУ. 3 віку у вік. - К.: «Аристейн», 2006. – С. 121.
8. Корчанова Ю.А., Петренко А.Е. Зачинатель учения о тракторах. А.Н Судаков (1992-1923) // Збірник наукових праць ЛНАУ. Серія: техн. науки №76 (1999). Луганськ: ЛНАУ, 2007. – С. 199-200.
9. Замковой В.П. Артемовский литературный цех. – Артемовск, 1993. - С.53-54.
10. Техническая энциклопедия. Т.26. – М.: ОГИЗ РСФСР, 1934. – С.2.

Рассмотрены творческие связи академика В.П. Горячкина с украинскими учеными.

The creative contacts of the academician V.P. Goryachkin with the Ukrainian scientists is considered.

УДК 930+94

Тарабрін О.Є.

ІСТОРИЧНА РОЛЬ НАУКОВИХ НАРАД ТА З'ЇЗДІВ У РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ ТА НАСІННИЦТВА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ

У повідомленні розглядаються питання розвитку насінництва та селекції цукрових буряків, показана історична роль наукових нарад та з'їздів у розвитку селекції та насінництва цукрових буряків. Показані деякі етапи становлення галузі, організаційні заходи.

Насінництво цукрових буряків нерозривно пов'язано із селекцією цієї культури, тобто з розвитком взагалі культури цукрових буряків. Менш ніж за півтори століття селекційної роботи цукрові буряки з городньої рослини перетворилися у важливу технічну культуру, а врожайність і цукристість їх збільшилась більше, ніж в 3 рази. На зміну багатонасінним сортам прийшли однонасінні, поряд з фертильними стали вирощувати цукрові буряки, створені на основі ЦЧС. В практиці з'явилися диплоїдні, тетраплоїдні форми культури та триплоїдні гібриди при схрещуванні цих форм.

Значну роль в розвитку селекції та насінництві цукрового буряка зіграли різні з'їзди та наукові наради.

З початку діяльності цукрової промисловості Головцукор був реорганізований в Цукоротрест, а селекційно-насінневий відділ Головцукра в Сортоводно-насінневе управління (СНУ) Цукоротресту.

При Сортоводно-насінневому управлінні було дві працюючих установи – Наукова Рада, яка збиралася три рази на рік для вирішення принципових питань селекційно-насінневої і дослідної справи і щорічні з'їзди з сорто-насінневої та дослідної справи в цукровій промисловості, які почали скликатися з 1920 року.

До складу Наукової Ради, окрім відповідальних фахівців центру (Головцукру) і периферії (станцій), входили відомі діячі селекції і дослідної

справи з Росії і за кордону. Так, в сесіях Наукової Ради зазвичай брали участь професора М.І.Вавілов, Д.М. Прянішніков, О.О. Сапегін, київські професори В.В. Колкунов, М.К. Малюшицький, Г.О. Льовицький, з складу СНУ – професори О.І. Льовшин І.В. Якушкин, фахівці Б.М. Лебедінський, І.І. Войткевіч, Є.В. Хренніков, В.О. Егоров І.М. Еремєєв, доктор Шнейдер, Б.О. Паншин, П.А. Соляков, М.М. Грюнер, В. Алебов та ін.

Перший з'їзд селекціонерів Головцукру відбувся в грудні 1920 року. На перших з'їздах Головцукру обговорювали переважно організаційні питання. Проте, загальні питання селекції зернових культур, цукрового буряка і інших рослин досить всесторонньо обговорювалися ще на першому з'їзді діячів з селекції сільськогосподарських рослин, насінництву і розповсюдженню насінного матеріалу, що відбувся 10-16 січня 1911 р. у м. Харкові. Хоча на цьому з'їзді більш було приділено уваги зерновим культурам, але низка доповідей – професора В.В. Колкунова, Е.Ю. Заленського, І.С. Скродського, П.В. Будріна та інших були присвячені загальним питанням селекції, у тому числі і цукровому буряку.

В.В.Колкунов, зокрема, відстоював доцільність організації селекційних установ двох типів: установи першого типу повинні бути центрами наукової роботи в області селекції (їх повинно бути кількісно менше), а установи другого типу – на основі досягнень селекційних центрів, повинні були проводити практичну селекцію для окремих специфічних зон країни.

І.С. Скродський висловлювався за "індивідуальне генеалогічне сортоводство" із залученням поляризаційних відборів, анатомічне і фітопатологічне вивчення рослин. Він указував, що в наших умовах цілком можливо поєднання в буряку високої врожайності з високою цукристістю.

З'їзд відстоював необхідність зонального розміщення селекційних установ і необхідність виведення сортів, найбільш пристосованих до окремих характерних ґрунтово-кліматичних умов. Тому з'їзд висловлювався за збільшення кількості селекційних станцій.

На особливу увагу (крім систематично скликаних з'їздів СНУ з питань сортоводства, матеріали яких публікувалися в збірках СНУ) заслуговує Всесоюзна нарада з питань науково-дослідної агрономічної роботи в цукровій промисловості, скликана ЦІНСом і СНУ Цукоротреста в Києві 12-19 грудня 1928 р. (Праці ЦІНС, Вип.2, М., 1929, Видавництво научн. тех. Управління ВСНХ). На цій нараді за участю 238 чоловік було заслухано 12 пленарних та 142 секційних доповідей. На нараді працювали три секції: дослідна, сортоводна - найбільш багатолюдна і ентофітопатологічна.

Великий інтерес викликали доповіді з питань географічних посівів буряка (Б.М. Лебедінський), регулювання запилення і гібридизації, з питань селекції насінників, відборів за морфолого-біологічними ознаками, з питань відборів на якість, фізіологічного вивчення буряка і з питань виявлення кращих районів для виробництва фабричного насіння.

По низці питань працювали спеціально вибрані комісії, що підготували відповідні пропозиції про подальші дослідження в тій або іншій галузі. Спеціальна комісія розглянула матеріали доповіді "Цвітіння і запліднення у

Бета вульгарис" і встановила наявність подвійного запліднення у цукрового буряка, відкритого вперше на цитологічних препаратах ВНІС.

Особливо також слід відмітити Всесоюзну нараду з питань селекції цукрового буряка 5-9 липня 1939 року, що відбулося в Рамоні Воронезької області. Матеріали цієї наради відображені в доповідях та рішеннях, опублікованих в "Наукових записках з цукрової промисловості", агрономічний випуск, 1939 № 2-3.

Ця нарада була скликана ВНІСом і Головцукром МПП СРСР. На ній були заслухані і обговорені наступні доповіді:

- Про сортозміну та поліпшення елітного насіння цукрового буряка (А.Л.Мазлумов, М.П.Корбут).

- Про стан та подальші завдання із створення нецветушних сортів (М.І Орловський, С.В. Гудвіл, Л.В. Васильев).

- Подальші завдання створення сортів, стійких до кагатної гнилі (В.М. Шевченко, М.В. Брояковський і В.П. Вішневський).

- Шляхи і можливості підвищення цукристості буряка (В.Ф. Савіцький, ЛЛ. Федоровіч, О.С. Оканенко).

- Агротехнічні фони в сортоводстві цукрового буряка (А.Д. Миленка).

Всі перераховані доповіді містили конкретні рекомендації для розвитку селекційної роботи. Деякі з цих рекомендацій, не дивлячись на 30-річну давнину не застаріли і до нашого часу, особливо з питань продовження термінів використання сортів у виробництві, недоцільності частот сортозміни, шляхів підвищення цукристості, боротьби з цветухою, боротьби з хворобами, а також і відносно агрофонів для селекційної роботи.

По кожній з цих доповідей було прийнято відповідне рішення, опубліковане у вказаному вище номері "Наукових записок по цукровій промисловості", 1939 №2-3.

У наступному 1940 році у ВНІС відбулася нарада селекціонерів і технологів, на якій були обговорені шляхи і методи оцінки і відборів цукрового буряка на підвищення його технологічних якостей.

На жаль, виконання найважливіших рішень цих двох нарад 1939 і 1940 рр. було надовго затримано у зв'язку з початком Другої світової війни.

У кінці 1944 року в МПП СРСР було проведено Всесоюзну нараду селекціонерів по цукровому буряку, присвячену заходам щодо відновлення селекційної роботи. Особлива увага була приділена відновленню матеріальної бази і на упорядкування агротехнічного фону селекційної роботи. На цій нараді був намічений план репродукційних посівів на найближчі роки.

Широке коло питань було освітлено на нараді з селекції і насінництву цукрового буряка, скликаному ВНІСом на Верхняцьській ордену Трудового Червоного Прапора дослідно-селекційної станції в період 5-8 липня 1950 р.

На нараді було обговорено наступні чотири питання з рядом співдоповідей.

1. Стан і завдання селекційно-насіннової роботи по цукровому буряку в СРСР – доповідь керівника Сортнасінтреста МСХ СРСР В.О. Трохимовського

та співдоповіді М.К. Мельника (по Головцукру) і Г.К. Куліка (по Укрглавцукру).

2. Основні положення програми, методики і схеми селекційно-насіннової роботи по цукровому буряку - доповідь М.І. Орловського і співдоповіді О.Ф. Решетникова, А.І. Федорова, А.Л. Мазлумова, М.А. Неговського, В.П. Зосимовіча, Т.Ф. Грінько, О.С. Оканенко, І.Ф. Бузанова, І.А. Геллера, О.В. Попова і В.М. Шевченко.

3. Впровадження комплексу Докучаєва-Вільямса як необхідна умова успішної селекційно-насіннової роботи - доповідь М.А. Грекова і Є.А. Тонкаля.

4. Найголовніші заходи щодо поліпшення сортів цукрового буряка в насінництві - доповідь С.В. Гудвіла і співдоповіді І.П. Ксенза і К.Д. Ревякіна.

Як видно з переліку доповідей, питання селекційно-насіннової роботи було всесторонньо висвітлено, а головне з комплексним підходом з погляду селекції, насінництва, фізіології та агротехніки.

Наступне важливе для селекціонерів обговорення питання "Селекція цукрового буряка на підвищення цукристості" відбулося на пленумі технічних культур у ВАСГНІЛ 23-25 листопада 1954 р., на якому заслуховували 22 доповіді і 9 виступів. Окрім основних працівників селекції цукрового буряка ВНІС і його дослідно-селекційних станцій, у роботі цього пленуму взяли участь академіки А.Л. Курсанов і І.В. Якушкин, член-кореспондент АН УРСР професор П.В. Головін, професор Б.А. Рубін, професор М.З. Хелемський, член-кореспондент АН УРСР, професор П.А. Власюк, професор О.С. Оканенко, В.В. Япаськурт.

Цей пленум секції технічних культур був присвячений актуальному питанню розробки шляхів підвищення цукристості буряка. Питання було освітлене не тільки з селекційно-насінневих позицій, але також з фізіологічної, біохімічної та фітопатологічної точок зору. Були обговорені питання нових початкових матеріалів гібридизації, індивідуальних і групових відборів, питання вдосконалення поляриметричних відборів, питання організації лабораторних установок для визначення технологічної якості буряка ("завод на столі") та багато інших.

21-22 січня 1957 р. в Києві вперше відбулася нарада, де обговорювалася науково-дослідна та селекційна робота з однонасіним цукровим буряком. Ця нарада була скликана Міністерством сільського господарства СРСР, ВАСГНІЛ та ВНІСом. У нараді взяли участь працівники Міністерств сільського господарства СРСР, РРФСР, УРСР, ВАСХГІЛ, Росглавцукру і Укрглавцукру, ВНІС, представники Чехословаччини (акад. В. Стеглік) і ГДР (доктор Б. Фюрсте).

У результаті широкого обговорення питання по доповідях академіка І.Ф. Бузанова, О.К. Коломієць, О.В. Попова, А.Л. Мазлумова і М.І. Орловського, а також повідомлення академіка В. Стегліка і доктора Б. Фюрсте, в прийнятій рішенні наради було відмічено, що за останній час проведена значна робота з селекції однонасінного буряка і намічений докладний план досліджень з агротехніки, механізації, біології, селекції та насінництва цієї культури

У результаті тривалої роботи ВНІС, Білоцерківської дослідно-селекційної станції та Ялтушківського дослідно-селекційного пункту, вперше в історії світового бурякосіяння був виведений, а потім і районований однонасінний цукровий буряк, який по продуктивності та цукристості наближався до сортів звичайного багатонасінного буряка.

Використання однонасінного буряка дає можливість виручати високий збір цукру при значно менших витратах ручної праці. Народа висловилася за те, щоб ще більш розширити роботу з однонасінним буряком, в найближчі два-три роки довести її посіви до двох-трьох сотень тисяч гектарів. Була намічена програма робіт з вивчення особливостей агротехніки і механізації її обробітку, з поліпшення селекції і насінництва, з видання літератури, яка висвітлювала б особливості біології і культури однонасінного буряка.

У 1960 році з 20 по 24 січня в МСХ СРСР відбулася наступна Всесоюзна нарада з поліпшення селекційної та насінневої роботи по цукровому буряку. Основною на цій нараді була доповідь кандидата сільськогосподарських наук С.П. Севостьянова, керівника робіт з селекції однонасінного цукрового буряка, на тему "Заходи щодо виведення нових сортів однонасінного цукрового буряка для різних зон бурякосіяння країни".

Автор підкреслив, що порівняно з 1948-1950 рр. до 1960 року створені більш насіннево-продуктивні та більш врожайні по буряку першого року сорти однонасінного буряка. У 1956 році сорт Білоцерківська однонасінна був районований у Київській та Джамбульській областях, а через два роки сорт Ялтушківська однонасінна у Вінницькій, Київській, Черкаській, Полтавській і Сумській областях УРСР і в Алтайському краю РРФСР. Разом з цим обидва ці сорти допущені до посіву у всіх районах бурякосіяння СРСР.

Проте разом з позитивними властивостями у однонасінного буряка спостерігалися підвищені цвітущість, наявність в плодах так званого насіння-близнят, часом відставання в цукристості. З метою подальшого посилення роботи з однонасінним буряком доповідач пропонував ширше розвернути анатоμο-фізіологічне і цитологічне вивчення, більше приділити уваги виведенню нових сортів і гібридів для окремих агроекологічних зон бурякосіяння СРСР, підсилити відбори кращих кущів-родоначальників, поєднувати індивідуальний відбір з гібридизацією, як для збагачення початкових матеріалів, так і для використання ефекту гетерозису (у фабричній генерації).

Наступна доповідь на цій нараді професора М.І. Орловського була присвячена заходам щодо поліпшення селекції багатонасінного буряка.

Велика увага була приділена необхідності переходу на гетерозисну схему селекції (схвалена нарадою по доповіді М.І. Орловського, у зв'язку з чим підкреслювалася доцільність широкого розвитку робіт по лінійній селекції, по використанню багатократного індивідуального відбору і по раціональному регулюванню запилення).

Ця нарада підтвердила, таким чином, життєвість і необхідність подальшого розширення робіт з однонасінним буряком, а також освоєння гетерозисної селекції, як багатонасінного, так і однонасінного буряка.

У 1963 р. відповідно до Комюніке Конференції з координації наукових досліджень в галузі сільського господарства соціалістичних країн, Міністерство сільського господарства СРСР скликала міжнародну науково-методичну нараду з питань селекції однонасінного буряка, яка відбулася з 24 по 29 червня в м. Києві у Всесоюзному науково-дослідному інституті цукрового буряка.

Окрім СРСР, на цій науково-методичній нараді були представлені Народна Республіка Болгарія, Угорська Народна Республіка, Німецька Демократична Республіка, Польська Народна Республіка, Соціалістична Республіка Румунія та Чехословацька Соціалістична Республіка.

Представники кожної з країн висвітлили стан дослідницької та селекційної робіт і взяли участь в обговоренні доповідей.

На закінчення було здійснено координування наукових досліджень по однонасінному цукровому буряку на 1964 р. та подальші роки.

До 1963 р, сорти однонасінного буряка, були тільки в СРСР. Одним з найважливіших питань на цій нараді було обговорення шляхів поєднання робіт по селекції однонасінного та багатонасінного цукрових буряків.

Доповіді цієї наради були опубліковані в спеціальній збірці "Шляхи підвищення продуктивності однонасінного цукрового буряка" (Київ, ВНІС, 1968).

У зв'язку з інтенсивним розвитком робіт по селекції однонасінного буряка з використанням поліплоїдії і стерильності наступна науково-методична нарада була скликана Міністерством сільського господарства СРСР, ВАСХГІЛ і ВНІС, яку було проведено в Києві, у ВНІС, за участю селекціонерів по цукровому буряку СРСР і представників країн СЄВ.

На цій нараді, яка відбулася 26 червня - 1 липня 1967 р., були обговорені питання гетерозисної селекції, питання поліплоїдії і чоловічої стерильності, стійкості до хвороб і ряд інших. Праці цієї наради опубліковані в 1971 р.

У результаті обговорення доповідей та ознайомлення з роботами і станом посівів у ВНІСе, на його Уманському селекційному пункті і на Верхняцькій дослідно-селекційної станції Черкаської області, представники всіх країн прийняли узгоджений координаційний план робіт на 1967-1968 рр., в якому були відображені наступні найважливіші питання:

1. Селекція багатонасінного цукрового буряка на поєднання високої її продуктивності з високою якістю і стійкістю до хвороб і цвеху і ін.

2. Селекція однонасінного буряка на поєднання аналогічного комплексу корисних ознак.

3. Гібридизація цукрового буряка і гетерозис.

4. Поліплоїдія і її використання в селекції цукрового буряка.

5. Чоловіча стерильність цитоплазми і її використання в селекції і насінництві.

6. Розробка спеціальних методів насінництва сортів і гібридів, що виводяться новими методами.

Крім того нарада схвалила обмін робочими планами, обмін насінням, щорічною інформацією про основні підсумки робіт, а також розширення взаємних відвідин.

Разом з аналогічними широкими нарадами, які відбувалися зазвичай в Москві або в Києві, починаючи з 1953 р. ВНІСом приблизно раз на два роки проводилися науково-методичні семінари на одній з дослідно-селекційних станцій, куди збиралися на три-чотири дні селекціонери по цукровому буряку всіх сортоводних установ СРСР, ретельно знайомилися на полі і в лабораторіях із станом і методами роботи відвідуваного об'єкту і широко обмінювалися думками.

Перший такий семінар відбувся на Рамонській дослідно-селекційній станції в 1953 р., потім на Верхняцьській, Білоцерківській станціях, в 1960 р. на Ялтушківському пункті, потім на Львовській дослідно-селекційній станції і знову у ВНІССе в Рамоні, у філії ВНІС на Кубані в 1969г.

Подібні семінари викликали великий інтерес у селекціонерів, оскільки вони давали можливість всесторонньо, ознайомитися зі всіма особливостями методики і техніки роботи відвідуваної селекційної установи, тим більше що ці семінари приурочувалися, як правило, до періоду цвітіння бурякових насінників, що дозволяло краще ознайомитися з особливостями однонасінності, поліплоїдії та стерильності буряка.

На семінарі, проведеному в червні 1958 р. на Білоцерківській станції, протягом двох днів учасники знайомилися з селекційними посівами буряка першого і другого років, з лабораторними роботами у супроводі завідувача відділом селекції О.К. Коломієць та її співробітників. В процесі ознайомлення безперервно давалися відповіді на питання і зауваження, а після цього в залі засідань станції заслуховували повідомлення О.К. Коломієць – "Методика і техніка селекції цукрового буряка на Білоцерківській станції", М.І. Орловського – "Завдання селекції однонасінного буряка", І.І. Манжелія – «Стан селекції однонасінного буряка за кордоном», О.В. Попова «Методика і ефективність міжсортної гібридизації однонасінного і звичайного буряка на Ялтушківському селекційному пункті», В.П. Зосимовіча і Н.Е. Зайковської – «Створення поліплоїдних форм однонасінного цукрового буряка». Після цього відбувся широкий обмін думками.

На цьому ж семінарі були висловлені наступні побажання: оскільки крім Білоцерківської станції і Ялтушківського пункту, в 1957 р. почали селекцію однонасінного буряка Верхняцьська, Рамонська, Бійська, Киргизька станції і Литовський науково-дослідний інститут землеробства, визнати доцільним, щоб з наступного року в цю ж роботу включилися Уладовська, Межотненська і Івановська станції. Це дозволить отримати сорти однонасінного цукрового буряка, більш придатні і для решти всіх зон бурякосіяння.

Було визнано необхідним розповсюдити нову схему бурякового сортоводства на однонасінний буряк і для підтримки гетерозису проводити по цій схемі суперелітні і індивідуальні відбори серед компонентів сорту, об'єднуючи продукти відбору в маточних або в репродукційних посівах.

Окремі семінари проводилися також на Виставці досягнень народного господарства СРСР.

Зокрема в липні 1967 р. в Москві на ВДНХ відбулася зустріч селекціонерів і насінневодів за участю представників ВНІС, ВНІСС, Киргизької і інших станцій.

Величезне значення для сортоводства буряка мало здійснення його науково-методичного керівництва. Наукове керівництво здійснювалося різними шляхами. При СНУ Головоцукра працювала Наукова Рада, що збиралася три рази впродовж кожного року, куди систематично запрошувалися М.І Вавілов, Д.М. Прянішников, О.І. Льовшин, В.В. Колкунов, О.О. Сапегин, М.К. Малюшицький, Г.О. Льовіцький, І.В. Якушкин, Б.Н. Лебедінський, І.І. Войткевіч, Е.В. Хренников, В.О. Егоров, І.М. Еремєєв, Б.О. Паншин, П.А. Соляков, М.М. Грюнер, В.А. Лебов і ін.

Враховуючи позитивний досвід першого з'їзду селекціонерів сільськогосподарських рослин, що відбувся з 11 по 15 січня 1911 року, за ініціативою СНУ, починаючи з 1920 року щорічно скликалися з'їзди селекціонерів за участю насінневодів, на якому обговорювалися підсумки минулого року, плани на майбутнє, організаційні питання.

Крім того періодично скликалися наради по сортоводству цукрового буряка.

Велику популярність отримали науково-методичні семінари, які проводили ВНІС, починаючи з 1953 року, з метою взаємного ознайомлення і обміну досвідом.

Творча робота селекціонерів і насінневодів дозволила за порівняно короткий період підвищити врожайність та схожість насіння еліти не тільки одонасінних диплоїдних, але й тетраплоїдних гібридів цукрових буряків.

Результатом став значний успіх радянської селекції цукрового буряка.

Література

1. Праці ЦНС, Вип.2, М., 1929, Видавництво научн. тех. Управления ВСНХ.
2. "Наукові записки по цукровій промисловості", 1939 №2-3.
3. Семеноводство сахарной свёклы, К., 1960.
4. М.І.Орловський "Етапи розвитку вітчизняної селекції цукрових буряків (К.: ВНЦ, 1973.- 158 с).
5. Вавилов Н.И. Селекция как наука. Теоретические основы селекции растений. Т. 1. М.-Л., 1935.
6. Колкунов В.В. « К вопросу об организации селекционных станций и учреждений кафедр по селекции» Труды 1 съезда деятелей по селекции сельскохозяйственных растений 10-15 января 1911 г. Харьков, вып. 11, 1911.
7. Мазлумов А.Л. «Селекция сахарной свёклы.» Сельхозгиз, 1950, Второе издание 1970, Москва, Колос.

ФАКТОРЫ И РЕЗЕРВЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПТИЦЕВОДСТВА

В новых условиях хозяйствования интенсификация птицеводства становится не только главным направлением его развития, но и практически единственной возможностью дальнейшей стабилизации производства яиц и мяса птицы, удовлетворения потребностей населения в качественных продуктах питания.

Практика показывает, что обеспечить население высококачественной продукцией птицеводства в короткий срок можно, прежде всего, за счет увеличения производства мяса птицы, так как эта отрасль не только наиболее скороспелая, но и использующая интенсивные методы производства. В птицеводстве самая высокая отдача на единицу затраченных ресурсов, в том числе кормов (затраты кормов в 2-3 раза ниже, чем в свиноводстве и в скотоводстве), что обеспечивает эффективное развитие отрасли. Продукция птицеводства существенно дешевле, чем свинина и говядина, что важно, учитывая низкую покупательную способность населения.

Российское птицеводство в 1990 г. мало чем уступало зарубежным странам с развитым птицеводством, на каждого жителя производилось по 12 кг мяса птицы и 320 яиц, что при сложившейся структуре питания соответствовало физиологическим нормам. Период реформирования аграрного сектора экономики (1990-1997гг.) характеризуется сокращением производства продукции птицеводства, связанным с общим экономическим кризисом, разрушением системы государственного управления единым производственным процессом, отсутствием нормативно-правовой базы, позволяющей оперативно осуществлять регулирование сырьевого и продовольственного рынка, обеспечивать в достаточной степени ценовую конкуренцию отечественной продукции.

Принятые в последние годы решения Правительства Российской Федерации и организационно-экономические действия птицеводческих предприятий позволили стабилизировать положение и обеспечить значительный прирост производства продукции. За последний период (2000-2007 гг.) ежегодный прирост мяса птицы составил 20%, яиц - 1,5% (табл. 1).

Проведенные исследования показали, что решающими факторами устойчивого развития птицеводства, обеспечивающего дальнейшую стабилизацию и укрепление экономического положения отрасли являются:

- взаимодействие науки с производством, позволившее сохранить племенную базу и улучшить генетический потенциал используемых кроссов птицы и оптимизировать уровень затрат;
- создание в отрасли научно-производственных систем, позволяющих координировать реализацию племенного материала, оказывать консультации по внедрению передовых технологий содержания и кормления птицепоголовья;
- кооперация производственных процессов и создание собственной кормовой базы птицеводства. В соответствии с объемами производства птицеводческой продукции потребность птицеводства в концентрированных

Выпуск 21

кормах составляет более 12 млн.т, в том числе зерна более 7 млн.т. Следует отметить, что в 1990 г. предприятия комбикормовой промышленности производили 95% комбикормов для отрасли, а птицеводческие – только 5%.

Таблица 1

Динамика производства яиц и мяса птицы в Российской Федерации

Показатели	Годы				
	1990	2000	2005	2006	2007
Производство яиц, млрд. шт					
Все категории хозяйствования	47,5	34,1	36,8	37,9	37,8
В том числе сельхозпредприятия	37,2	24,1	27,5	28,5	28,4
Крестьянские (фермерские) хозяйства и хозяйства населения	10,3	10,0	9,3	9,4	9,4
Доля сельхозпредприятий в общем производстве яиц, %	78,3	70,7	74,7	75,2	75,1
Производство мяса птицы в убойной массе, тыс. шт.					
Все категории хозяйствования	1801	766	1380	1624	1888
В том числе сельхозпредприятия	1252	501	1094	1327	1587
Крестьянские (фермерские) хозяйства и хозяйства населения	549	265	286	297	301
Доля сельхозпредприятий в общем производстве мяса птицы, %	69,5	65,4	79,2	81,7	84,1

Ныне около 70% используемых кормов вырабатывается самими птицеводческими хозяйствами, благодаря чему повышается их качество и снижается себестоимость на 25-30%. Укреплению кормовой базы способствовало расширение земельных площадей птицеводческих предприятий за счет присоединения неплатежеспособных сельхозорганизаций. Площадь сельхозугодий птицеводческих предприятий в последние годы увеличилась более чем на 35%, что позволило примерно 1/3 предприятий использовать в производстве комбикормов от 60 до 100% зерна собственного производства. Данная мера позволила частично уйти от ценового произвола поставщиков сырья; расширение ассортимента и повышение качества выпускаемой продукции, позволяет конкурировать с импортной продукцией. Ныне на потребительский рынок 48,5% отечественного мяса птицы поступает в виде тушек (из них более половины – охлажденные), 22% - в виде натуральных и рубленых полуфабрикатов, колбас, консервов и других продуктов из мяса птицы, готовых к употреблению – 29,5%.

Практически все яйца (87,5%) реализуется товаропроизводителями в натуральном виде, из них 15,5 % с заданными лечебно-профилактическими свойствами, обогащенные витаминами (каротиноидами, А, Е), микроэлементами (йодом, селеном), ненасыщенными жирными кислотами (омега-3), с пониженным содержанием холестерина. В виде сухих яичных продуктов реализуется 8% и жидких – 4,5%. (табл. 2).

Динамика изменения ассортимента птицеводческой продукции

Наименование продукции птицеводства	Годы			
		1995 г.	2006 г.	2007 г.
А) мясная продукция				
Тушки	94,5	57	48,0	48,5
Натуральные полуфабрикаты	4,5	18,0	22,0	22,0
Колбасно-кулинарные изделия	1,0	25,0	30,0	29,5
б) яичная продукция				
Товарное яйцо по ГОСТу	96,0	69,0	62,5	72,0
Сухие яичные продукты	4,0	7,0	10,0	8,0
Обогащенные селеном, йодом, витаминами, полиненасыщенными жирными кислотами	-	22,5	25,0	15,5
Жидкие пастеризованные в асептической упаковке	-	1,5	2,5	4,5

На птицеводческих предприятиях активно вводятся мощности по производству сухих и жидких яйцепродуктов в асептической упаковке, что позволит удовлетворить потребности пищевой промышленности и соответственно расширить рынок сбыта.

Включение птицеводческих предприятий в приоритетный национальный проект «Развития АПК». В рамках проекта птицеводческие предприятия вошли в реестр на получение субсидий по заключенным кредитным договорам с российскими кредитными организациями на срок до 8 лет. Кредитные ресурсы, полученные птицеводческими предприятиями в 2006-2007 гг. распределены по следующим направлениям: на строительство и реконструкцию племенных хозяйств; убойных цехов; индюшиных хозяйств; промышленных корпусов товарных хозяйств. В результате улучшения технической оснащенности птицефабрик в 2007 г. прирост производства мяса птицы по сравнению с 2005 г. вырос на 508 тыс. т.

Включение в реализацию нацпроекта крупных яичных предприятий позволило улучшить их техническую оснащенность и значительно расширить ассортимент продукции.

Использование передовых технологий, интеграция смежных производств в единое звено позволяет оптимизировать уровень затрат и обеспечить получение среднесуточных приростов живой массы бройлеров 50-55 гр. при конверсии корма на 1 кг прироста 1,7-1,9 кг, в яичном производстве - продуктивность 300-340 яиц на среднегодовую курицу-несушку при конверсии корма 1,2-1,3 ц. на 1000 яиц.

Тому подтверждение устойчивое развитие птицеводства в ООО «Белгранкорм» Белгородской области. Предприятие входит в многоотраслевую вертикально интегрированную структуру «БЭЗРК-Белгранкорм», где технологические процессы построены по системе полного замкнутого цикла (производство комбикормов из сырья собственного производства, переработка

Випуск 21

и реализация готовой продукции). За 2007 г. в ООО «Белгранкорм» получено на курицу-несушку родительского стада 230 кг мяса при конверсии корма 1,7 кг., стоимости кормов в себестоимости прироста 12,8 руб., себестоимость производства 36,6 руб. Достигнутые показатели - результат слаженной работы всего коллектива агрохолдинговой структуры, но не менее важное значение имеет наличие в ее составе комбикормового завода и сельхозорганизаций по производству зерна. Завод производит комбикорма в виде гранул и крупы для различных возрастных групп птицы. В таком виде увеличивается срок хранения комбикормов и сохраняется их высокое качество.

Аналогичная картина наблюдается и в яичном производстве.

На птицефабрике «Северная» Белгородской области яйценоскость на курицу-несушку составляет 321 яйцо при конверсии корма 1,2 ц. Сохранность взрослого поголовья достигает 98%. Полная себестоимость - 12,4 руб/дес. Широкий ассортимент выпускаемой продукции с заданными свойствами позволил обеспечить уровень рентабельности производства на предприятии более 25%.

Сегодня производится мяса бройлеров со среднесуточным приростом живой массы:

- свыше 50 г – 12,5%;
- 45-50 г – 45%;
- 40-45 г – 36%;
- 30-40 г – 5,7%;
- менее 30 г – 0,8%.

В яичном производстве структура продукции по продуктивности следующая:

- свыше 330 шт – 19% яиц;
- 300-330 шт – 58% яиц;
- 270-300 шт – 20% яиц;
- менее 270 шт – 3% яиц.

Достигнутые показатели развития птицеводства позволяют надеяться на реализацию задач, определенных Государственной программой развития сельского хозяйства на 2008-2012 гг. (табл. 3).

Таблица 3

Прогноз производства птицеводческой продукции до 2012 г.

Годы	Мясо птицы (в убойной массе), тыс.г	Яйца, млрд. шт.
2008	2000	40,5
2009	2150	43,0
2010	2250	47,0
2011	2400	47,2
2012	2500	47,2

Однако, снизившиеся требования к качеству и безопасности поставляемой на рынок продукции, поступающей по импорту, негативно влияют на возможность решения поставленных задач. Средняя контрактная цена с учетом (таможенной пошлины) 1 кг завозимых по импорту так называемых окорочков (по ГОСТу это четвертина) составляет 0,80 долл., или 20 руб. Завоз импортной

продукции в Россию по таким ценам расценивается как социальная защита низкооплачиваемого населения, на самом деле это лишь обеспечивает сверхприбыли импортерам и торговле, а для потребителя, несмотря на колоссальную разницу в качестве, разницы в цене практически нет. Средняя потребительская цена отечественной тушки 75,6 руб/кг, четвертины («окорочка») - 69 руб. А если учесть, что выход нежирного бескостного мяса из тушки составляет 72%, а из четвертины 42, то стоимость 1 кг мяса, полученного из импортной четвертины, оказывается на 20 руб. выше.

Эти проблемы могут быть решены с помощью мер, предусмотренных Федеральным законом «О развитии сельского хозяйства». В их числе: улучшение инвестиционного климата; применение особых налоговых режимов; поддержание паритета цен (тарифов) и ряд других.

Важно, что закон нормативно обозначил участие союзов товаропроизводителей в формировании и реализации государственной аграрной политики, в частности, Росптицсоюза. Члены Росптицсоюза – птицеводческие предприятия, обеспечивающие производство яиц и мяса птицы более чем на 70% общего объема их производства, а так же племенные хозяйства - племзаводы, репродукторы, научные учреждения, финансовая структура (Россельхозбанк), ведущие заводы специализированного машиностроения, зарубежные и отечественные фирмы, поставляющие сырье, ветеринарные препараты, оборудование. Законом существенно усилена роль союза в управлении отраслью (участие в разработке проектов нормативных правовых актов, целевых программ, выработка рекомендаций для органов государственной власти, участие в обобщении и распространении достижений науки и техники, российского и иностранного опыта в сфере развития отрасли птицеводства, предоставлении необходимой информации для формирования и реализации государственной аграрной политики, иные формы участия).

Одно из важных направлений работы Росптицсоюза – влияние на импорт птицеводческой продукции, работа по его ограничению. В этой связи, учитывая большие объемы поставки мяса птицы по импорту, которые создают сложности с реализацией отечественной продукции, Росптицсоюз ведет работу по совершенствованию таможенно-тарифных регламентов (в частности, введение компенсационной пошлины на импорт мяса птицы). Кроме этого, он осуществляет протекционистские меры по отношению к российскому товаропроизводителю.

Ныне стратегической целью работы Росптицсоюза является последовательная интенсификация производства птицеводческой продукции, повышение ее эффективности и конкурентоспособности на рынке агропродовольствия. Это сложный и многоплановый процесс, рассчитанный на длительный период и затрагивающий разные стороны деятельности всех предприятий отрасли. Интенсивный путь развития птицеводства способен обеспечить рациональное использование производственного потенциала отрасли, увеличить производство и обеспечить качество продукции птицеводства.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абакумова Вікторія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Анікєєв Денис Олексійович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Арнаутова Валентина Вікторівна – старший викладач кафедри філософії культури та культурології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Афанасьєв Валерій Іванович – кандидат економічних наук (Белгородская государственная сельскохозяйственная академия, Россия).

Баранова Наталя Валеріївна – аспірантка кафедри історії України Луганського національного університету імені Т.Г.Шевченка.

Боднарчук Г.Л. – м. Київ.

Бодрухин Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України СХУ ім. В.Даля.

Вергунов Виктор Анатольевич – доктор сільськогосподарських наук, професор, заслужений работник сільського господарства України, директор, Государственная научная сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук.

Виноградов Андрій Вадимович – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Власов Володимир Іванович – доктор економічних наук, доктор сільськогосподарських наук, професор, гол. наук. співробітник ННЦ „Інститут аграрної економіки” УААН.

Гаухман Михайло Володимирович – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гриценко Надія Федорівна – аспірантка Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук.

Гриценко Аліна Іванівна – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Гриценко Тетяна Рубилівна – аспірант, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук.

Демиденко Надія Михайлівна – заступник директора бібліотеки Сумського НАУ, здобувач ДНСГБ УААН.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Докашенко Галина Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов.

Захарків Максим Романович – кандидат історичних наук, викладач кафедри релігієзнавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Коваленко Світлана Дмитрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук.

Ковальова Алла Дмитрівна – кандидат історичних наук, докторантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Корзун Олена Вікторівна – м. Київ.

Корчанова Юлія Олександрівна – асистент кафедри сільськогосподарських машин Луганського національного аграрного університету.

Красніцька Ганна Миколаївна – здобувач наукового ступня кандидата наук, Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук

Крюков Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Кушнарьова Вікторія Олександрівна – аспірантка Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук.

Литвиненко Віталій Федосійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Панченкова Наталія Олександрівна – старший викладач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Пасічник Наталія Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Білоцерківського інституту економіки та управління вищого навчального закладу “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”.

Підченко Світлана Анатоліївна – старший викладач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Петренко Олександр Омелянович – кандидат технічних наук, доцент кафедри тракторів та автомобілів Луганського національного аграрного університету.

Підченко Світлана Анатоліївна – асистент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Писаний Денис Михайлович – студент IV курсу історического факультета Луганського національного університету імени Тараса Шевченка.

Романюк Неля Йосипівна – кандидат історичних наук, доцент Житомирського Національного агроєкологічного університету.

Сергієнко Ганна Сергіївна – аспірантка кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Скиртач Валентин – м. Київ.

Скорченко Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельного господарства СНУ ім. В. Даля.

Тарабрін Олексій Євгенович – доктор сільськогосподарських наук, професор, заступник директора по маркетингу та впровадженню наукових розробок Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки, м. Київ.

Фомін Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Чуприна Николай Нестерович – кандидат економічних наук, старший научний співробітник (Белгородская государственная сельскохозяйственная академия, отдел экономики, Россия).

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на дискеті 3,5 дюйма в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: **шифр ББК**; прізвище та ініціали автора; назва статті (великими літерами); текст (посилання в тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках з позначенням номера цитованого видання в списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); список літератури, **коротке (1-2 речення) резюме** разом з прізвищем, ім'ям, по-батькові та назвою статті українською, російською та англійською мовами.

Текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно з прізвищем автора.

Вимоги до відомостей про автора. Відомості про автора складаються з прізвища, ім'я, по-батькові, вченого ступеня, звання, посади, місця роботи. Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому.

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі. Передбачена передоплата у розмірі 15 грн. за одну сторінку роздрукованого тексту (через 1,5 інтервал, кегль 14). **Копія квитанції про сплату надсилається разом з примірником статті і дискетою (дискон).**

Доктори наук друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії; e-mail: mihayluk@snu.edu.ua

Телефони: 8(0642) 33-02-37

8(066) 620-24-12

8(066) 238-25-80

ЗМІСТ

СТАТТІ

Абакумова В.І.	ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ 1985-1991 рр.: ПІДХОДИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	3
Анікєєв Д.О.	СЕМАНТИКА ОЗНАЧЕНЬ ЛАНГОБАРДІВ У ТВОРАХ ВЧЕНИХ-ГЕОГРАФІВ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ IX-X СТОЛІТЬ	8
Арнаутова В.В., Захарків М.Р. Баранова Н.В.	РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД ЯК ФАКТОР САМОУСВІДОМЛЕННЯ ЛЮДИНИ В СУСПІЛЬСТВІ МІСІОНЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО НА ПОСАДІ ПОЧЕСНОГО ГОЛОВИ КИЇВСЬКОГО СВЯТО-ВОЛОДИМИРСЬКОГО БРАТСТВА	12
Боднарчук Г.Л.	ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТА СЬОГОДЕННЯ БДЖІЛЬНИЦТВА В УКРАЇНІ	20
Бодрухин В.М.	КИЇВСЬКА РУСЬ: СПІЛЬНІ РИСИ ФЕОДАЛЬНИХ ВІДНОСИН З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ	26
Виноградов А.В.	УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ЩОДО ПИТАННЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ У ЗМІ (1991-2009 рр.)	30
Власов В.І.	ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ	35
Гаухман М.В.	УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1905-1914 рр.)	40
Грищенко Н.Ф.	З ІСТОРІЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ҐРУНТІВ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ҐРУНТОЗНАВСТВІ ТА ҐРУНТОЗНАВСТВІ США	44
Грищенко Т.Р.	СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ НАУКОВИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ 1924-1925 рр. У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М.М. ВОЛЬФА	50
Демиденко Н.М.	ПЕРША ВІТЧИЗНЯНА ШКОЛА БДЖІЛЬНИЦТВА	54
Довжук І.В., Грищенко А.І.	ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНИХ РЕСУРСІВ НАФ УКРАЇНИ	59
Докашенко Г.П.	ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ФОРМА ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ ТОТАЛІТАРНОЇ ПАРТІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ БОЛГАРСЬКОЇ ШКОЛИ)	65
Коваленко С.Д.	ДІЯЛЬНІСТЬ ВИСТАВКОВОГО КОМІТЕТУ ПРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОМУ НАУКОВОМУ КОМІТЕТІ УКРАЇНИ З ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВСЕРОСІЙСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ВИСТАВКИ У 1923 році	70
Ковальова А.Д.	ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО РЕГІОНУ: ІНДИКАТИВНА БАЗА	80
Корзун О.В.	ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ ДЛЯ ПОТРЕБ САДІВНИЦТВА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ	88
Красніцька Г.М.	ПРОСВІТНИЦЬКО-ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БОТАНІЧНОЇ СЕКЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО НАУКОВОГО КОМІТЕТУ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ СЕЛЕКЦІЙНО-НАСІННЄВІ КУРСИ У КИЄВІ 1923 року	99
		106

Крюков В.Г.	СЕМАНТИКА ТЕРМІНА “СЛОВ’ЯНСЬКА [КРАЇНА]” В ТВОРИ “КНИГА ДОРОГИХ ЦІННОСТЕЙ” АБУ АЛІ АХМАДА ІБН РУСТА	112
Кушнарєва В.О.	Г.М. ВИСОЦЬКИЙ (1865-1940) ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ НАУКОВИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ ПРИ НАРКОМЗЕМІ УСРР (1919-1927 рр.)	118
Литвиненко В.Ф.	ДО ПИТАННЯ ПРО КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	122
Панченкова Н.О.	ПРОТИСТОЯННЯ ОХОРОННИХ СТРУКТУР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЛІВОРАДИКАЛЬНИХ ТЕРОРИСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (90 -ті рр. ХІХ - ПОЧАТОК ХХ ст.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	127
Пасічник Н.С.	ДІЯЛЬНІСТЬ ЕХСОММ (ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ) США В ПЕРІОД КУБІНСЬКОЇ РАКЕТНОЇ КРИЗИ 1962 р. ЗА МЕМУАРАМИ ЙОГО ЧЛЕНІВ	134
Підченко С.А.	ПАРАФІЯ ЯК ОДИНИЦЯ ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ У 20-ті рр. ХХ ст.	142
Писаний Д. М.	ПРОБЛЕМА РАБСТВА В ТРУДАХ ЄВРОПЕЙСКИХ ФІЛОСОФОВ ВТОРОЇ ПОЛОВИНИ ХV – ХІХ ВВ.	147
Романюк Н.Й.	ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПОЛІТИКО-ІСТОРИЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ	154
Сергієнко Г.С.	МИСТЕЦЬКИЙ КОНФОРМІЗМ І ЙОГО ВИТОКИ В СЕРЕДОВИЩІ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ В 1953-1964 рр.	161
Скорченко Ю.А.	ТУРИЗМ: АНАЛІЗ АКТУАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ	165
Скиртач В.	ІСТОРІЯ ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ВИРОБНИЦТВА ЦУКРУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ХІХ – початок ХХ століття)	172
Фомін А.В.	КІНО ЯК ЗАСІБ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОГО СХОДУ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОНЕЦЬКОЇ, ЛУГАНСЬКОЇ ТА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)	177

ПОВІДОМЛЕННЯ

Вергунов В.А.	ОРГАНІЗАЦІЯ СЕЛЬСЬКОГО ХОЗЯЙСТВА ФРАНЦІЇ І ЕГО НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕННЯ ВТОРОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ в. ДО 1862 ГОДА: ЕВОЛЮЦІЯ ГОСУДАРСТВЕННОЇ ЗАІНТЕРЕСОВАННОСТІ	182
Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Тарабрін О.Є.	УКРАЇНСЬКІ СОРАТНИКИ І УЧЕНИКИ АКАДЕМІКА В.П.ГОРЯЧКИНА ІСТОРІЧНА РОЛЬ НАУКОВИХ НАРАД ТА З’ЇЗДІВ У РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ ТА НАСІННИЦТВА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ	190 193
Чуприна Н.Н., Афанасьєв В.И.	ФАКТОРИ І РЕЗЕРВИ ПОВЫШЕННЯ ЕФФЕКТИВНОСТІ ПТИЦЕВОДСТВА	201
Відомості про авторів		206
Оголошення		208

ДЛЯ ПОДАТОК

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 21

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

**Відповідальний за випуск
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 23.03.2009 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 15,5
Обл. друк. арк. 15,92
Наклад 300 прим. Вид. № 27. Замовлення № 36. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2